

श्री अ र विं ह

अ र एा र विं ह

પ્રથમ આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી

“ભા.પા. છપાઇ વગેરેની બૂલો ખીજી આવૃત્તિમાં સુધારી લેવામાં આવશે. ખીજી આવૃત્તિ! વ્યાપારી ગુજરાતમાં મૂળ તો વાચનનો અભાવ, તેમાં વળી યોગનો અથ! એટલે ખીજી આવૃત્તિ નીકળવાની આશા કેટલાંક આશાવાદી પ્રકૃતિનાં માણસો જ રાખી શકે.”

“ગુજરાતને એકજ સૂચના કરવાની રમ્મ લઉં છું. હિંદની સંસ્કૃતિના જુદા જુદા પ્રતિનિધિઓને તેં જોયા નથી. તેં માત્ર જેને જ જોયા છે. હિંદની રાષ્ટ્રીય જ્વાલિતનું પ્રભાતિયું ગાનાર કવિ રવીન્દ્રનાથને તું જાણે છે; વેદધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરનાર સ્વામી દયાનંદને કદાચ તેં જાણ્યા હશે; હિંદને ખાનર અથાગ શ્રમ સાથે તપશ્ચર્યા કરનાર મહાત્મા ગાંધીનાં તેં દર્શન કર્યાં છે. તો, આર્યાવર્તને માટે સહન કરી બંજાળાના વિચારને દોરવા માટે જોલમાં વસી આવેલા તથા પોંડીચેરીમાં કરેલી તપસ્યાને પરિણામે મધુર સ્વર આર્યાવર્તને અને આખી માનવજાતિને પોતાનું સંગીત સુણાવી રહેલા રાજહંસ જેવા શ્રીઅર્ચવિંદનો સંદેશો પણ તું સાંભળ. શુ સ્વીકારવું અને શેનો ત્યાગ કરવો એ તારી પોતાની મુન્સશી પર છે.”

પ્રથમ આવૃત્તિની ભૂમિકામાંથી ઉદ્ધૃત

પૂર્ણ યોગની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ આ ખંડમાં આપનામાં આવ્યો છે આ ભૂમિકામાં એ જ્ઞાનયોગનો પ્રાચીન, પ્રચલિત જ્ઞાનમાર્ગ સાથે સંબંધ જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ, જ્ઞાનાવસ્થા તથા જ્ઞેયનું સ્વરૂપ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિના કરણો, તેની પદ્ધતિ તથા તે દ્વારા મળતી મુક્તિ, જ્ઞાનયોગમાં પ્રાપ્ત થતી પૂર્ણતા યાને સિદ્ધિ વિશે કાષ્ઠકે ચર્ચા કરીશું.

એ વિષય શરૂ કરતા પહેલાં કેટલાક સામાન્ય ટીકાકારોને સંતોષવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું જેમ મહાભારતના યુદ્ધમાં બંને બાજુ સર્જે થઈ ગયા પછી પ્રત્યેક મહારથીએ “શંસ દર્શ્યો પૃથક્ પૃથક્ પોતપોતાનો જુદો વિજય-શખ ફૂક્યો.” તેમ વળી આટલી બધી તત્ત્વજ્ઞાનની નવી પદ્ધતિઓના, નવી શોધખોળોના, તથા જીવનકલહના આ પ્રગતિમાન જમાનામાં વળી નવો જ્ઞાનયોગ કાઢીને તે શું કામ હતું એવો અશ્ર કેટલાક બુદ્ધિશાળી લોકોને થાય એ સ્વાભાવિક છે આવા અથમા નરીન શું છે? બહુજ આપણા વેદ, ઉપનિષદ વગેરે પ્રથિમાં આપનામાં આવેલું જ છે નકારું નવું નવું કાઢીને વાચવાનું વધારી મૂકવામાં આવે છે આની પ્રત્યપગ્ગ રૂઢિગણક વૃત્તિનાગા લોકો પણ કરે તો આશ્ચર્ય નહિ.

નવીનતા આ જ્ઞાનયોગમાં કદાચ મળી પણુ આવે; પરંતુ તેને માટે નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવાની સમવૃત્તિની પ્રથમ જરૂર છે. “નૂનું એટલું જ સાઈ” એવો એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત રૂઢિરક્ષક માનવોના મનમાં બધાઈ ગયેલો હોય છે. પરંતુ તેથી ઉલ્ટો “નૂનું એટલું બધું જ ખરાબ અથવા મિનજરૂરી” એવા મત પણ તેનામાં પ્રચલિત હોય છે. પરંતુ એવા પ્રશ્નોની પરંપરાથી જીવનનો કાપડો આપણે કદી પણ નહિ ઉકેલી શકીએ. એકના એક પુસ્તક ઉપર કેટલી બધી પરસ્પર વિરોધી ટીકાઓ લખાઈ છે, તથા પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોના નામ તળે કેવા આગ્રહી મતભેદો, એક-દેશીય મીમાસાઓ તથા સંપ્રદાયના વાડાઓ આવી રહ્યા છે. તે જોના એ સર્વેમાં રહેલાં ઉપયોગી સત્યોને રફૂટ કરવાની તથા આધુનિક માનવની બુદ્ધિમાં તે સત્યો ખરાબર ઉતરે એવી રીતે તેમને ગોડવવાની ઘણી જ જરૂર હતી અને હજી પણ છે. શ્રીઅરવિંદના વિચારમિનારની આ વ્યવસ્થામાં વાંચનારને નવીનતા જણાયા વિના રહેશે નહિ એવી અમારી તો ખાત્રી છે. અર્જુનનું મન જેમ યુદ્ધ સમયે શ્રુતિ વિપ્રતીપન્ન થાને શાસ્ત્રોના પરસ્પર વિરોધી મતોને લઈને ગૂંચવાઈ ગયેલું હતું, તેમ હમણા પણ કેળવણીના વર્ગના મનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના આદર્શો, વિચારો અને મતમતાંતરોને લઈને ગડબાંગમાં પડી જાય એ બનવાનું જ છે. આવે સમયે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સિદ્ધાંતોનું શ્રીઅરવિંદનું એકીકરણ ખાસ કરીને માર્ગદર્શક થઈ

પડવાનો સંભવ છે, એવું અમારૂં માનવું છે. અને એવું માનીને જ અનેક રાખો કૂંકાઈ રહ્યા છે તેમાં શ્રીઅગવિહના અધીનો રાખજ્વનિ ઉમેરવાની અમે દિંમત કરી છે તેમાં કાઈને અર્જુનના દેવદત્ત રાખનો, તો કાઈને શ્રીકૃષ્ણના પાંચજન્યનો જ્વનિ સંભળાય એ પણ બનવાબ્બેગ છે ગમે તેમ હોય, પરંતુ એટલું તો નક્કી જ છે કે શ્રીઅગવિહના વિચારમિનારમાં કેવળ બ્યવસ્થાની જ નહિ પરંતુ સાક્ષાત્કારની વિશાળતાની, સિદ્ધાંતોના સર્વમાહીપણાની નવીનતા તો રહેલી જ છે. યોગાભ્યાસના નહિ ખેડાયલા, નહિ વર્ણવાયલા પ્રદેશોનું આવું સ્પષ્ટીકરણ, અને બુદ્ધિમાં ઉતરી જાય એવું તર્કસિદ્ધ પ્રતિપાદન સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં મળી આવવું મુશ્કેલ છે.

વળી, અત્યારે માનવજાતિને નોંધ્યે છીએ તે શાસ્ત્રો, સપ્રદાયો કે એકદેશીય મીમાસાની પદ્ધતિઓ નહિ પરંતુ સર્વ શાસ્ત્રોની શુદ્ધ વિધિઓના, સર્વ ધર્મોના આમલી અને પરિમિત મંતવ્યોનાં, તથા સર્વ સપ્રદાયોના વાડાઓનાં તથા સર્વ પ્રકારની એકદેશીયતાનાં બંધનોને વટાવીને સમન્વયયુક્ત અને અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન માનવજાતિને આપી શકે એવી વિશાળ આધ્યાત્મિકતાની જરૂર છે. એ જરૂર કદાચ શ્રીઅગવિહનાં પુસ્તકોના પ્રચારથી પૂરી પડે એ શક્ય લાગે છે

અને જ્ઞાનગોગની સુધારણા કરવાનું કામ હાથમાં લેતાં મને સંભેદ એમ થયું છે કે “આવી ભૂલોવાળા અનુવાદને મેં પાસ થવા જોડલા દોકડા શી રીતે આપ્યા હતા?” મારી એ ભૂલને માટે સમજા કરણ હોય તો તે હું માનું છું કે આ પ્રમાણે હતું : શબ્દે શબ્દનો અનુવાદ કરવા કરતાં મૂળના ભાવને વળગી રહેવા ઉપર તે વખતે મારું ધ્યાન વધારે હતું. એટલે મૂળનો કોઈ વિચાર અનુવાદમાં રહી ન ગયો હોય એ લલે, પરંતુ વાક્યરચનામાં થતા અને કરેલા ફેરફારો અનુવાદમાં મને અસંતોષકારક લાગ્યા, એ મારે કબૂલ કરવું જ જોઈએ. મૂળમાં વિચારની રજુઆતમાં વધારેઓછી જે અર્થભારની વહેંચણી છે તેને અનુવાદમાં ઉતારવા માટે આ આવૃત્તિમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ જ્ઞાનગોગ ખરૂં જોતાં ખીજી આવૃત્તિ નથી પરંતુ તદ્દન ફરીને લખેલો, લગભગ નવો જ, અનુવાદ છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. પંદર વર્ષ પછી એના એ અનુવાદમાં ફેરફાર કરવાનું ન સૂઝે એમ તો ક્યાંથી બને ? અનુવાદ કરનારની તથા ભાષાની સક્તિ પણ કાંઈક ખીલે, મૂળમાં અર્થભારની વહેંચણી કાંઈક વધારે સમજાય અને તે પ્રમાણે સ્વભાષામાં તેને રજુ કરવાનો પ્રયત્ન પણ કાંઈક અંશે વધારે સફળ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એમ કહીને પ્રથમ અનુવાદની અપૂર્ણતાનું હું માર્જન કરવા મુદ્દલે વાંછતો નથી.

જવાબદાર અનુવાદકનું કામ મુશ્કેલીભર્યું છે. તેમાં ધીઅરવિદના વિચારોને ખીજી ભાષામાં રજુ કરવાનું કામ

વધારે મુશ્કેલ છે મૂળ તો લેખની સમર્થ, વેધક, આર્થ દર્શિ, અગ્રેજી જેવી મુસમૃદ્ધ ભાષા, તેના ઉપર શ્રીઅગવિદનો અસાધાગળ કાશુ એ મધા કાગળોને લઇને તેમના લખાણમા સ્ફટિકના જેવી વિશાળ ઓગસ્વિતા છે, એક પછી એક, દારૂ મધ, બવસ્થિત કૃચ્છ કગતી કોઈ મહાન સૈન્યની દુકડીઓ જેમ રીતમર હુમના કરી સામા મોરચાઓ સર કરતી જાય, તેવી તર્કપર પગની વિજયી શ્રેણીઓ વાચનાગના મનમા પોતાનુ આધિપત્ય જમાવતી જાય છે ભાષા ઉપગના અસાધાગળ અમુત્વને લઇને તેઓશ્રી એ પગલાવાને પણ પોતાના ઉપયોગને ખાતર ઘડે છે, વાળે છે અને વધારે સમૃદ્ધ અને અનકૃત મનાવે છે હીગના અનેક પહેનોની પેઠે એક કેન્દ્રસ્થ વિચારની જુદી જુદી બાજુઓ એમના લખાણમા પ્રમાણસર ગોડવાઈ ગયેલી જણાય છે અને એ કાર્ય ભુદ્ધિપુર સર ગોડવણ કરનાર સયોજક એક પ્રદર્શન ગોઠવે તેવી રીતે નહિ, પરંતુ પૂર્ણસિક્ત - (સપૂક્ત) દ્રાવણમા આપોઆપ બધાતા સ્ફટિકની સાદગ્નિકતાથી સધાતું આપણને જણાય છે

અનુવાદને આ સૌ વાના યથાશક્તિ મેળવના પડે છે, અને જેટલા મેળવાય તેટલુ એનુ ધન્યભાગ્ય ! એ બધામા માતમર કહેવડાવવા જેટલી ઘૂંટના માગમા નથી મારો અધિકાર છે, મૂળ લખાણોની કદરમા, તેમના નારિન્યને વધાનનાર ઉત્સાહમા, સ્વપ્રયત્નમા અભ્યાસમા અને સતત સુધારણાની જાગ્રત તત્પરતામા વગી, આપણી અત્પ નિક-

સિત ભાષાનો પણ દોષ કાઢવો નિરર્થક લાગે છે. અલ્પધ્વજ કારીગર જેમ ઓગરનો દોષ કાઢે તેવું પણ તે કેટલાકને લાગે છતાં સામુદાયિક પ્રગતિને પરિણામે જ ભાષા જેવું સાર્વજનિક સાધન તૈયાર થાય એનો અસ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી.

ખરું છે, શ્રીઅરવિંદનાં લખાણો સહેલાં નથી; પરંતુ તેનું મુખ્ય કારણ એ નથી કે તેમની ભાષા અધરી છે. જે પ્રશ્નો તેઓ ચર્ચે છે તે માનવજાતિના મૌલિક, ઊંડામાં ઊંડા અને જૂનામાં જૂના જટિલ પ્રશ્નો છે. વળી, જનસકળને પોતાના વિચારો સુલભ કરવાના હેતુથી શ્રીઅરવિંદ લખતા નથી. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં તેમનાં કેટલાંક પુસ્તકો તો પુસ્તકો તરીકે લખાયાં પણ નથી. આશ્રમમાં અને બહાર રહેનારા શિષ્યમંડળને તેમણે પ્રશ્નોના જે ઉત્તરો આપેલા તે એ પુસ્તકોમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યા છે. આમ તેઓ જિજ્ઞાસુઓના મનના સમાધાન માટે લખે છે, પ્રચાર માટે નહિ. એટલે જેમનામાં જિજ્ઞાસા ન હોય તેમને એ લખાણો સમજવા મુશ્કેલ પડે એ સંભવિત છે. અથવા જિજ્ઞાસુ છે એમ માની લેવું એ તો ભોળપણ છે.

પંખીની માદા પોતાના બચ્ચા માટે ખોરાકને ચાવીને દબકો અને સુપાચ્ય બનાવે છે, તેમ આધ્યાત્મિક સત્યોની ખાજનમાં થતું જોમંદ એમ ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે.

આ એક અર્થ સત્ય છે. જગનના આરંભથી આજ સુધી એવાં ઘણાં તાત્ત્વિક વિચારો, સિદ્ધાંતો, અને સત્યો માનવગતિ આગળ પડ્યાં છે. સામાન્ય માનવે તેમનો વ્યવહાર લાભ લીધો છે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. તેની આધ્યાત્મિક સત્યોને પાલન કરવાની શક્તિ ખીલી છે કે કેમ એ પણ જોવાનું છે. એટલે, જે ખોરાક મળ્યું નહોતું જાણ્યું એ માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હોય તેને હલકો બનાવવા માટે તેમાં પાણી ઉમેરવાથી તે સુપાચ્ય બને કે કેમ એ તો એક પ્રશ્ન રહે છે, પણ તેનો સ્વાદ તો જરૂર બગડે એ લગભગ ખાતરી પૂર્વક કહી શકાય. પરિણામ માત્ર એટલું જ આવવાનો સંભવ છે કે ખોરાક નિર્અર્થ બને છે, અને સ્વાદ તો છેક જ માર્યો બને છે. અનુવાદ કરનાર અસલ લખાણમાં પાણી રેડીને તે ગુરુ કરે એવી આશા રાખવી બ્યાજખી લાગતી નથી. કારણ કે અસલના ભાવ, વિચાર, અર્થ ઉપરાંત અસલના રૂપને પણ જોટલું વફાદારીથી સ્વભાષામાં, તેનું ખૂન કર્યો વિના, રજુ કરી શકાય તેટલું કરવું, એ પણ અનુવાદકની ફરજ છે એમ મને લાગે છે.

માનવજ્ઞાનનો સમન્વય કરવાના હેતુથી શ્રીઅરવિંદે ‘આર્ય’ નામનું માસિક કાઢ્યું હતું. યોગમાર્ગનો સમન્વય - પૂર્ણયોગ - તેમાં દર માસે એક પ્રકરણ રૂપે પ્રગટ થયેલો. પ્રાચીન માનસશાસ્ત્રની પ્રયોગાત્મક અનુભૂતિઓનો સ્વીકાર કરીને તેમાં શ્રીઅરવિંદ આધુનિક માનવ સંસ્કૃતિને જરૂરી

જીવનતર્યો કેરી રીતે વાણી લે છે, તથા એ આખીએ
 મીમાસાને સ્વાનુભવનો અનેરો રંગ કેવી સફળતાથી લગાવે
 છે, અને છેવટે એ આખો વિચારમિનાર કેવળ શુષ્ક જડ
 મિનાર નહિ પરંતુ કેવુ કવાસભર, સુંદર અને જીવત સર્જન
 બની રહે છે, તેનો પથાર્થ ખ્યાલ તો શ્રીઅરવિદના મૂળ
 અંગ્રેજીમા હજુ સુધી અપ્રગટ રહેલા અનેક પુસ્તકો વાચ-
 વામા આવે ત્યારે જ અને વાચે તેને જ, આવી શકે
 ‘લાઈફ ડીવાઇન’ ‘દિવ્ય જીવન’ નામના એમના એક
 પુસ્તકના એકે એક પ્રકરણમા જે જ્યોતિર્મયી વિચારણાની
 વિદ્યુત છે, તેનો અલ્પાંશ પણ ભુદ્ધિના પીજણવાળા મીમાસા-
 ના આખા પુસ્તકમા પણ કાગ્યે જોવામા આવે છે આ
 જ્ઞાનયોગદ્વારા પણ તેઓશ્રીના વિચારમિનારનો યત્કિયિત
 ખ્યાલ વાચનારને આવશે, તો પણ આ કથનની વાસ્તવિકતા
 તેને સમજશે એવી આશા છે

શ્રીઅરવિદ આશ્રમ,
 પાડીચેરી,
 તા ૬.૮ ૧૯૩૮

}

અબ્બાસાલ પુરાણી

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧હું	જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ - રૂપ	૧
૨જી	જ્ઞાનાવસ્થા	૨૫
૩જી	વિશુદ્ધ બુદ્ધિ	૪૩
૪થું	એકાગ્રતા	૬૩
૫મું	ત્યાગ	૮૨
૬ઠું	જ્ઞાનયોગની સાધનાનો સમન્વય	૧૦૩
૭મું	શરીરના બંધનમાંથી મુક્તિ	૧૨૨
૮મું	ચિત્ત અને મનનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ	૧૩૬
૯મું	અહંતામાંથી છૂટકારો	૧૫૧
૧૦મું	વિરાટનો સાક્ષાત્કાર	૧૭૨
૧૧મું	આત્માની અલિપ્યક્તિના પ્રકારો	૧૮૬
૧૨મું	સમ્યક્દાનંદનો સાક્ષાત્કાર	૨૦૬
૧૩મું	મનોમય સત્ - તાની મુક્તિકેલીઓ	૨૨૪

પ્રકરણ ૧૬

જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ - જ્ઞેય

જ્ઞાન અને ભક્તિની અગત્ય

કુર્મ યોગ નું પૃથક્કરણ કરીને તેના મુખ્ય સિદ્ધિાનું અને સાધન પ્રણાલિનું આપણે જ્ઞાન મેળવ્યું. એમાં કામના-ઓનો અને અહનો ત્યાગ કરીને પ્રભુની ચેતનામાં મુક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે પણ કહેવાઈ ગયું. કર્મયોગના અભ્યાસવડે અતિ પરાત્પર પુરુષોત્તમનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેના સનત સાન્નિધ્યનો આનંદ મળે છે, અને સાધક અહંતામાં નહિ પરંતુ પ્રભુમાં જ પોતાનું જીવન ધારણ કરે છે. વળી, એ જ સાધનમાર્ગથી જ્ઞાન અને ભક્તિનાં પરિણામો પણ કર્મયોગીને મળે છે તે પણ આપણે જોઈ ગયા. કર્મયોગમાં આપણને પ્રથમ પરાત્પર વિરાટ-પુરુષનું જ્ઞાન થાય છે. એટલે કે, વ્યક્તિનાં તથા પ્રકૃતિનાં સર્વે કાર્યો તેમાં સમાયતાં છે એવો અનુભવ થાય છે. વળી, કર્મયોગ વાટે જે ભક્તિ

કરવામાં આવે છે તેમાં પ્રભુને વિશ્વસકલનો સ્વામી અને કર્મ માત્રનો અધિષ્ઠાતા ગણીને સાધક તેને સમર્પણ કરે છે. — પોતાનું અંતઃકરણ, પોતાનાં કર્મો સંબળું તેને ચરણે ધરે છે જ્ઞાન અને ભક્તિની સંપૂર્ણ લહેજત તો એક વાર સાક્ષાત્કાર થયા પછી જ આવે છે. પરંતુ એવી અનુભૂતિ-એને બરાબર જીવવા માટે તથા તેમની સમમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે, જ્ઞાન અને ભક્તિનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે. એટલે એ બન્ને માર્ગની સાધના આપણે અનુક્રમે વિચારીશું.

કર્મયોગ પ્રથમ શા માટે? જ્ઞાનમાર્ગની આવશ્યકતા

આપણે કર્મયોગને સૌથી પ્રથમ હાથમાં ધર્યો કારણ કે આગકાલ ઘણા માણસો સહેજસાજ સચેતન થતાં કર્મ તરફ જ સ્વાભાવિકપણે દળે છે. આજના માનવને સૂક્ષ્મ ચિંતનશક્તિ યા તો ભાવપૂર્ણ શ્રદ્ધાના કરતાં કર્મમાં, અને જીવનમાં ભાગ લેવો વધારે પસંદ પડે છે. વળી, સમાજના માનસિક જીવનમાં એ ચિંતનની અને ભાવની — શક્તિઓ ઘણી અગત્યની ગણાય છે તે છતાં માનવજાતિના માનસમાં કર્મ અને જીવન ઘણો વિચાળ પ્રદેશ રોકે છે. પોતાના આદર્શોને લીધે, યા તો આત્મ્યાત્મના વાતાવરણને લઈને, પ્રભુ પ્રીત્યર્થે યા તો માનવજાતિના કલ્યાણ માટે કરવામાં આવતાં કાર્યોનું મૂલ્ય જિંદગીમાં જિંદગી આંકનારાં ઘણાં માણસોની

પ્રકૃતિમાં જ્ઞાન અને ભક્તિનું પાસું, ખરી રીતે, સૌથી આગળ પડતું - પ્રધાન - હોય છે. એવા માણસોએ તો જ્ઞાન અથવા ભક્તિ, — નહિ કે કર્મ, — વડે જ યોગસાધનાનો આરંભ કરવો જોઈ છે. યોગના ત્રણ માર્ગોમાંથી કયાની સાધના શરૂ કરવી એ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવામાં આપણી કેળવણી યા તો આપણા સ્વીકૃત આદર્શો કરતાં આપણી પ્રકૃતિ યાને સ્વભાવજ વધારે સાચો માર્ગદર્શક મનાવો જોઈએ. કારણ કે પ્રકૃતિએ બનાવેલે માર્ગ જવાથી અતિમ આદર્શને આપણે વધારે જલદી અને વધારે ખાતરીપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

જ્ઞાનયોગ — પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ

આગળ આપણે કર્મયોગના સિદ્ધિતોનો, તેની મુખ્ય પ્રક્રિયાઓનો અને વિશાળ પરિણામોનો અભ્યાસ કર્યો તે જ પ્રમાણે હવે જ્ઞાનયોગનો કરીશું, — અલમત, તેનાં સુવિદિત સ્વરૂપોનો, અને શુદ્ધ, પ્રચલિત પદ્ધતિનો નહિ પરંતુ તેના મૂલમાં રહેલાં સક્રિય તત્ત્વોનો. આપણે તો પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ કરીશું. આપણે ત્યાં કેટલાએ વર્ગોથી પ્રચલિત જ્ઞાનયોગમાં સંસારમા બંધન થતા જીવનનો ત્યાગ કરવો એ જ તેનો એક માત્ર, અંતિમ ઉદ્દેશ મનાય છે. પરંતુ પૂર્ણયોગમાં શુદ્ધ નિષ્ક્રિય આત્માના સાક્ષાત્કારની સાથે પરાત્પરનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉદ્દેશ પણ સ્વીકારાયો છે. વળી, અનિર્વચનીય પરાત્પરનો સાક્ષાત્કાર કરવો, વિશ્વથી

પર એવા પરબ્રહ્મને જાણવો એટલું જ નહિ પરંતુ વિશ્વમાં તથા જીવનમાં પણ તેને જ જોવો એ ઉદ્દેશ પણ પૂર્ણયોગમાં સ્વીકારાયો છે. અર્થાત્ જગવાનની દિવ્ય નિવૃત્તિના ઉપર પ્રતિષ્ઠિત તેની દિવ્ય સીવાનો, તેની દિવ્ય નિષ્ક્રિયતાને આધારે થતાં તેનાં દિવ્ય કર્મોનો તથા તેની નિશ્ચય નીરવતાને વ્યક્ત કરનાર વાચાનો પૂર્ણયોગમાં સ્વીકાર કરવામાં આવે છે

સેધ :

એટલે, આપણે શરૂઆતમાં જ આખા પ્રશ્નના મૂળમાં જવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જ્યારે આપણે “જ્ઞાનયોગ” એ શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ ત્યારે જ્ઞાનનો કેઈ વિષય-જેય-છે એટલું તો આપણે સ્વીકારી લઈએ છીએ. વળી, સામાન્ય માનવો એ જેવને પોતાની માનસિક શક્તિઓની પ્રવૃત્તિરૂપે ખોળવા પ્રયત્ન કરતા નથી પરંતુ આપણે તેને ખોળી રહ્યા છીએ એ વિચાર પણ અધ્યાહાર હોય છે જ્ઞાનનો એ વિષય-જેય-પ્રાપ્ત થતાં માનસિક વિચારોના, સ્વરૂપોના યા તો માનસિક બંધનરોના તથા સ્થૂળ પદાર્થોના જ્ઞાત્વાળી સામાન્ય એવના કરતા તદ્દન નિર્ગળી જ એતના-વાળી જ્ઞાનાવસ્થા અનુભવાય છે. વળી, માનવમાં એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની, શક્તિઓ, અને કરણો તથા તેના ઉપાયો આવી રહેલા છે જોમનો ઉપયોગ કરીને માનવ એ જ્ઞાનાવસ્થાને પહોંચી શકે છે, — એટલે કે એ જેવને પ્રાપ્ત કરી

શકે તેમ છે. એ શક્તિઓ અને કર્મો પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં બીજનાં જે મામાન્ય કર્મો - કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો - છે તેમનો આશ્રય લઈને શરૂઆત કરે છે. પરંતુ ઇન્દ્રિયોથી અગોચર અને મનમાનીત જે જેવને આપણે શોધી રહ્યા છીએ તેની પ્રાપ્તિ થવા માટે એ ઇન્દ્રિયો અને કર્મો પણ પોતાની સામાન્ય ક્રિયાઓ વટાવી જાય એ જરૂરનું છે. એ જેવ શું છે તે, સંપૂર્ણ જ્ઞાનાવસ્થા યાને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પરાકાષ્ટા કર્મ ગણાય, તથા એ જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિઓ અને કર્મો કયા છે તે પણ નક્કી કરવું જોઈએ. કારણ કે એ નિશ્ચય ઉપર જ આપણા અતિમ આદર્શનો અને સાધનાના પ્રકારનો આધાર છે.

જૂના મત પ્રમાણે જ્ઞાનયોગ

પ્રથમ તો આપણા દેશમાં અત્યારે પ્રચલિત જ્ઞાનમાર્ગ અનુસાર જેવ, જ્ઞાનાવસ્થા અને જ્ઞાનનાં કર્મો કયાં છે તે આપણે સંક્ષેપમાં જાણી લેવું જરૂરનું છે. કારણ કે એની એ પરિભાષા વાપરવા છતાં આપણે તેને જુદા અર્થમાં વાપરવાના છીએ. એટલે અધવચ્ચ ગૂંચવાડો ન ઉત્પન્ન થાય તેટલા માટે એ બે વચ્ચેનો ભેદ આપણે સ્પષ્ટ કરીશું જ્ઞાનમાર્ગની જે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે તે સર્વમાં બીજા ભેદો ગમે તેટલા હોય પરંતુ વિશ્વનો - વિરાટજીવનનો - જ્યાં અભાવ છે એવી, શુદ્ધ, પગતપર પગપ્રહની ચેતનાની

યા તો કેવળ અસત્ની — એટલે કે સત્ માત્રના અત્યંત-
ભાવવાળી — એક અવસ્થા છે તે જ કેવળ જ્ઞાનનો એક માત્ર
વિષય છે — જેય છે — એ મતના સ્વીકારમાં એ સર્વે
સમત છે. વળી, આપણે જેને જીવન — અસ્તિત્વ — કહીએ
છીએ તે, અથવા તો, સમસ્ત વિરાટજીવન પણ, કેવળ
અજ્ઞાનની જ અવસ્થા હોવાથી એ જીવનની વધારેમાં વધારે
આનંદદાયક અને જિજ્ઞાસાની અવસ્થાઓ પણ પરમ
અજ્ઞાનની જ દશાઓ છે એટલે, નિરપેક્ષ સત્ત્વના સાધકે
તો એ સર્વેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યે જ છૂટકો છે આ પ્રમાણે
શાંત, નિષ્ક્રિય આત્મા, યાને, શૂન્યાત્મક અસત્ એ જ જ્ઞાનનો
વિષય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિની રીતિને “નિર્નાશ” કહેવામાં
આવે છે. જેમાં અહંતાનો નાશ, અને મન, પ્રાણ તથા
શરીર એ સર્વે કર્ણોની પ્રવૃત્તિઓનો સંપૂર્ણ નિવૃત્ત કરવામાં
આવે છે જ્ઞાનની એ પરમાવસ્થામાં જ્યોતિર્મય અક્રિયતાનો
અને અપૌરુષેય શાંતિનો વિશુદ્ધ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે એ
જેયને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોમાં ધ્યાન, એકાગ્રતા અને
પોતાના રિપયમાં મનનો લય એ ત્રણેનો સમાવેશ થાય છે
જ્ઞાનયોગની સાધનામાં કર્મ કરવાની છૂટ હોય છે પરંતુ
કેવળ શૂન્યાત્મા જ અને સાધકની ચિત્તશુદ્ધિ થાય તેટલા
પૂરતી જ. — એટલે કે નીતિની મજરે યા તો પોતાને સ્વભાવે
કરીને, સાધક એ પરમ જ્ઞાનને ધાગણ કરવાને લાયક થાય
તેટલા પૂરતી. વળી, તે કર્મો પણ ઇ તો શક્તિની આજ્ઞા

પ્રમાણે નિયત થયવાં (હોવાં જોઈએ), કે પછી બાહ્ય ધર્મના પ્રખ્યાત આક્રમણને અનુસરીને દયા, અનુકંપા વગેરેથી પ્રેરિત હોવાં જોઈએ. એવાં કર્મોવડે બોમ્બોળાનું કલ્યાણ કરતાં કરતાં માનવની અહંતા ધમાકા જાય છે. પરંતુ શુદ્ધ અને નિર્ભેળ જ્ઞાનયોગમાં અતે તો કર્મનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને સાધકે નિષ્ક્રિય થવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ હોય છે. કર્મયોગવડે સાધક પ્રાથમિક તૈયારી કરી શકે, જ્ઞાનને માટે લાયક બને, — પરંતુ તેનાથી મુક્તિ મળે નહિ. અર્થાત્ કર્મમાં સતત મંજ્યા રહેવું એ જ્ઞાનયોગના લક્ષની સાથે બધેએસતું નથી અને તેની પ્રાપ્તિમાં કર્મો ભારે અંતરાયરૂપ પણ થઈ શકે, કેમ જે જ્ઞાનને પગિણામે તો સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતા જ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. જે માણસો નિષ્ક્રિય સ્થિતિના વિરોધી કર્મને જ સદોદિત વળગી રહે તેમને એ રિયતિ પ્રાપ્ત પણ ક્યાંથી હાય? તે જ પ્રમાણે ભક્તિ, પ્રેમ, પૂજા વગેરે ભાવો પણ, જ્ઞાનયોગની દૃષ્ટિએ, અપકવ આત્મા-ઓ માટે છે, તથા ભક્તિયોગની પદ્ધતિ અજ્ઞાનની છે કેમ જે ભક્તિ, પૂજા વગેરે આપણા કરતાં અન્ય અને બિન્ન એવી કોઈ ઉચ્ચ સત્-તાને અર્પણ કરવામાં આવે છે. પરંતુ પરમ જ્ઞાનાવસ્થામાં તો એવી કોઈ ઉચ્ચતમ વસ્તુ જ રહેતી નથી! ત્યાં તો ફક્ત એક, અખંડ આત્માનો, યા તો આત્માના અભાવનો, સાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલે પછી ભક્તિ અર્પણ કરનાર અને ભક્તિનો સ્વીકાર કરનાર — બન્ને — નો ત્યાં

અભાવ હોય છે જ્ઞાનમાર્ગના સાધકમાં હેન્ટ વિચાર કેવળ બાકી રહે છે અને તે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિથી સંપૂર્ણપણે શાન થઈ જતા સમગ્ર અત કરણમાં શાંતિ અને નિષ્ક્રિયતા વ્યાપે છે

જૂના મતની એકદેશીયતા

શુદ્ધ જ્ઞાનયોગના દર્શિનિદુથી તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો આપણે આગળ જોઈ ગયા. માનવમાં જે બુદ્ધિ છે તેનામાં જે મનીષી છે તે અત કરણના બીજા પ્રણેતાથી અનગ થઈને પોતાનાથી પર એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે એકલનાયો પ્રયત્ન કરે છે તેને પરિણામે એ પ્રાચીન જ્ઞાન યોગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે એટલે કે, હૃદય પ્રાણ શરીર ઇન્દ્રિયો વગેરેને છોડી દઈને માનવની વિચારશક્તિ કેવળ પોતાની જ સાર્થકતા સાધવામાં મગ્ની જાય છે, તથા પોતાનાથી પર ચેતનાની ઊર્ધ્વ અનુચાઓમાં નાશી ધૂનવા મથે છે ત્યારે એવો એકલગ્રી જ્ઞાનમાર્ગ ઉદ્ભવે છે ઉપર જે સિદ્ધાંતો આપનામાં આવ્યા છે તેમાં ગ્રહેલો સત્યનો અશ એ છે કે આપણી મધી કિંમતો આપણે જે જે ધાર-ધડનરો-ધડીએ છીએ તે સધળા કોઈ મૌનિક સત્-તાના સજ્ઞાન નિમ્નસૂત્ર છે, - પરંતુ તે મૌનિક સત્-તા એના પોતાના સ્વરૂપોથી અને આરિભાવોથી પર છે પોતાના અસત સ્વરૂપે તે અવિકરી છે એટલે સર્વે કર્મોથી તે પર

છે. માનવની ચિંતનશક્તિ, અર્થાત્ મનીષા, તેની (માનવની) સર્વે પ્રવૃત્તિઓનો દષ્ટા છે છતાં તે સર્વેથી પર છે. તેથી માતા તરીકે એ શક્તિ આત્માની સૌથી વધારે સમીપ છે. અને માનવના ચિત્તવ્રતાં કળ્પોના અનુક્રમમાં તે સૌથી જાગે રથાને આવે છે. હૃદય અને અંતઃકરણનાં બીજાં સૂક્ષ્મ કરણો હમેશાં ક્રિયાત્મક હોવાથી તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ કર્મ કરતા તરફ દોરાર્હ જાય છે. પરંતુ તેઓ પણ કાંતો, સંપૂર્ણ ભોગને અતિ તૃપ્ત થઈને, કે પછી અસતોષને લીધે થાકી જઈને, છેવટે શાંત થાય છે. માનવની વિચારશક્તિ પણ એક ક્રિયાત્મક શક્તિ છે; તે છતાં તે શુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચય કરે તો, અને જ્ઞાનજ્યોતિથી પ્રકાશિત શુદ્ધિની દૃષ્ટિવડે સર્વ કર્મોથી પર એવા આત્માનો પોતે સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે તેથી, તદ્દન શાંત - અક્રિય - થઈ જવાની શક્તિ અંતઃકરણનાં અન્ય કરણો કરતાં તેનામાં ઘણી વધારે છે. માનવની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે મનોમય પ્રાણી છે; અને સમગ્ર અંતઃકરણને જ્યોતિર્ભય બનાવવાનું સદા જાગ્રત, સ્વાભાવિક અને સચોટ કરણ વિચારશક્તિ છે. એટલે જ્ઞાનના ત્રિપદ - મેધ - ને પ્રાપ્ત કરવા માટે વિચારશક્તિના સ્વાભાવિક ધર્મો જેવા કે ધ્યાન, એકાગ્રતા, લય વગેરે ઉપાયો અપરિહાર્ય છે. અને સાધનમાર્ગની યાત્રામાં તે વિચારશક્તિ નેતાનું સ્થાન લે એ પણ યોગ્ય લાગે છે.

વિચાર અને તપઃશક્તિ

ઉપર જણાવેલા વિચાર આખા પ્રશ્નની એક બાજુ રજુ કરે છે. ખરૂં જોતાં, વિચાર એ તો આગળ જઈને રસ્તો શોધી તેને સાફ કરનાર શુભચર છે. આધ્યાત્મિક યાત્રામાં આપણો ખરેખરે નેતા, આપણો સાચો સેનાપતિ, આપણા યજ્ઞનો આદિ અને સનાતન પૂરોહિત તો તપઃશક્તિ છે. સામાન્ય રીતે હૃદયની ઇચ્છાને અથવા તો મનની પસંદગીને જ તપશક્તિનું નામ આપવામાં આવે છે. પરંતુ ખરી રીતે તપશક્તિ તે નથી. તપશક્તિ એટલે આપણી ચેતનામાં રહેલ - ધણી વાર પ્રચ્છન્ન - એવી સર્વોપરી શક્તિ જે આપણી સ્થિતિને નિયત કરે છે અને ભુદ્ધિ તથા હૃદય, ઓછા કે વધુ પ્રમાણમાં, જેના અંધ અને યંત્રવત્ સેવકો અને કરણો છે. આત્મા સર્વ કર્મોથી પર છે એ ખરૂં, તેમ તે કર્મોથી બંધાતો નથી એ પણ સાચું છે. તથાપિ, સર્વ કર્મો આત્મામાંથી જ ઉદ્ભવે છે, અને તેનાથી જ નિયત થાય છે એ પણ એટલું જ સાચું છે. અર્થાત્, સર્વે ક્રિયાઓ આત્માની ચેતનાશક્તિનું પરિણામ છે અને આત્મા સિવાયની બીજી કોઈ શક્તિને તે આભારી નથી. સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં આત્મા પોતાની સચેતન તપઃશક્તિને વ્યક્ત કરે છે, અને એ તપશક્તિ પોતાના સત્ત્વે પૂર્ણપણે સાર્થક કરે છે. એ તપશક્તિ આત્મજ્ઞાનથી તથા પોતે જે વસ્તુને વ્યક્ત કરે છે તેનાથી અભિન્ન છે, કારણ કે આપણામાં જે તપશક્તિ

છે તે આત્માની અનંત તપઃશક્તિનો જ વૈયક્તિક અંશ છે. આપણી એ તપઃશક્તિ શુદ્ધ પરમાત્મસ્વરૂપની વધારે સમીપ છે કારણ કે આપણા માનસિક વિચારોની ઉપરજીલી પ્રવૃત્તિના કરતાં તે વધારે ગહન છે. આમ હોવાથી, વિશુદ્ધ જ્ઞાનમાર્ગની પરાકાષ્ઠાને એકમાત્ર, અથવા તો સૌથી ઉચ્ચ, માર્ગ તથા લક્ષ્ય તરીકે પણ સ્વીકારતાં પદેલાં આપણામાં અને વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી એ તપઃશક્તિ શી વસ્તુ છે તે આપણે જાણવું જોઈએ.

સર્વ કરણોની સાર્થકતા અને પૂર્ણતા જરૂરી છે.

વિચારશક્તિએ એકલપેટા થઈને પોતાનો સ્વાર્થો સતોષ શોધવો જોઈએ નહિ, કારણ કે તે પોતે આપણા હૃદય, પ્રાણ અને બીજાં કરણોનો અમુક ભવાંદા સુધી જ નેના હોય છે. અને નેતાથી તો પોતાના અનુયાયીઓને છોડીને પોતાનું એકલાનું હિત સંધાય જ નહિ. મનસ્ય જ કે, અંતઃકરણનાં બીજાં કરણોને યાને વિભાગોને માટે પણ કાષ્ટક સાર્થકતા નિર્માણ થયેલી છે કે નહિ તે વિચારશક્તિએ શોધી કાઢવું જોઈએ વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી વિરાટ તપઃશક્તિનો ઉદ્દેશ પ્રથમ મનનો ઉપયોગ કરીને ઇન્દ્રિયો તથા આલ્સપર્શોદારા અજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિમાં ઉતરવાનો અને પછી ત્યાંથી પાછા ફરીને પુનઃ મનની જ એક શક્તિ - બુદ્ધિ - દ્વારા આરોહણ કરીને જ્ઞાનની નિષ્કલિપ શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાનો હોત તો તો કેવળ

અમૂર્ત વિચારપ્રધાન જ્ઞાનયોગ સકારણ લાગત. પરંતુ વિગટ તપ શક્તિનો એવો નિરુદ્ધેશ ઉદ્દેશ દોષ એમ લાગતું નથી. વળી, ઉપર જણાવેલી તદ્દન સંકુચિત અને સાદી વ્યવસ્થા કરતાં તેનો ઉદ્દેશ વધારે વિશાળ અને વધારે સંકુલ દોષ એમ લાગે છે. અમૂર્ત સત્યોમાં રાચવાની પોતાની વૃત્તિને આપણી વિચારશક્તિ, યાને મનીષા, બાહ્ય એ મુકીને જરા જુને તો તેને જણાયા વગર નહિ રહે કે હૃદય, પ્રાણ અને શરીર પણ પ્રભુની દિવ્ય ચેતનાનાં જ સ્વરૂપો છે તથા તેમની-વાટે પણ આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે, યા તો, કાંઈ નહિ તો, - પોતાને થયેલા આત્મસાક્ષાત્કારનો આનંદ એ કરજોદ્ધાર લઈ શકાય છે. આ પ્રમાણે વિચારતાં જણાય છે કે વિરાટ તપ શક્તિનો ખરો ઉદ્દેશ તો ચેતનાનાં સર્વ કરજોને સંપૂર્ણ દિવ્ય તૃપ્તિ આપવાનો, તથા પ્રત્યેકને તેની દિવ્ય સાર્થકતા, પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે.

પૂર્ણયોગના જ્ઞાનમાર્ગની પદ્ધતિ

હવે પ્રશ્ન એ છે કે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે એક પછી એક કરજોનો છેદ ઉઘાટી દેવાની પદ્ધતિ સ્વીકારવી કે પછી સમગ્રનાવાળી સાર્થકતાને કાઢી પણ ઉપાયે સર કરવી? અર્થાત્, શરીર, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન, હૃદય વગેરે સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂળ કરજોનો, એક પછી એક, ત્યાગ કરતાં કરતાં આગળ વધી છેડે અક્ષર, નિષ્કલ્પ આત્મામાં લય પામવાનો માર્ગ સ્વી-

કારણે, કે સમગ્ર અંતઃકરણની સાર્થકતા માટે પ્રયાસ કરવો એ વધારે ધટ છે. ? પૂર્ણયોગમાં પણ છેદ તો બે છે પરંતુ કેવળ અગ્નિ અને અસત્ય અહંતાનો. વળી, હૃદયમાં આપણે બધાયલા છીએ એ પગિમિત ચેતનાનો, પ્રાણમાં જે અસત્ય આતુરતા અને આવેશો છે તેમનો, પદાર્થના સ્પર્શોની ઇન્દ્રિયોની ગુલામીનો, તથા મિથ્યા હંદોનો, હૃદયમાં બેઠેલા ઇન્દ્રિયોના અને લાગણીઓના હંદોના પૂરનો તથા વિચાર-શક્તિમાં રહેલા અસત્ય અંશોનો, પગિમિત સત્યોના આગ્રહનો અને સકુચિત એકાગ્રતાનો છેદ પૂર્ણયોગમાં બેઠી જાય છે. આ પ્રમાણે મિથ્યાનો પાને અસત્યોનો ત્યાગ થતાં તે તે કરણનું રૂપાંતર સાધવામાં આવે તથા સમગ્રપૂર્ણતા સિદ્ધ થાય એ ધટ છે કે કેમ તેનો પણ આપણે નિર્ણય કરવાનો છે એ પ્રમાણે પૂર્ણયોગની શક્યતા — એટલે કે સમગ્ર અંતઃકરણની સાર્થકતાનો ઉદ્દેશ — સ્વીકારીએ તો આપણા હૃદયમાં જે પ્રેમ, આનંદ, અને ભક્તિની લાગણીઓ છે તેની ચરમ અવસ્થાને પણ તેમાં સ્થાન હોવું જોઈએ તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોમાં દિવ્ય સૌંદર્યની શોધ કરવાની વૃત્તિ તથા સરસતા હોય છે તેનું પણ સાર્થક્ય હોવું જોઈએ. વળી, પ્રાણમાં કર્મ કરવાની જે પ્રેરણા છે તેનું, તથા વિચારશક્તિમાં જે અમૂર્ત જ્ઞાનપ્રાપ્તિની વૃત્તિ છે તેનું પણ અંતિમ સાક્ષ્ય હોવું જોઈએ. પરમ પરત્વર એવું કોઈ સત્ય બિર્ધમાં આવી રહેલું છે જેમા એ બધી શક્તિઓ પોતાનાથી પર થઈ

જઈને એકત્ર થાય છે તથા તેમાં પોતપોતાની નિરપેક્ષતાને પ્રાપ્ત કરે છે તે સત્ય એમનાથી કેવળ વિગ્નતીય અને ભિન્ન નથી જેમાંથી તે કચ્છો દૂર ફેંકાઈ ગયા હોય

પૂર્ણયોગમાં તો આપણે છેવટ જગ્યાવેશુ દષ્ટિનિદુ સ્વીકારીએ છીએ પૂર્ણયોગનો અર્થ જ એ છે એટલે પૂર્ણયોગની દષ્ટિથી જ્ઞાનયોગનો સમન્વય કરીને પ્રાચીન જ્ઞાનમાર્ગ ક્રમતા જુદી રીતે જ્ઞાનનો વિષય - જ્ઞેય - જે જ્ઞાનાવસ્થા આપણે પ્રાપ્ત કરવા માગીએ છીએ તે, તથા એ જ્ઞાન મેળવવા માટે ધ્યાં સાધનો અને પદ્ધતિ આપણે વાપરવા માગીએ છીએ તેનો અહિં ફરીને ઉદ્દેશ્ય કરવો જરૂરનો છે

જ્ઞેય અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ

જ્ઞાનનો વિષય યાને જ્ઞેય તો એક છે, લાગવાન છે આપણા વ્યક્તિત્વમાં અને વિશ્વમાં તેમજ એ બંનેથી પર એની પરાતપર સ્થિતિમાં એ આપણે તેને જાણીએ છીએ વ્યક્તિ અને જગત, બાહ્ય દષ્ટિએ આપણને જેવા જણાય છે તેવા ખરૂં જોતા નથી એટલું તો આપણે સ્વીકારેલી જ્ઞાનની વ્યાખ્યામાં ઉલ્લ - અધ્યાહાર - છે ૨૧ી પોતાનાથી ઊંચી કેાઇ શક્તિવડે આવેલો કિત થયા વિના આપણી ઇન્દ્રિયો તથા મન આપણને બાહ્ય જગતનો જે અહેવાલ આપે છે તે સાચો નથી છતા સાથે સાથે એ પણ ખરૂં છે કે વ્યક્તિ

અને વિશ્વ બન્ને જોવાં દેખાય છે તે તેમનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપનાં માત્ર મુચક - પ્રતીક - છે અને નામરૂપાત્મક એ મુચક દ્વારા જ આપણે તેમના અંનિમ સત્યને પ્રાપ્ત કરવાનું છે. આ રીતે આપણી ઇન્દ્રિયો અને મન ગમે તેવો મૂલભરેલો પણ જે અહેવાલ આપે છે તે જ આપણા જ્ઞાનની શરૂઆત છે. જ્યાં મન અને ઇન્દ્રિયો પોતાની અનુભૂતિઓને જે મૂલ્ય આપે છે તે આપણે સુધારી લેવાનું છે. એને માટે બે ઉપાયો છે, પ્રથમ તો શુદ્ધ વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને આપણું ઇન્દ્રિયાધિષ્ઠિત મન તથા સ્પૃહથી પગિમિત બુદ્ધિ જે નિર્ણયો આપે તેને સુધારી લેવા. પછી બુદ્ધિથી સર્વથા પર, તેનાથી અગ્રગચ્છ, એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. એ જ્ઞાન સત્યની એવી જ્યોતિ સાધકમાં પ્રગટાવે છે કે એને પ્રતાપે શુદ્ધ બુદ્ધિનાં અમૂર્ત તત્ત્વોનું આધ્યાત્મિક અનુભૂતિમાં અને આત્માના સત્ત્વ દર્શનમાં રૂપાંતર થઈ જાય છે. જ્યારે આ અનુભૂતિ થાય છે ત્યારે જણાય છે કે મન, ઇન્દ્રિયો વગેરેનું અજ્ઞાન કેવળ ભૂલોનો સમૂહ અગર આત્માની નિર્ગર્થક રક્તપાટ ન હતી, પરંતુ આત્માની અભિવ્યક્તિ કંઈવા માટેની જ તે એક ખરબચડી સડક હતી. વિશ્વમાં આત્માની ઉત્કાંતિ અને તેનો સાક્ષાત્કાર થવા માટે આવશ્યક એવી પાર્થિવ તત્ત્વમાં રહેલી તેની પ્રતિષ્ઠા એ અજ્ઞાન છે.

વ્યક્તિની પૂર્ણતા યાને માર્થિકતા

તે પગતપર વાસ્તવિકતાનો વ્યક્તિની જોડેનો સમઘ તપાસતા જણાય છે કે તે પગતપર સત્ય વ્યક્તિનું પોતાનું જ સત્ય અને પગમ સ્વરૂપ છે એ સત્યસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવું એ જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ છે, એટલે તેનાથી આડે રસ્તે દોગનાર મિથ્યા નામરૂપાત્મક સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવા પ્રાપ્ત થાય છે જ્ઞાન માનવને શીખવે છે કે દેહ એ આત્મા નથી પણ તેનું એક સ્વરૂપ છે — કમળ છે જડવાદની ભિત્તિરૂપ માન્યતા કે જડ તત્ત્વનો અનુભવ, તથા સ્થૂલ નાડીનત્ર અને મગજ વગેરેની પ્રવૃત્તિ સર્વ પદાર્થનું સત્ય જાણવાનો પાયો છે એ એક ભ્રમ છે કમળ કે ચૈતન્યના એક સ્વરૂપને તે અસ્તિત્વનું અતિમ ગદસ્પ માની બેસે છે પદાર્થ, નાડીઓ, મગજ વગેરે તો પ્રજ્ઞશક્તિને કાર્ય કરવાનો ક્રમ પાયો છે, એ પ્રાણુ આત્મા અને તેના કાર્યની વચ્ચે સમઘ સ્થાપન કરે છે વળી જે સ્થૂન ક્રિયાઓ આપણે કરીએ છીએ તે બાહ્ય જગતના સ્પર્શોની અસર દર્શાવનારી આત્માની પ્રત્યક્ષ પરિભાષા છે, વાણી છે તેને યોગે જ આત્મા પોતાના જ્ઞાનનો જડ તત્ત્વમાં અસરકારકરીને પ્રયોગ કરી શકે છે એટલે શારીરિક ક્રિયા માત્ર એક પ્રકારનું ઇગિત છે, ચિત્રલિપિ છે, પ્રતીકોની યોજના માત્ર છે તે માધ્યમ પદાર્થનું ગભીર અને અતિમ સત્ય આપણને આપી શક્તી નથી શરીર આત્મા નથી તે પ્રમાણે નાડી મગજ, જ્ઞાનતત્ત્વો વગેરેમાં કાર્ય

કરી રહેલ પ્રાણ પશુ આત્મા નથી; તે પશુ આત્માનું એક સ્વરૂપ છે, કરણ છે. જડતત્ત્વને પોતાના પાપા તરીકે ઉપયોગમાં લેનાર તથા વાછટેલીઝમમાં—પ્રાણશક્તિની સર્વોપરિતામાં—માનનારા મીમાંસકો સર્વ પદાર્થના મૂળ તરીકે અને તેમના સમુચ્ચય તરીકે પ્રાણશક્તિનો જે અનુભવ કરે છે તે પશુ એક ભ્રમ છે. કારણ કે એ મીમાંસા એક બાહ્ય વસ્તુને મૌલિક તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારી લેવાની ભૂલ કરે છે.

વ્યક્તિની સાર્થકતાની મીમાંસાઓ અને તેમનું મૂલ્યાંકન

પ્રાણશક્તિ એટલે પ્રાણશક્તિથી પર એવી ચેતનાનું ક્રિયાત્મક—સ્વરૂપ. ત્યારે આપણે મનોમય ચેતનામાં વિકાસ પામીએ છીએ ત્યારે જ ચેતના આપણને વાસ્તવિક લાગે છે. મન જાણે પ્રાણશક્તિનું પરિણામ હોય એમ લાગે છે, પરંતુ ખરૂં જોતાં, પ્રાણશક્તિના પ્રયત્નનો ઉદ્દેશ અને તેની ઉત્ક્રાંતિનું રહસ્ય મન છે. મન કાંઈ પ્રાણનો આવિર્ભાવ નથી, પરંતુ પ્રાણ પશુ જેનો એછો જ્યોતિર્મય આવિર્ભાવ છે એવી પ્રાણ તથા મન બન્નેથી પર કાંઈ વસ્તુનો તે આવિર્ભાવ છે. અને છતાં આપણું મન આત્મા નથી, તે પશુ આત્માનું એક સ્વરૂપ છે. સુંદર રૂપોના અને વસ્તુઓના સૃષ્ટિ તરીકે મનને જે અનુભવ થાય છે તે, તથા એ રૂપો અને વસ્તુઓ ફક્ત મનોમય લોકમાં જ વસે છે એવી

આદર્શવાદની જે માન્યતા છે તે પણ, એક ભ્રમ છે. કારણ કે તેનાથી જીવનનું અતિમ રહસ્ય નહિ પરંતુ તેનું એક સ્વરૂપ જ પ્રાપ્ત થાય છે. માનવનું મન એ મનોમયતાના બધેનોથી પર એવી ચેનનાની લીલા છે આ જ્ઞાનદષ્ટિએ જોતાં આપણને શુદ્ધ સત્, ચિન્મય, આત્માનંદમય, મન પ્રાણ તથા શરીરથી પર, એવી શુદ્ધ “સત્-તા” તેજ આપણું અસ્તુસૂચ અને મૌલિક આત્મતત્ત્વ છે એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે : એ જ આપણો આત્મા.

વ્યક્તિ અને વિરાટ

એ પરાત્પર પરમ વાસ્તવિકતાનો વિશ્વ સાથે સંબંધ વિચારતાં આપણે તેને બ્રહ્મ કહીએ છીએ વિશ્વનું પૃથક્કણ કરીને જે સામાન્ય તત્ત્વો આપણે તાગવી કાઢીએ છીએ, જેવા કે શક્તિ અને પદાર્થ, નામ અને રૂપ, પુરુષ અને પ્રકૃતિ વગેરે — તે સઘળામાં વિશ્વની સાચી વાસ્તવિકતાનો સમાવેશ થઈ જતો નથી. જેમ આપણું સમગ્ર સ્વરૂપ મન, પ્રાણ અને શરીરથી અનાધિન — મુક્ત — એવા પરમ આત્માનું જ સ્વરૂપ અને તેની જ લીલા છે તે જ પ્રમાણે વિશ્વ પણ પરમ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, તેની લીલા છે એ વિરાટ આત્મા પણ શક્તિથી કે પદાર્થથી, નામથી કે રૂપથી, પુરુષ અને પ્રકૃતિના મૌલિક બેદથી બધાતો નથી ત્યાર પછી આપણને જ્ઞાન થાય છે કે આપણો આત્મા અને વિશ્વમાં

હીના કરનાર પરમ પ્રભુ બન્ને વચ્ચે અભેદ છે, બન્ને એક - સત્ છે વ્યક્તિ તો એ વિગટ આત્માના આવિર્ભાવનું એક સ્વરૂપ છે જ્યારે વ્યક્તિને તેના પોતાના પરમ આત્મ-સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તેને માલૂમ પડે છે કે તેનું વાસ્તવિક પોતાપણુ તેની વ્યક્તિતા નથી, પરંતુ વિગટ - વિશ્વાત્મા - છે

વિરાટવ્યાપી પ્રભુ

તથાપિ એ પરમ સત્તા - એ પરમ ચૈતન્ય તો વ્યક્તિત્વ કે વિશ્વાત્મા કોઈનાથી થે પરિમિત થતું નથી એટલે સંપૂર્ણ જ્ઞાનાવસ્થા એ બન્નેનો છેદ ઉડાવી દઈને એકનાથી પર, સંપૂર્ણપણે પરાતપરનો, સ્વીકાર કરે છે તે વ્યાખ્યાતીત — વાચા અને મનથી અગોચર છે, મનથી પર છે તે કેવળ નિરપેક્ષ છે એ નિરપેક્ષ પરાતપરને આપણે ક્ષર અથવા અક્ષર — વ્યક્તિત્વમુક્ત સમુદય કે વ્યક્તિતારિહોણા નિર્ગુણ એવું નામ નહિ આપીએ, કારણ કે વ્યક્તિતાથી અને વ્યક્તિ ના અભાવ - મનથી તે પર છે તેને આપણાથી ‘એક’ અથવા ‘અનેક’ પણ નહિ કહી શકાય કારણ કે અદ્વૈત અને દ્વૈતના બેથી પણ તે પર છે તેનામા સમુદયતાનું યા તો નિર્ગુણતાનું આરોપણ આપણે નહિ કરી શકીએ, કારણ કે તે ગુણોના સંબંધ બંધનોથી પર છે, — છતાં મુલુરહિત શૂન્યનાથી પણ તે મુક્ત છે તે અનત ગુણમય છે વ્યક્તિની

અંદર “જીવાત્મા” સ્વરૂપે, અક્ષર સ્વરૂપે, નિર્ગુણ નિરાકાર
 ધ્વજ સ્વરૂપે તથા વિરાટ વિશ્વ તરીકે તે પરાત્પર પોતાનો
 આવિર્ભાવ કરી ગયો છે તે પ્રભુ છે, પરમાત્મા છે, પુરુષો-
 ત્તમ છે, સર્વ સ્વરૂપ છે, સર્વ છે સાચું જ્ઞાન કેવળ
 બૌદ્ધિક-બુદ્ધિના-વિચારના રૂપમાં મર્યાદિત થઈ અટકી
 પડતું નથી. આપણા મનને માટે તે પરાત્પર અજ્ઞેય છે તો
 પણ આપણા વૈયક્તિક-પોતાના-સ્વરૂપ વાટે, તથા
 વિશ્વના નામરૂપ મારફત જેમ આત્મ સ્વરૂપ-ધ્વજ-નો
 સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ તેજ પ્રમાણે આત્માનો
 સાક્ષાત્કાર કરવાથી આપણે તે અનંત, કેવળ નિરપેક્ષ
 પરાત્પરનો પણ, એક પ્રકારનો, સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ
 છીએ આપણો જીવાત્મા આપણી અગત વૈયક્તિક ચેતનાનું
 ભૌતિક સ્વરૂપ છે

પરાત્પરની પરાત્પરતા

એ સાક્ષાત્કારમાં જ જ્ઞાનની પરિસ્થિતિ રહેલી છે તેનાથી
 પર માનવનું મન જઈ શકે તેમ નથી આપણું મન તે
 પરાત્પરના ઉપર પોતાનો બુદ્ધિવાદ અજમાવીને જુદી જુદી
 રીતે તેની સાથે વ્યવહાર ચલાવી શકે છે, તેના જ ઉપર
 આપણને મન પસંદ એવી મીમાસાઓ-દર્શનો-આપણું
 મન ભડે ગયે, તેને વ્યાખ્યામાં ભડે મર્યાદિત કરવામાં આવે,
 તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવે યા તો તેના સત્યની એક બાજુ

ઉપર વધારે અને ખીજી બાજુ પર ઓઠો, ભાર મૂકવામાં આવે, તેના ઉપરથી જૂસ ભરેલાં અનુમાનો અને પક્ષપાતી સંકુચિત ઉપસિદ્ધિના આપણું મન બને નારથી કાઢે-પરંતુ આપણી જીવિતના વિકારી નિર્જીયોથી યા તો અપૂર્ણ વિધાનોથી આ અંતિમ સ્પીકનમાં જરાયે ફેર પડે નથી કે વિચારનો તથા અનુભૂતિનો છેડો આવે ત્યાં સુધી જ્યાં શરીરે તો આપણે એ પરાત્પરના જ્ઞાન સુધી આવી પહોંચીશું એ અનુભવનો મન્કાર કરીને, અથવા તો તેને દાખી દઈને, યા તો તેને સંકુચિતપણામાં બાંધી સપ્રતેજ આપણે એ સનાતન મત્સને દૂર મૂકી શકીશું તેના પોતાનામાંથી આપણે કંઈ પણ બાદ કરી શકતા નથી તેમ તેનામાં મૌલિક કશું ઉમેરી પણ શકતા નથી એમ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં બેદ યા તો વિદ્વતિ પેદા થાય છે.

જ્ઞાનમાનીર્ગ ત્રણ શક્યતાઓ :

જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ એ સનાતન પરાત્પરને પ્રાપ્ત કરવાનો છે. અર્થાત્ કે એ સર્વથી પર જ્યાં સર્વમાં વ્યાપી રહેલ આત્માનો, બહનો અને પરાત્પરનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો હેતુ છે. વ્યક્તિમાં અને વિશ્વમાં તે પરાત્પર જ આવિર્ભાવ પામે છે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે આપણે પોતાના આત્માના જ્ઞાનથી કે વિશ્વના જ્ઞાનથી-ગમે ત્યાંથી-શરૂઆત કરીએ એ બામત મહત્વની નથી. પરંતુ જો અધવચ

અટકી પડીએ નહિ તો છેવટ આ પરાત્પર સુધી પહોંચ્યા વગર રહીશું નહિ. આપા જ્ઞાનયોગનું છેવટ સુધી અનુશીલન કરવાનું વ્યવહાર પગિણામ શું એ પ્રશ્ન ફક્ત બાકી રહે છે. એમાં ત્રણ શક્યતાઓ છે : પ્રથમ તો આપણા વ્યક્તિત્વનો અને વિશ્વના અસ્તિત્વનો સંપૂર્ણ લય સાધી એ અગ્રાંત અને અજોયમાં સંપૂર્ણપણે એક થઇ જઇએ. બૌદ્ધ-મતના આગ્રહી અનુયાયીઓ એ સ્થિતિને ‘નિર્વાણ’ કહે છે. બીજી, અક્ષર નિર્વિકાર અપૌરુષેયમાં વ્યક્તિતાનો લોપ કરી નાંખીએ અને વિશ્વજીવનથી પર થઇ જઇએ. ત્રીજી, એ કે આત્મા, બ્રહ્મ અને પરાત્પર જે પ્રમાણે વિશ્વજીવનનો સ્વીકાર કરે છે તે પ્રમાણે જ્ઞાની પણ તેનો સ્વીકાર કરે. અર્થાત્, બ્રહ્મની પેઠે જ્ઞાનીમાં પણ દિવ્ય તપશક્તિ જાગ્રત થાય, પોતાના મૌલિક-દિવ્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે અને વિશ્વમાં તથા વ્યક્તિમાં થતી દિવ્ય ઊર્ધ્વ ગતિને મુક્ત રહીને બેઠી શકે,—સ્વીકારી શકે,—અને સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ સહિત તેને સદાય કરે. પૂર્ણયોગમાં આ ત્રીજી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ જ આદર્શ ગણાય છે.

કર્મની—આવિર્ભાવના સ્વીકારનો—અગત્ય

હવે આપણને જણાય છે કે જ્ઞાનમાર્ગને અતિ વિશ્વજીવનનો ત્યાગ થવો જ જોઇએ એવું કાંઇ ફલિત થતું નથી; કારણ કે પરાત્પર જેમાં આપણે મગ્ન થઇએ છીએ, જેમાં

લય પામવા માટે આપણે પ્રવેશીએ છીએ તેમાં જ્ઞાન સંપૂર્ણ અને આખરી હોય છે તે જાણું પણ તે વિશ્વમાં પોતાની સીમાને દર્શાવી રાખે છે. વળી આપણે એમ પણ ધારવાનું નથી કે આપણને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ ગઈ એટલે આપણે માટે તો દુનિયાનો હેતુ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો અને તેનો ત્યાગ કરવો જ યોગ્ય છે. કારણ કે વ્યક્તિમાં રહેલા અંતિમ મૌલિક તત્ત્વ જોડે-પોતાના અંતરમાં-એકતાનો આદ્યાત્મકાર સાધકને પ્રથમ થાય છે. જાણું વ્યક્તિમાં ધ્વજનો આવિર્ભાવ થવો તો બાકી જ રહે છે. ધ્વજનો એ આવિર્ભાવ સર્વમથનારૂપે થાય છે એટલે જે પ્રમાણે જગતના મદાન પુરુષો પોતાના ઉદા-હરણથી, દાગરીથી તેમ જ કાર્યથી ધ્વજના આવિર્ભાવમાં ભાગ લે છે તે પ્રમાણે વ્યક્તિએ પણ (ભાગ) લેવો જોઈએ. પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે અહિંપ્રધાન વ્યક્તિતામાં રહીએ છીએ ત્યાં સુધી એ પૂર્ણતા, એ સાર્થકતા મળી શકતી નથી. કારણ કે એ નિઃપ્રભુમિકા તો કેવળ તૈયારી કરવા માટેનું ક્ષેત્ર છે. તેનામાં અંતિમ સાર્થકતા હોવી શક્ય નથી. વ્યક્તિમાં ધ્વજચેતના જન્યત થવા સિવાય વિશ્વમાં ધ્વજનો આવિર્ભાવ કદી પણ શક્ય નથી. અને તેટલા માટે જીવનમુક્ત આત્માઓએ કર્મનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ.

પરાત્પરને સત્ અને આવિર્ભાવ બન્ને સ્વરૂપે જાણવો.

આ રીતે આપણે માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ, ખરું જોતાં,

બેવડો છે. એક તો આપણે શુદ્ધ મૌલિક આત્મચેતનાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે અને તેની સાથે સાથે તેના આવિર્ભાવ-દ્વારા પણ તેનું જ્ઞાન મેળવવાનું છે. અર્થાત્ આપણે બ્રહ્મનું મૌલિક જ્ઞાન મેળવવાનું છે તથા તે ઉપરાંત વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા અને કાર્ય કરી રહેલા બ્રહ્મનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરવાનું છે. પરાત્પર, અવ્યક્ત, અનિર્વચનીયનું તથા વ્યક્તિ અને વિશ્વમાં થતી તેની ઉત્ક્રાંતિનું જ્ઞાન આપણે મેળવવાનું છે. પૂર્ણજ્ઞાનની આ વ્યાખ્યા છે, અને તેને જ આપણે સમગ્રપણે સ્વીકારીએ છીએ. આપણે એ સત્ય જીવનમાં હમેશાંને માટે ક્રાંતરી રાખીશું કે સર્વત્ર અને સર્વ સ્થિતિમાં વિશ્વ સમસ્ત એક છે — અદ્વિતીય છે. પોતાના વિચારની તથા અભીપ્સાની સગવડ માટે માનવ મન એ સનાતન અદ્વૈતમાં વિભાગો કરે છે, — ભેદ જોવા કરે છે જીવનમુક્તા જ્ઞાની જગતમાં કર્મ કરતો છતાં એ એકતાને ગુમાવતો નથી, તેમ તે પોતાના જ્ઞાનને બેવડા પણ હોતો નથી, કારણ કે પરાત્પર જોડેલો કેવળ, અનિર્વચનીય — આત્મ-વિલયમા છે તેટલો જ તે વિશ્વની ક્રિયામા પણ રહેલો છે.

પ્રશ્નરૂ ૨ જી

જ્ઞાનાવસ્થા

યૌગિકજ્ઞાન એવું શું ?

યૌગિકજ્ઞાનનો હેતુ આત્માનું એવું કે નિશ્ચિત્ત સત્ તરીકે તથા જગતમા યતા આવિર્ભાવરૂપે — એમ મન્ને પ્રશ્નરૂ — પ્રશ્નનું જ્ઞાન મેળવવાનો છે એનો અર્થ એ થશે કે સામાન્ય વસ્તુના — દાખલા તરીકે જડ પદાર્થના તથા જીવનના વિવિધ ખાલ નામરૂપોના, યા તો વિચારો તથા કર્મ ઉત્પન્ન કરનાર છાછગ માનસના — જ્ઞાનનો યૌગિકજ્ઞ નમા કા તો નિયતુલ જ સમાવશ થતો નથી, યા તો સીધે સીધી રીતે અને તેમને પોતાને ખાતર એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ નથી એવું સાધારણ માણસો જ્ઞાનનો જે અર્થ કરે છે તેના કગતા યોગી જે જ્ઞાનને માટે પ્રયત્ન કરે છે તે જીવ જ પ્રશ્નનું હોતું જોઈએ સાધારણ રીતે જીવનની, મનની તથા પદાર્થોને લગતી હકીમ્તોનો તથા એ હકીમ્તોનું શાસન કગના નિયમો વગેરેનો જીદ્દિપૂર્વક અભ્યાસ કરવો

એને આપણે જ્ઞાન કહીએ છીએ. એ બુદ્ધિના જ્ઞાનનો આધાર આપણી ઇન્દ્રિયોના માત્રાસ્પર્શો ઉપર અને એ સંસ્પર્શો ઉપર રચાયેલા તર્ક ઉપર હોય છે એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના હેતુઓ પણ ભુલ ભુલ હોય છે. પરંતુ કાંઈક અંશે બુદ્ધિને સતોષવા માટે, કાંઈક અંશે વ્યવહાર ઉપયોગિતા સાધવા માટે, અને *શક્તિની વૃદ્ધિ કરવા માટે એ જ્ઞાન મેળવવામાં આવે છે, કેમ જે એ જ્ઞાનવડે આપણા પોતાના અને બીજાઓનાં જીવન ઉપર કાબુ મેળવી શકાય છે, એ ભૌતિક જ્ઞાનવડે પ્રકૃતિના ગૂઢ બળો ઉપર વિજય મેળવીને માનવના હેતુઓ સાધવા માટે, અર્થાત્, બીજાઓને મદદ કરવા કે દુઃખ દેવા, યા તો વિનાશ કરવા, કે ઉત્તન કરવા, કે અવનતિમાં પાડવા માટે તેનો ઉપયોગ માનવ કરી શકે છે. યોગમાં આપણે તો આખા જીવનનો સમાવેશ કર્યો છે, એટલે તેમાં જ્ઞાનના સર્વ વિષયો અને હેતુઓ સમાઈ જાય છે. એવી યોગસાધના પણ છે જેનો ઉપયોગ આત્મસાલન માટે તેમજ આત્મ-વિજય માટે, અન્યને દુઃખ દેવા માટે તેમ અન્યને તાગવા

*“યોગને લીધે શક્તિ ખીલે છે, પછી સાધકની ઇચ્છા હોય કે ન હોય એ શક્તિ મેધારી તલવાર જેવી છે: તેનો સદુપયોગ અને દુરુપયોગ બન્ને થઈ શકે છે. તેનાથી ઉત્પત્તિ અને વિનાશ બન્ને કરી શકાય છે; વિનાશ એટલે હમેશાં પાપ જ એવું નથી.”

માટે, કરી શકાય છે. પરંતુ “આખા જીવન”નો અર્થ માનવજાતિ હમણાં ગાળે છે તેવું જ જીવન એવો થતો નથી. પરંતુ જે ઊર્ધ્વ ચેતનામય જીવન ગાળવાની માનવમાં શક્યતાઓ રહેલી છે, છતાં હજી સુધી જે જીવન માનવજાતિએ મેળવ્યું નથી તેનો સમાવેશ પણ “સમગ્ર જીવન”માં થાય છે. એ ઊર્ધ્વ ચેતનાનું ‘જ્ઞાન’ મેળવવું એ જ્ઞાનયોગના અભ્યાસનો ઉચિત અને વિશિષ્ટ હેતુ છે.

જીવનનું—અને જ્ઞાનનું અંતિમ રહસ્ય

ઉચ્ચ પ્રકારના જીવનની એ શક્યતા શુદ્ધિ જેમાં પ્રધાન છે એવા અત્યારના માનવમાનસની સુધારણા કરવામાં, વિશેષ ક્રિયાત્મક શક્તિ મેળવવામાં, અથવા તો વધારે શુદ્ધ ચારિત્ર અને નૈતિક જીવન પ્રાપ્ત કરવામાં જ પરિસમાપ્ત થતી નથી. એ જીવનની શ્રેષ્ઠતા માનસિક વિકાસની ચોક્કસ દૃષ્ટતા—ઉચ્ચાંશ—પ્રાપ્ત કરવા ઉપર નહિ પરંતુ કેવળ ભિન્ન પ્રકારની ચેતના પ્રાપ્ત કરવા ઉપર આધાર રાખે છે. તેનાથી આપણા જીવનની રીતિ કેવળ બદલાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેનો આખો પાયો જ સદંતર બદલાઈ જાય છે, યૌગિકજ્ઞાન અસ્તિત્વના મૂળનું જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. ઉપનિષદની ભાષામાં કહીએ તો “જેને સમ્યક જાણવાથી સઘળું સમ્યક જાણી શકાય” છે તેને શોધવા માટે અને પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગ પ્રયત્ન કરે છે આખું દૃશ્ય અને ઇન્દ્રિયગોચર જગત, તેમ જ

જે અદૃશ્ય છે, અગોચર છે, તે સઘળું મન અને ઇન્દ્રિયોથી પર, — અગોચર; એવી કાંઈ વસ્તુનો આવિર્ભાવ છે એવી માન્યતા યોગમાં આરંભથી સ્વીકૃત છે. તેને પ્રાપ્ત કરીને જ આપણે જગતને યથાર્થ રીતે જાણી શકીએ. ઇન્દ્રિયો અને તેના બાહ્ય સ્પર્શોની જુથાની ઉપર વિવેકબુદ્ધિનો પ્રયોગ કરીને આપણે જે જ્ઞાન મેળવીએ છીએ તે સાચું જ્ઞાન નથી. તે જ્ઞાન તો જગતના ફક્ત બાહ્ય સ્વરૂપનું હોય છે. અને જે વાસ્તવિકતાની એ બાહ્ય સ્વરૂપો પ્રતિભાઓ છે, — પ્રતીકો છે, તેને આપણે પ્રથમ જાણીએ નહિ ત્યાં સુધી એ દૃશ્ય પદાર્થોને પણ આપણે યથાર્થપણે જાણી શકીશું નહિ. એ વાસ્તવિકતા એટલે તેમનો આત્મા; સર્વમાં તે એક — અદ્વૈતરૂપે — છે.

યોગનો ઉદ્દેશ: ઇન્દ્રિયાતીત જ્ઞાનપ્રાપ્તિ

એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે આપણે જડ, ઇન્દ્રિયગોચર વસ્તુઓનું ગમે તેટલું પૃથક્કરણ કર્યા કરીએ તો પણ તેનાથી આપણને આત્માનું અથવા ઇશ્વરનું જ્ઞાન કદી પણ નહિ મળે. દૂરબીન, સૂક્ષ્મદર્શકચક્ર, નળીઓ, બાટલીઓ અને યંત્રોનો ઉપયોગ કરીને આપણે સ્થૂણ પદાર્થનું વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મેળવીએ એ બનવાનું છે. પરંતુ સ્થૂણથી પર એમની ગતિ નથી. એટલે ઇન્દ્રિયો અને તેના યાંત્રિક ઉપકરણોની મદદથી આપણને જે જ્ઞાન મળે છે તે જ સત્ય તત્ત્વનું જ્ઞાન છે, અને તેના સિવાય બીજું સત્ય હોય શકે જ

નહિ, અથવા તો, એવી અન્ય પ્રકારની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં બીજાં સાધનો પણ શક્ય નથી એમ આપણે સ્વીકારીએ તો પછી આપણે એક જ અનુમાન દોરવાનું રહે છે અને તે એ કે વિશ્વમાં કોઈકું જડ છે, પાર્થિવ છે, તેટલું જ વાસ્તવિક છે! અર્થાત્, આત્મા, ઈશ્વર, વગેરે કાંઈ જ નથી! આપણી અંદર “હું” એવું જે કાંઈ આપણે માનીએ છીએ તે પણ મગજ, જ્ઞાનતંતુ અને શરીર એ ત્રણનો સંયોગ માત્ર છે. આપણે તો પ્રથમથી જ એ આધ્યાત્મિક વાસ્તવિકતાઓનો સ્વીકાર કર્યો છે એટલે આપણા મૂળ અનુમાન ઉપર આવ્યા વિના નહિ ચાલે.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનો: ભૌતિકજ્ઞાનનાં સાધનો

હવે આપણી ઇન્દ્રિયોત્તે અગોચર એવો આત્મા સ્તે ખરેખર અસ્તિત્વમાં હોય જ, તો તો ભૌતિકશાસ્ત્રોમાં વપરાતાં સાધનો કરતાં જુનાં જ સાધનો અને ઇન્દ્રિયોવડે આપણે તેને શોધી અને જાણી શકીશું. પરંતુ એ દરજ્જા જુદા નથી. આપણી જુદા કેટલાક ઇન્દ્રિયાતીન સત્યોને ગ્રહણ કરી શકે છે, અને તેમને બરાબર સમજી લઈને વિચારરૂપે રજૂ કરી શકે છે એ વાત ખરી છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભૌતિકશાસ્ત્રોમાં શક્તિનો યાને બળનો વિચાર થયો આગ્રહપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. પરંતુ “શક્તિ” યાને “બળ” એ કદાચ એક “વિચાર” છે. પોતાની સામિતીઓ અને પ્રમાણોથી પર

થાય છે ત્યારે જ બુદ્ધિ વિચારને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલ એ બળને આપણે પ્રત્યક્ષ કરી શકતા નથી, પરંતુ ફક્ત તેના પરિણામને જાણીએ છીએ, અને તે ઉપગ્રથી અનુમાનવડે તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે માનવ પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને આત્માના અસ્તિત્વ વિષે પણ અનુમાન બાધી શકે છે, તથા બુદ્ધિની ખાતરી કરી શકે છે. અને એ પ્રતીતિ અન્ય સાક્ષાત્કારોના આરભ તરીકે ખૂબ વાસ્તવિક, જ્યોતિર્મય અને સમર્થ હોય છે. વળી બુદ્ધિવડે પૃથક્કરણ કરીને સ્પષ્ટ વિચારોને વ્યવસ્થિત રીતે, યા તો સત્ય વિચારોને વ્યવસ્થિત પદ્ધતિમાં, આપણે રજુ કરી શકીએ એ બનવાભેગ છે. પરંતુ એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ યોગનો ઉદ્દેશ નથી. કારણ કે તે જ્ઞાન અસરકારક — સચોટ — નથી નીવડતું. એક માણસ બુદ્ધિગ્રાહી જ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ હોય તો પણ બુદ્ધિના જ્ઞાન કરતાં કશું જ વધારે તેનામાં ન હોય, — તે પૂર્વે હતો તેવો ને તેવો જ હોય, — એ બનવાભેગ છે. યોગમાં સમગ્ર જીવનનું પરિવર્તન કરવાનો ઉદ્દેશ છે, તે એ પ્રકારના જ્ઞાનવડે મિલકુલ ન સધાય એમ પણ બને.

જ્ઞાનનાં સાધનો વિચાર — વિવેક

‘વિચાર’ અને ‘વિવેક’ એ બે જ્ઞાનયોગનાં ઉપયોગી સાધનો ગણાય છે એ સાચું છે. પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ જ્ઞાન-

યોગના ભાવાત્મક પરિણામને પ્રાપ્ત કરવાનો નદિ પરંતુ મુશ્કેલીઓને દૂર કરવાનો છે. સામાન્ય બુદ્ધિજન્ય વિચારો તો ઘણી વાર જ્ઞાનના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે, કેમકે તે વિચારો ઇન્દ્રિયોની બૂલોના ઉપર આધાર રાખતા હોય છે. વળી એ વિચારો જડ પદાર્થ અને સ્વૂક્ષ્ણ દેહ, પ્રાણ તથા શક્તિ, આવેશો અને લાગણીઓ, વિચારો અને ઇન્દ્રિયો સત્ય છે એવી માન્યા ઉપર રચાયેલા હોય છે અર્થાત્, આપણે એ વસ્તુઓ સાથે એકતા કરીએ છીએ : આપણે તે સર્વેને આત્મસ્વરૂપ ગણીએ છીએ. અને તેથી જ વાસ્તવિક આત્માનું આપણને જ્ઞાન થતું નથી. એટલા માટે જ્ઞાનયોગના સાધકે તો આ અંતરાયને દૂર કરીને આત્મા અને જગત વિશે સત્ય વિચારો બાધવા જોઈએ. હવે મુશ્કેલી એ છે કે જ્ઞાનદ્વારા આપણે આત્માને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીએ, જો આપણને આત્મા શું છે તેનો કાર્ધ પણ ખ્યાલ ન હોય તો ? તેમાં વળી આપણી બુદ્ધિમાં આત્મા વિશે જાણા વિચારો દાખલ થઈ ગયા હોય તો પછી સત્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? આ મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે પ્રથમ સમ્યક - વિચારની જરૂર છે. એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનાં રૂપજનો, કામનાઓ, જૂના સંસ્કારો તથા બુદ્ધિના પક્ષપાતોથી મુક્ત એવા સમ્યક વિચાર કરવાનો અભ્યાસ ગ્રાપન થાય એટલે બુદ્ધિ આપોઆપ શુદ્ધ થાય છે, અને પછી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ગંભીર પ્રકારની અડચણ કરતી અટકે છે. તો પણ સમ્યક -

વિચારની પાછળ ત્યારે દૃષ્ટિ, અનુભવ અને સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જ તે જ્ઞાન અમરકારક નીવડે છે.

દૃષ્ટિ એટલે શું ?

હવે “દૃષ્ટિ”, “અનુભવ” વગેરે શું છે ? એ વસ્તુઓ આત્મનિરીક્ષણ, કે આત્મપૃથક્કરણની માનસિક ક્રિયા માત્ર નથી. અત્રમત, સમ્યક-વિચાર પેડે આત્મનિરીક્ષણ અને પૃથક્કરણ ઘણા જ ઉપયોગી સાધનો છે અને અભ્યાસમાં તેમના વિના સાધક અધ્રાવી લઈ શકતો નથી. વળી, તે સાધનોનો ખરાબર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેનાથી બળવાન અને સમર્થ વિચારની સાધકને પ્રાપ્તિ થાય છે. વિવેકશક્તિથી જેમ શુદ્ધિ વિશુદ્ધ થાય છે તે જ પ્રમાણે એ સૂક્ષ્મ, માનસિક ક્રિયાઓ પણ અતઃકર્મણી શુદ્ધિ કરવામાં ઘણી મદદ કરે છે. વળી તે સાધનોવડે એક પ્રકારનું આત્મજ્ઞાન પણ મળે છે, તથા હૃદયની તથા અંતરાત્માની અવ્યવસ્થા દૂર થઈ જાય છે, તથા શુદ્ધિની અવ્યવસ્થા પણ ટળી જાય છે. આત્માના જ્ઞાનના માર્ગમાં સર્વ પ્રકારનું આત્મજ્ઞાન આવી ગયેલું છે. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે સ્વયં-બુદ્ધે પોતાનાં બારણાં એવી રીતે મોડવાં છે કે તે બધા બહારની બાજુએ જ પડે છે ! એટલે મણા ખગ માનવો બહાર જ - જગતના દેખાવો પ્રત્યે જ - નજર કરે છે. શાત વિચાર અને સ્થિર જ્ઞાનનો અધિકારી એવો કોઈ વિરલ

ધીર પુરુષ જ પોતાની દૃષ્ટિને અતઃ તઃ વાળે છે, આત્માનુ દર્શન કરે છે, અને અમરતા પ્રાપ્ત કરે છે એ આત્મદૃષ્ટિ કરવામા માનસિક આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મ-પૃથક્કરણ ઘણી જ ઉપયોગી શરૂઆત થઈ પડે છે બીજી વસ્તુઓના અતઃમા જોઈ શકીએ તે કરતા આપણા પોતાના અતરમા ઘણી જ સહેનાઈથી આપણે નિરીક્ષણ કરી શકીએ છીએ કારણ કે મહારના પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવવામા પ્રથમ તો આપણને તે પદાર્થનું બાહ્ય-સ્વરૂપ નડે છે, અને બીજું એ છે કે તે પદાર્થના સ્થૂન સ્વરૂપથી ભિન્ન જે તેનો આત્મા તેમા વ્યાપી ગયેલો હોય છે તેનો આપણને પહેનેથી અનુભવ હોતો નથી, એન્ડે પણ મુશ્કેલી નડે છે શુદ્ધ શુદ્ધિ અથવા શાંત મનમા આત્માનુ પ્રતિબિંબ પડે, અથવા તો, મમર્થ એકાગ્રતાવડે વિશ્વમા અને પ્રકૃતિમા પ્રભુનું દર્શન કરી શકાર પરંતુ એ પ્રમાણે કવચિત જ અને મુશ્કેલીથી બની આવે છે * આત્મા કેરી રીતે

* એન્ડે લેખે જોવા જઈએ તો અતઃના કરતા મહારની દુનિયામા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો સહેલો પણ મળ્યાય, કારણ કે ત્યાં આગળ આપણને અહતાનું બંધન નડતું નથી આપણને હું એન્ડે પરિમિત વ્યક્તિ એવું જ્ઞાન બાહ્ય જગતમા જોવાથી થતું જ નથી એન્ડે પ્રભુની પ્રાપ્તિમા નડતી એ મુશ્કેલી તો એ પ્રમાણે દૂર થાય છે

આવિર્ભાવ પામે છે તે આપણે પોતાના અતરમા સૌથી સારી રીતે જોઈ શકીએ છીએ એટલું જ નહિ પરંતુ આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પાછો કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે તે પણ આપણે અતરમા બરાબર જોઈ શકીએ છીએ પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓએ આત્માને ઝોળખ ” એવી જે આગા આપી છે તે જ્ઞાન તરફ આપણને દોગવાને પ્રથમ સૂત્ર તરીકે હમેશા ગહેશે પરંતુ આત્મનિરીક્ષણ આત્મપ્રયત્નરણ વગેરે ઉપાયોવડે આપણા માનસનું જે જ્ઞાન આપણને મળે છે તે આત્માના ગુણોનો - તેની પ્રકૃતિનો - જ અનુભવ છે, તે કાર્ધ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન નથી

સાક્ષાત્કારની સાબિતી

આપણે અત્યાર સુધીમા જોયું કે યોગમા જે જ્ઞાનાવસ્થા ગણાય છે તે કેવળ ભુદ્ધિની વિચારમય સ્થિતિ અથવા તો, સત્યનો સ્પષ્ટ વિવેક માત્ર નથી વળી માનવ માનસની જ્ઞાનભ્યોત્તિર્ભવ સ્થિતિ પણ તે નથી એ જ્ઞાન એટલે સાક્ષાત્કાર એટલે અસદ્વિચ્છ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ આપણા પોતાના અતરને તથા અતરમા આત્માને પ્રત્યક્ષ કરવા એનું નામ સાક્ષાત્કાર છે એ આત્મા વિરાટ છે, તે પરાત્પર છે એ સાક્ષાત્કાર થયા પછી પ્રકૃતિના ગુણોને આત્માની મુક્ત દૃષ્ટિવડે જ જોઈ શકાય છે, તથા વિશ્વજીવનના અત્યાગના બાહ્ય અને આંતર સન્નેરોમાં આત્માના આવિર્ભાવની

નિકાશીનગતિ એ જ પ્રકૃતિના ગુણોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે એમ સમજાય છે એ સાક્ષાત્કારની અનુક્રમે ત્રણ ભૂમિકાઓ છે ૧ દષ્ટિ એટલે કે આંતર દષ્ટિ, ૨ અતગતમામા ધન અવુભૂતિ, ૩ લય યાને તાદાત્મ્ય.

દષ્ટિ

પ્રાચીન ઋષિઓ “દષ્ટિ”નું મૂલ્ય ધણું જ ઊંચું આપતા તેથી માનવ કેવળ મીમાસક મની જઈને “ઋષિ” અથવા “કવિ” થઈ શકતો સ્થૂલ દષ્ટિવડે જેમ વસ્તુ માત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પ્રમાણે અતીન્દ્રિય અને સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ આત્માને પ્રત્યક્ષ અને વાસ્તવિક થાય છે ભૌતિક જગતમા જ્ઞાનના બે સ્વરૂપો હોય છે ૧ પ્રત્યક્ષ અને ૨. પરોક્ષ, યાને જે આપણી દષ્ટિની સામે અને તેની બહાર હોય તેનું જ્ઞાન જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થ આપણી સામે હોતો નથી ત્યારે આપણે અનુમાન, કલ્પના, સાદૃશ્ય વગેરેથી તેનો જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરીએ પડે છે, — જેમણે તે પદાર્થ જોયો હોય તેમના વર્ણનો વાચવા પડે છે અથવા, જો હોય તો, ચિત્રો જોવા પડે છે એ બંધાની સામગ્રીને બેગી કરીને આપણે તે પદાર્થનો, જેટલો બને તેટલો, સ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવી શકીએ ખરા, તો પણ આપણે તે પદાર્થને યથાર્થ જાણ્યો નહિ ગણાય હજી તે પદાર્થ આપણે માટે એક સંશયરહિત વાસ્તવિકતા થઈ નથી. પરંતુ વાસ્તવિકતાનું વિચારમય

સ્વરૂપ માત્ર હોય છે પરંતુ એક વાર આપણે પદાર્થને આપણી દૃષ્ટિવડે — અન્ય કાંઈ પણ ઇન્દ્રિય એને માટે પૂરતી નથી — જોઈએ છીએ ત્યાર પછી તે પદાર્થ આપણો થઈ રહે છે : આપણે તેનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ગણાય કારણ કે પછી હમેશને માટે જ્ઞાનસ્વરૂપે તે આપણા અસ્તિત્વનો ભાગ થઈ રહે છે. સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિમાં પણ એ જ સત્ય લાગુ પડે છે. આત્માને વિષે સુંદર અને વિશદ વર્ણનો સાંભળીએ, તત્ત્વવિદો, અનુભવી જાણકારો અને પ્રાચીન પુસ્તકો મારફત તેને વિષે ચોક્કસ જ્ઞાન મેળવીએ;—વળી આપણે પોતે વિચાર, અનુમાન, કલ્પના, સાદૃશ્ય વગેરેનો ઉપયોગ કરી એક માનસિક ભૂતિ અથવા ખ્યાલ જાગ્રો કરી શકીએ; મનન કરીને એ વિચારને આપણે મનમાં દૃઢતાપૂર્વક રિચર કરીએ; અથવા તો, નિદિધ્યાસન કરીને તેના જ ઉપર મનની એકાગ્રતા સાધીએ તો પણ આપણે તેનો સાક્ષાત્કાર કર્યો નહિ ગણાય. આપણે ઇશ્વરને જોયો નથી. દીર્ઘકાળ પર્યંત સતત — અખંડિત — એકાગ્રતાવડે, યા તો ખીજા કાંઈ પણ ઉપાયે, જ્યારે મનરૂપી પડદો ચીરાઈ જાય છે, અથવા તો દૂર ખસી જાય છે ત્યારે જ પ્રભુદ્દ મનમાં આત્માની જ્યોતિર્નું પૂર — જ્યોતિર્મયગ્રંથાનું પૂર — આવે છે, અને વિચારને જદલે જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગ્રત થાય છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જે પ્રમાણે સ્થૂલ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ, વાસ્તવિક અને આભેદન ગણાય છે તે જ પ્રમાણે એ દૃષ્ટિને આત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ દૃષ્ટિનો એક વાર અનુભવ થયા પછી

માનવની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં અધિકાર ભડે આવે, કિંવા જ્ઞાનની જ્યોતિ જાંખી થતી ભડે લાગે, પરંતુ ત્યાર પછી આત્માનો સાક્ષાત્કાર તદ્દન નિર્મૂળ તો થઈ શકતો જ નથી એ અનુભૂતિ વારે ને વારે જનમન થાય છે અને જ્યાં સુધી સતત જનમન ન રહે ત્યાં સુધી વારે વારે આવ્યા જ કરવો જોઈએ. ક્યારે અને કેટલો જલદી તે સાક્ષાત્કાર થાય છે તેનો આધાર કેટલી ભક્તિ અને કેટલા આગ્રહપૂર્વક આપણે આધ્યાત્મિક માર્ગનું અનુશીલન કરીએ છીએ તથા આપણામાં વસતા પ્રભુને આપણે કેટલી શક્તિથી અથવા તો ભક્તિથી ઘેરી લઈ શકીએ છીએ — તેના ઉપર રહેલો છે.

દષ્ટિ પછી સાક્ષાત્કાર

‘દષ્ટિ’ એક પ્રકારનો આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર છે પરંતુ અંતરાત્માની ધન અનુભૂતિ એટલેથી અટકી જતી નથી. દષ્ટિવડે સાધકને આત્માનું દર્શન થાય છે. પરંતુ તે તેને અંતઃકરણપૂર્વક સ્વીકારે જ એવું નથી. જે પ્રમાણે સાક્ષાત્કારની પ્રતીતિ થવા માટે પ્રારંભમાં કેવળ ચક્ષુરિન્દ્રિય પૂરતી હોય છે તો પણ સાક્ષાત્કારને વધારે સધન કરવા માટે બીજી ઇન્દ્રિયોની સહાય લેવાની જરૂર પડે છે તે પ્રમાણે દષ્ટિવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવા પછી આપણાં એકેએક કરણમાં તેની પ્રાપ્તિ કરીએ તો જ તે સંપૂર્ણ થાય. આપણી ચેતનાના એકેએક વિભાગમાંથી, કરણમાંથી, પ્રભુને માટે

માગણી થવી જોઈએ, — જ્ઞાનની ન્યોતિરડે પ્રમાણિત કેવળ દૃષ્ટિમાથી જ નહિ કેવળ મનદ્વારા પણ આપણે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ અને આપણા મનમા કેવળ માનસિક વિચારરૂપે જે ખ્યાલો ગહેના હોય છે તેમના અતિમ સત્યને મન વડે અનુભવી શકીએ છીએ ઉદાહરણ તરીકે, “ચેતના,” “શક્તિ,” ‘આનંદ’ વગેરેના જુદા જુદા કાર્યોનો માનસિક અનુભવ થઈ શકે છે અને એ પ્રત્યેક વિચારમા રહેલું સત્ય આપણને જણાય છે એ પ્રમાણે મનને આત્માના સાક્ષાત્કારની તૃપ્તિ મળે છે વળી આપણે ચિત્તમા અને હૃદયમા પ્રેમરૂપે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ, અર્થાત્, આત્માનો પ્રેમ અને આનંદ આપણામા અનુભવીએ છીએ, તેમ વિશ્વમા પણ તેને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ એ રીતે હૃદયને પ્રભુપ્રાપ્તિની તૃપ્તિ મળે છે વળી સૌંદર્યદ્વારા પણ આત્માનો અનુભવ આપણને થાય છે આપણા મન અને ઈન્દ્રિયોના ઉપર આપણે સગળેલા પદાર્થોની, યા તો પ્રકૃતિના ઉત્પન્ન કરેલા પદાર્થોની અસર થતા સર્વમા અનુપમ સૌંદર્યરૂપે અને આનંદરૂપે વ્યાપી રહેલા આત્માનો અનુભવ આપણને થાય છે એ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયોને આત્માનુભવનો સંતોષ મળે છે જેમ પ્રાણ શક્તિમા આપણને આત્માની સૂક્ષ્મ અભિવ્યક્તિનો અનુભવ મળે છે તેમ શરીરદ્વારા તેનો સ્થૂળમા અનુભવ થઈ શકે છે અર્થાત્, જ્યાં જ્યાં જીવન છે ત્યાં ત્યાં સર્વે રૂપોમા અને

ધાર્મિક, આપણા અતરંગી તથા અન્ય માનવોમા, યા તો જગતની અદર કાર્ય કરી રહેલ શક્તિઓના એકેએક કાર્યમા આત્માની પ્રતીતિ થાય છે એ રીતે પ્રાણને અને દેહને પ્રભુપ્રાપ્તિની તૃપ્તિ મળે છે

અદ્વૈત : તાદાત્મ્ય

ઉપર જે અનુભૂતિઓ ગણાવી તે આત્મા સાથે એકતા યાને તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત કરવાના પ્રાથમિક ઉપાયો છે. દષ્ટિ અને અનુભવદ્વારા આપણે પોતાના જ આત્માનું દર્શન અને તેનો જ અનુભવ કરીએ છીએ એને જ્યાં સુધી તે આત્મા જોડે આપણા આનંદજીવનની સંપૂર્ણ એકતા થાય નહિ ત્યાં સુધી 'દષ્ટિ' તથા 'અનુભવ' બન્ને અપૂર્ણ જ રહે છે આપણે તો વેદાનના મહાન સૂત્ર સોઝ્હમ્ — "હુ તે હુ" — નો આપણા એકેએક કરણમા સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ આપણે ઈશ્વરનું દર્શન તથા તેનો અનુભવ કરવો જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ આપણે તો તન્મય થઈ જવું જોઈએ સર્વ નામરૂપથી પર, પરાત્પર પરમાત્મા જોડે આપણે એકતા સાધવી જોઈએ તેને માટે અહતાને દૂર કરીને તથા તેના સર્વ પરિવારને હાકી કાઢીને તથા તેને ઠેકાણે એ બધા જેમાથી ઉત્પન્ન થયા છે તેવા આત્મામા જ તેનો સ્થાવર કરવો જોઈએ વળી વિશ્વમા વિવિધ વિશિષ્ટ રૂપે આવિર્ભાવ પામી ગહેના બ્રહ્મ જોડે પણ એકતા કરવી જોઈએ અનંત સત્, ચિત્ અને

શાંતિ તથા આનંદ રૂપે આપણા અંતરમાં જે પ્રગટ થાય છે તેની સાથે, તથા આપણાં કર્મોમાં, રૂપનાં ધ્વજરોમાં, આત્મસ્વરૂપની લીલાનો વેશ તે ધારણ કરે છે તેમાં પણ આપણે તેની સાથે તન્મય થવું જોઈએ.

યુરોપના કવિનો સુપ્રસિદ્ધો અનુભવ

આત્મા અથવા તો ઈશ્વરનો બુદ્ધિના નિચાર ઉપરાંત બીજી જાતનો અનુભવ શી રીતે થઈ શકે એવો પ્રશ્ન આજકાલના માનસને ઘણીવાર થાય છે. યુરોપની કદરૂપનાશક્તિને, ઇંગ્લાંડના મહાન કવિ વર્ડઝવર્થે પ્રકૃતિમાં વ્યાપી રહેલ આત્માના સાક્ષાત્કારને કવિતામાં મૂકીને એ દર્શિનો તથા એ સમાધિ-લયનો કાંઈક ખ્યાલ આપ્યો છે તે જોવાથી આપણને યોગના અનુભવ વિષે કાંઈક ઝાંખો ખ્યાલ આવશે. એનાં કાવ્યો વાંચતાં આપણને જણાય છે કે તેને પ્રકૃતિમાં સર્વ સ્થળે, સર્વ પદાર્થમાં કોઈ તત્ત્વ વ્યાપી રહેતું હોય એવો અનુભવ થતો હતો. એ તત્ત્વ તેજ આત્મા. એ તત્ત્વ ચિન્મય છે, અને પદાર્થના નામરૂપથી સ્વતંત્ર છતાં નામરૂપનું કારણ અને તેમાં આગ્રિર્ભૂત એવી કોઈ હાજરી તેને જણાતી. વળી, આપણને જણાય છે કે તેને એ આત્મતત્ત્વનું દર્શન તથા તેનાં અનુગામી તત્ત્વો શાંતિ, આનંદ અને સર્વમયતા પ્રાપ્ત થયાં હતાં એટલું જ નહિ પરંતુ તેનો ઇન્દ્રિયગમ્ય સાક્ષાત્ અનુભવ પણ થયો હતો,— એટલે કે મનમાં, રસરૂપિતામાં,

પ્રાણમાં અને સ્થૂળ શરીરમાં પણ થતો હતો. વળી તેને એ અનુભવ એના પોતાના અતરમાં થતો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ નજીક પડેલા પુષ્પમાં, તદ્દન સામાન્ય માનવમાં, અને જડ પર્વતમાં પણ તેને એનો જ સાક્ષાત્કાર થતો હતો. વળી કૃત્ત્રીક વાર તો તે પોતાના ધ્યેય વિષય જોડે સંપૂર્ણ એકતા પણ પામી જતો હતો એ અનુભૂતિની એક બાલુને તેણે “A slumber did my spirit seal” — “મારો આત્મા એક અદ્ભુત નિદ્રામાં — સુષુપ્તિમાં — સરી પડ્યો” એ લીટીથી શરૂ થતા કાવ્યમાં આમેદ્દાન વર્ણવી છે તેમાં કવિ જણાવે છે કે એનો પોતાનો આત્મા પૃથ્વીની જોડે તન્મય થઈ ગયો અને “પૃથ્વીના વૃક્ષો, પથ્થરો અને પર્વતો સાથે તેણે સૂર્યની આસપાસ ભ્રમણ કર્યું” એ સાક્ષાત્કારને પ્રકૃતિથી પણ પર એના આત્માને લાગુ કરે. અને તેના કરતા પણ વધારે ઉચ્ચ અને આધ્યાત્મિક ભૂમિકાનો ખ્યાલ લાવો એને તમને યોગમાં “જ્ઞાન” કહે છે તેની કામ્યક કલ્પના આવશે. પરંતુ આ બધા અનુભવો, પરાતપર ઈન્દ્રિયાતીત અને મનસાતીત એવી વિજ્ઞાનની ભૂમિકાની દેવડી — તેનું આગણ — માત્ર છે એ પરમ ભૂમિકાની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ પછી તો વિવિધ અનુભવો અનિર્વચનીય પરાતપર જોડે એકતામાં લય પામે છે જ્ઞાનયોગની એ ઉત્તમોત્તમ દશા છે, અને દિવ્ય આનંદ તથા દિવ્ય જીવનનું મૂળ પણ તે જ છે.

પૂર્ણ યોગમાં જ્ઞાનાવસ્થા

ઉપર જણાવેલી જ્ઞાનાવસ્થા એ જ્ઞાનમાર્ગનો અને પ્રત્યેક યોગમાર્ગનો અંતિમ હેતુ છે. પ્રત્યેક માર્ગનો છેવટ સુધી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ઉપર જણાવેલી પરમ જુમિકા સુધી પહોંચ્યા વિના રહેવાય જ નહિ તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે વિવેક, ચિત્ત, એકાગ્રતા, આત્મનિરીક્ષણદૃષ્ટિ, અનુભૂતિ વગેરે યાત્રાના આરંભમાં આવે છે. એ પર જુમિકાને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ પ્રેમદ્વારા અને રસગતિદ્વારા માનવહૃદય પ્રપ્ત કરે છે, અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે તપઃશક્તિ કર્મદ્વારા, આત્મા શાંતિ અને આનંદદ્વારા પ્રપ્ત કરે છે. એ બધા માર્ગો તેના પ્રત્યે જવાની પગથીઓ યાને આરંભના માર્ગો છે. અને જ્યાં સુધી જિર્ણ ગતિ કરીને આપણે અનંત પ્રદેશમાં પહોંચીએ નહિ અને દિવ્ય દ્વારા ઉપડીને અનંત જ્યોતિ રેણાય નહિ ત્યાં સુધી આપણે તેમનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

પ્રકરણ ૩ જી

વિશુદ્ધ બુદ્ધિ

જ્ઞાનાવગ્થા અને તેના પરિણામ

આ ગ લા પ્રકરણમાં જ્ઞાનાવસ્થાનો વિચાર કર્યો તે ઉપરથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે આપણે કયા સાધનો વાપરના તે પણ નક્કી કરી શકાય છે જ્ઞાનાવસ્થાની સક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા, એન્ડે વિજ્ઞાનનો યાને બુદ્ધિથી પર રહેના તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર એ સાક્ષાત્કારના પ્રતિનિધિ રૂપે આપણા મનના જુગ્મ જુગ્મ તત્ત્વો વિજ્ઞાનના સાક્ષાત્કાર માટે તૈયારી કરે છે અને એક વાર તેની પ્રાપ્તિ થયા પછી આપણા સર્વે કરણોમાં તેનું વધારે સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પડે છે પરિણામે આપણા અસ્તિત્વનું દૃષ્ટિર્મિદુ સમૂળ મદનાઇ જાય છે, અને જીવનની પુનર્ધર્ટના નરા દૃષ્ટિર્મિદુ પ્રમાણે થાય છે એ દૃષ્ટિર્મિદુમાં પદાર્થના બાહ્ય સ્વરૂપોની તથા આપણી ચેતનાની છાજરી સપાટીના બાહ્ય કાર્યોની ગુલામીથી મુક્ત એવો એક,

સરાતન પરમાત્મા કેન્દ્રસ્થાને હોય છે

આધ્યાત્મિક નવજન્મની બે ભૂમિકાઓ

ઉપર જણાવેલા પ્રમાણે માનવનામાથી દેહત્વને વિશક્ત અને અસમ્બાદી ચેતનામાથી એક આત્માને, તથા નામ રૂપમાથી સનાતન સત્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે—એવો સંપૂર્ણ નવજન્મ લેવા માટે—સાધકે બે ભૂમિકાઓમાથી પસાર થવું પડે છે પ્રથમ તો તૈયારીનો, એટલે ચોક્કસ પ્રાપ્ત કરવાનો સમય—જે દરમિયાન આત્મા ઓ તેના કરણો એ પર્વિર્તન માટે તૈયાર થાય છે ત્રીજી ભૂમિકામાં એ પ્રમાણે અધિકારી થઈને આત્માના ચોક્કસ પ્રણેતાદ્વારા સાક્ષાત્કાર અને જ્યોતિર્નું અવગણ થાય છે આ બે ભૂમિકાઓ એકબીજાની પાછળ જ આવે એવો કઈ નિયમ નથી એ મને પરસ્પર સહાયક હોઈ સાથે જ કાર્ય કરે છે આત્મા જેમ જેમ વધારે લાયક થાય છે તેમ તેમ તે વધારે જર્જર ગતિ કરે છે અને જ્ઞાનજ્યોતિ પશ્ચ વધતી જાય છે અને જેટલા પ્રમાણમાં સાક્ષાત્કાર અને જ્ઞાન વધે છે તેટલા પ્રમાણમાં વિશુદ્ધિ વધીને આત્મા તથા તેનાં કરણો વધારે વ્યાપક જ્ઞાનને માટે અને ઉચ્ચ સાક્ષાત્કારને માટે વધુ ને વધુ લાયક બને છે તૈયારી કરતા મરતા સાધકને અજ્ઞાનમય અધકારની દશામાં લામો સમય ગાળવો પડે છે વળી જ્ઞાનજ્યોતિથી પ્રકાશિત આત્મવિકાસની નસતુઓ પશ્ચ આવે

છે. એટલું જ નહિ પરંતુ કોઈક વાર લાંબા કે ટૂંકા સમય માટે, જ્ઞાનજ્યોતિર્મય આત્મસાક્ષાત્કાગ્ની સ્થિતિ પણ આવે છે. એવી ક્ષણે વિજ્ઞાનીના ચમકાગની પેઠે અદ્વૈતજ્ઞની હોય છે તો પણ આત્માનું આખું ભાવી તેઓ બદલી નાખે છે. કોઈક વાર એ અમૃત ક્ષણ કલાકોના કલાકો અને દિવસો અને સપ્તાહો સુધી પણ લગાય છે અને જ્ઞાનસૂર્યની સતત જ્યોતિમાં, યા તો તેની આભામાં, સાધક દિવસોના દિવસો માળે છે. એ સર્વ અનુભવદ્વારા માનવનો આત્મા પ્રભુ પ્રત્યે દોગવા પડી પોતાના નવજન્મમાં સ્થિર થાય છે, અને પૂર્ણતાને માટે લાયક બની સત્ય જીવનને પ્રાપ્ત કરે છે.

કરણોની વિશુદ્ધિ - બુદ્ધિની

એ પરિવર્તનને માટે સૌથી પહેલી જરૂરિયાત આપણાં પોતાના સર્વ કરણોને શુદ્ધ કરવાની છે, અને તેમા પણ જ્ઞાનમાર્ગને માટે તો બુદ્ધિની વિશુદ્ધિ ખાસ અગત્યની છે, કારણ કે બુદ્ધિ એ સત્યનું દ્વાર ઉઘાડવાની ચાવી છે. બુદ્ધિને શુદ્ધ કરવી હોય તો અન્તઃકરણના ખીજા ભાગોને શુદ્ધ કર્યા વિના ન જ ચાલે. અશુદ્ધ હૃદય, અશુદ્ધ ઇન્દ્રિયો તથા અશુદ્ધ પ્રાણ બુદ્ધિના કાર્યમાં વિશેષ કરે છે, તેને મોડમાં ફસાવે છે, તેના અનુમાનોને એકતરફી બનાવી મૂકે છે, તેની દૃષ્ટિને ઝાંખી કરે છે અને જ્ઞાનને જાંધે રસ્તે વાપરે છે. તે જ પ્રમાણે અશુદ્ધ શરીર પણ બુદ્ધિના કાર્યને ગૂંચળાવે છે, માટે સાધકે

હંપૂર્ણ શુદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરંતુ એ કાર્યમાં પણ કરજોતો એક ખીમ્મતા ઉપર આધાર રહેતો છે. અર્થાત્ આપણા અન્તઃકરણમાં એક પણ ભાગની વિશુદ્ધિથી ખીમ્મ બધા ભાગોને લાભ થાય છે. દાખલા તરીકે, આપણા હૃદયના આવેશોને ક્રમે ક્રમે શાન્ત કરી નાખવામાં આવે તો તેનાથી બુદ્ધિની વિશુદ્ધિ વધે છે. તેજ પ્રમાણે વિશુદ્ધ બુદ્ધિ અસ્વરથ અને અશાન્ત લાગણીઓ ઉપર શાન્તિનું સામાન્ય ફેલાવે છે. અને તેમને જ્ઞાનજ્યોતિર્ગમ્ય બનાવે છે. બધાં કરજોવાને અન્તઃકરણના બધા ભાગો, શુદ્ધ થવાથી એકખીમ્મને ઘણી સદાય મળે છે એ ખરું, તથાપિ બુદ્ધિની વિશુદ્ધિ ખીમ્મ બધાં કરજોની વિશુદ્ધિ કરતાં સૌથી વધારે ઉપયોગી છે, કારણ કે તે ખીમ્મ બધા ભાગોના ઉપર પોતાનું રાજ્ય ફેલાવે છે ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે “નહિ જ્ઞાનેન સદશ પવિત્રમિદં વિષ્ણુ” (અ. ૪, શ્લો. ૩૮). “જ્ઞાન એ જ આ દુનિયામાં પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ છે.” જ્ઞાનજ્યોતિ સ્વચ્છતા, નિર્મલતા અને સંવાદનું મૂલ્ય છે જેમ તમોશ્વ અધિકાર સર્વ દુરિતનું મૂલ્ય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રેમ એ હૃદયની વિશુદ્ધિ કરનાર છે, અને આપણી સર્વ લાગણીઓનું પ્રભુપ્રેમમાં રૂપાન્તર કરવાથી હૃદય પૂર્ણતાને પામી કૃત્ય કૃત્ય થાય છે. જ્યાં પ્રેમને પણ દિવ્ય જ્ઞાનથી વિશુદ્ધ કરવાની જરૂર હોય છે. પ્રભુ પ્રત્યેનો પ્રેમ અધ, સંકુચિત અને અજ્ઞાનપૂર્ણ પણ હોઈ શકે છે, અને તેને પરિણામે ધર્માધપણું અને અસદ્ધિ-

વિ શુદ્ધ બુદ્ધિ

પણના ઉત્પન્ન કરી શકે છે. વળી, ખીજી સર્વ વાતે શુદ્ધ હોય તો પણ તે પ્રેમ મર્યાદિત વ્યક્તિસ્વરૂપની બહાર, વિશિષ્ટ છટ દેવતા સિવાય અન્યમાં ઈશ્વરનું દર્શન કરવાની ના પાડે છે અને પ્રશુનું વાસ્તવિક અને અનન્ત પ્રકારે દર્શન કરવાના પ્રયત્નથી તે પાછો પડે છે અને એ રીતે આપણી પૂર્ણતાને તે મર્યાદિત કરે છે. વળી માનવ પ્રત્યેના પ્રેમ પણ સાધકને અનિશ્ચયોક્તિ અને અજ્ઞાન પ્રત્યે દોરી જઈ શકે છે. વિશુદ્ધ બુદ્ધિ જ તેને તેમાંથી બચાવી લે છે.

ઇન્દ્રિયોને વશ મન અને વ્યવહાર સમજણ -

પરંતુ પ્રથમ તો બુદ્ધિનો અર્થ શો છે અને તેની વિશુદ્ધિ એટલે શું તે પણ આપણે જાણવું જોઈએ. સંસ્કૃતમાં "બુદ્ધિ" શબ્દ જે અર્થમાં વપરાયો છે તેજ અર્થમાં આપણે અહીં તેને વાપરીશું. એટલે બુદ્ધિના કાર્યમાંથી સર્વ પ્રકારના સારાનકાગ, ખરાખોટા, મિથ્યા, સત્ય વગેરે ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારોનો વિવેક કર્યા વગર સ્વીકાર કરનાર મનના કાર્યને જાતજ કરીશું. એટલા માટે અહિં આપણે એવા સંસ્કારોના ઉપર આધાર રાખનાર નહીં અને વિવેકના હૃદય તરફથી વર્ગિત એવા અસ્પષ્ટ વિચારોને પણ "બુદ્ધિ" એવું નામ નહિ આપીએ. વળી સામાન્ય માણસોમાં જે રોજના સામાન્ય વ્યવહાર વિચારોનો પ્રવાહ ચાલ્યા જ કરતો હોય છે તેને પણ આપણે "બુદ્ધિ" નહિ કહીએ; કારણ કે

તેમાં રાજની સામાન્ય ઇચ્છાઓ, જન્મથી જ મનમાં જન્મેલા સંસ્કારો, દુરાગ્રહો, તર્કચિન્તકો અને ગેરસમજૂતી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અત્યંત, તેમાં નરા વિચારો કચચિત્ કચચિત્ દાખલ કરવામાં આવે છે ખરા પરંતુ તે પ્રવાહ પણ આજુબાજુની પરિસ્થિતિમાંથી આવતો હોય તેને વગર વિચારે સ્વીકારવામાં આવે છે. અર્થાત્ એ સ્વીકારવામાં પણ “બુદ્ધિ”નો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી એ “વ્યવહાર સમજણ”થી માનવજાતિને પશુથી ઉપગ્રી કાટિમાં આવવામાં ઘણી સદાય મળેલી છે એ ખર તો પણ તે સમજણ પાશવતાથી માત્ર એક કમળ જ આગળ વધેલી છે અર્ધ-પાશવતા-વાળી એ સમજણ ટેવને વશ હોય છે, વધાગમાં તે કામનાની અને પ્રતિદ્વિયોની પણ શુભામ હોય છે. તેથી કરીને, તત્ત્વ-જ્ઞાનની કે ભૌતિક જ્ઞાનની કે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની મોઢખોળ કરવામાં એ સમજશક્તિ આપણને જરા પણ ઉપયોગની નથી. આપણે તેનાથી પર થવું જ જોઈએ એ વ્યવહાર બુદ્ધિ અથવા સામાન્ય સમજણની વિશુદ્ધિ કરવાનો સારામાં સારો ઉપાય એ છે કે તેને કા તો દેશવટો આપવો યા તો તદ્દન શાન્ત કરી નાખવી કે પછી, તેનું શુદ્ધ બુદ્ધિમાં પરિવર્તન કરવું.

બુદ્ધિ એટલે શું ?

બુદ્ધિ એટલે બાહ્ય સંસ્કારોને પ્રકલ્પ કરનારી, નિર્બુદ્ધ

કુનારી અને વિવેક કુનારી માનસિક શક્તિ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો-
થી, કામનાથી વા તો મદાવગતી શુનામીથી સ્વતત્ર એવી
પ્રત્યુત્પન્ન માટે તથા જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે સ્વાભાવિક પ્રયત્ન
કુનાર સાચી તર્કશક્તિ માનવની અત્યાગતી સ્થિતિમાં તેની
ઉત્તમોત્તમ શુદ્ધિ પણ ઉપર જાણાવેલી મુક્ત અને પ્રત્યુત્પન્ન
મુક્ત રીતે કાર્ય કરતી નથી પરંતુ જોડલા પ્રમથમા તે
પોતાના કાર્ય કરવામાં નિર્ણય નીચડે છે તેનું કારણ એ હોય
છે કે અર્ધ - પાશ્વર સમજાણની ક્રિયા સાથે તે મિશ્ર થઈ ગઈ
હોય છે, તે પોતે અશુદ્ધ હોય છે, તથા તેના પોતાના કાર્યમાં
વારે વારે તેને બાધા નડે છે, અને તેને નિમ્ન જૂમિકામાં ધસડી
પાડે છે ત્યારે શુદ્ધિ વિશુદ્ધ છે ત્યારે એ નિમ્ન ક્રિયાઓ સાથે તે
બળી જતી નથી એવી શુદ્ધિ પોતે સર્વ પદાર્થોથી સ્વતત્ર
થઈને નિષ્પક્ષપાતપણે જુએ છે, સર્વ વસ્તુઓની પરસ્પર
સગ્ગામણી, વિરોધ, સાદસ્ય વગેરે ઉપભોગ કરીને પ્રત્યેક
પ્રત્યેકને તેને યોગ્ય સ્થાને ગોઠવે છે, વળી, પોતાના સમ્યક
નિરીક્ષણ વડે પ્રાપ્ત કરેલી સામગ્રી ઉપરથી અનુમાન, વ્યાપ્તિ,
વ્યાપ્તિનિર્ણય વગેરેની મદદથી તર્ક કરે છે પોતાની
સ્મૃતિમાં એ પ્રમાણે તર્કવડે પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાનને સધરી
શુદ્ધ કલ્પનાશક્તિની મદદથી તેમાં વધારો કરે છે તથા
બુદ્ધિપન્ન અને સુનિયત નિર્ણયશક્તિવડે સર્વ પદાર્થને જુએ
છે શુદ્ધ શુદ્ધિ એવી હોય છે તેના કાર્યના નિયમોમાં તદ્દસ્ય
અવતોક્ત, નિર્ણય અને તર્કશક્તિનો સમાવેશ થાય છે

માનસિક બુદ્ધિથી પર ઊર્ધ્વ - બુદ્ધિ : દષ્ટિ

પરંતુ ઉપર જણાવેલા અર્થ કરતાં બુદ્ધિ અને વધારે ગભીર અર્થમાં પણ “બુદ્ધિ” શબ્દ વપરાય છે. એ માનસિક બુદ્ધિ તો કેવલ નિમ્ન બુદ્ધિ છે. પરંતુ એનાથી ઉચ્ચ પ્રકારની જે બુદ્ધિ છે તે માનસિક તર્ક નથી પરંતુ “દષ્ટિ” છે. એ ઉચ્ચતર બુદ્ધિ માનસિક બુદ્ધિની પેઠે નિમ્ન ભૂમિકામાં પ્રતિષ્ઠિત નથી પરંતુ ઊર્ધ્વમાં અધ્યક્ષ તરીકે હોય છે. એટલે કે, પોતે જે સાબિતીઓની સામગ્રી અવલોકે છે તેને વશવર્તીને મુસીબતે જ્ઞાનની શોધ કરીને તેને પ્રાપ્ત કરનારી બુદ્ધિ તે નથી, તેનામાં જ્ઞાન સ્વયંસિદ્ધ જ હોય છે. એ આત્મસિદ્ધ જ્ઞાનને અન્તર્જ્ઞાન તથા દર્શનથી પરિપ્લુત વિચાર-પડે તે બુદ્ધિ પ્રગટ કરે છે. ત્યારે માનવનું મન વિચારના મંથનમાં ઘેરાયલું હોય છે અને પડદા પાછળથી તેની બુદ્ધિ ઉપર વીજળીના ચમકારા પેઠે જ્ઞાનવિદ્યુતના ચમકારા ખેલે છે ત્યારે જે જ્યોતિર્મય દર્શન થાય છે તે ઉપર જણાવેલા ઉચ્ચતર બુદ્ધિના અંતર્જ્ઞાનનો અને આધ્યાત્મિક દર્શનનો કાંઈક આહો ખ્યાલ આપી શકે. એવે સમય કાંઈ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ઉત્સાહના જોશમાં આવી જઈને માનવની ચેતના અંતર્જ્ઞાનની, અને ત્રેરણાની જ્યોતિના મહાસમર્થ પૂરનો સ્વીકાર કરે છે. કેમ જે અન્તર્જ્ઞાનની એ શક્તિ માનવમાં રહેલી છે જે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાંથી આવતાં જ્યોતિના પૂરને ધારણ કરવાને યાત્ર તરીકે યા તો તેમને વહેવા માટે

નહેર તરીકે કામ લાગે છે. પરંતુ માનવમાં રહેલી એ અન્ત-
ગાનની અને પ્રેરણાની શક્તિનું કાર્ય અપૂર્ણ—સ્ખલનશીલ
અને તૂટક તૂટક થતું હોય છે. સાધારણ રીતે માનવનું હૃદય
વિષમ પરિસ્થિતિમાં હોય છે, યા તો તેની બુદ્ધિ ગમરાયેલી
હોય છે, ત્યારે જ એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ બિર્ધ
જ્ઞાનશક્તિની એ બેટ માનવના સચેન મનમાં પ્રવેશ કરે તે
પહેલાં તો લાગણીઓ અને વિચાર તેને સામે લેવા માટે
જા પહોંચે છે અને તેના ઉપર અસર કરે છે એટલે
એનું કાર્ય વિશુદ્ધ હોતું નથી કારણ કે બુદ્ધિ યા તો હૃદયની
જરૂરિયાત પ્રમાણે તેનામાં ફેર થયો હોય છે, અને જ્યારે
સચેનન મનની અંદર એ બિર્ધ શક્તિની જ્યોતિ પ્રવેશ
કરે છે કે તુરંત જ બુદ્ધિ તેને એકદમ ઝડપી લે છે અને
તેને વિખેરી નાંખે છે, યા તો બુદ્ધિના અપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે
તે બધેએસતી થાય તેટલા માટે તેના કકડા કરી નાંખે છે,
યા તો હૃદય તેનો કબજો લે છે અને આપણી અંધ યા તો
અર્ધ—અંધ એવી લાગણીભરી કામના તથા રાગને અનુકૂલ
થાય એ રીતે એમાં વિકાર કરે છે એટલું જ નહિ પણ
કેટલીક વાર તો એ બિર્ધ જ્ઞાનનો કેવલ નિમ્ન વાસનાઓ
કબજો લે છે અને માનવની પાશવ ક્રુધાઓ અને વાસનાઓ
તુલ્ય કરવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ઉચ્ચતર બુદ્ધિની ક્રિયાના પરિણામો

જો એ ઉચ્ચતર બુદ્ધિ આપણા માનસના ખીખ કરણોથી સ્વતંત્ર રહીને પોતાના કાર્ય બજાવે તો તે શુદ્ધ સત્યના જ સ્વરૂપો આપે અસંલોકનને બદલે દૃષ્ટિની શક્તિ જાગ્રત થાય, એ દૃષ્ટિ ઈન્દ્રિયોની અને મનની મદદ વિના પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે વળી, એ ઉચ્ચતર બુદ્ધિ જાગ્રત થતા કર્પનાશક્તિને બદલે સત્યની સ્વયંપ્રેરણા જાગ્રત થાય છે તર્કને બદલે પદાર્થો વચ્ચેના સબધનું સાહજિક જ્ઞાન જાગ્રત થાય છે અને વિવેકવાળી બુદ્ધિના નિર્ણયને બદલે અતર્જાનની શક્તિનું કાર્ય શરૂ થાય છે અત્યારે બુદ્ધિની નિર્ણયશક્તિને પ્રયત્નપૂર્વક નિર્ણય કરવો પડે છે તેને ડેકાણે જુદા જુદા સ્વરૂપોમા આપોઆપ પ્રકાશિત એવા સત્ય વિચારનું દર્શન થાય છે વળી આપણી સ્મરણ શક્તિ પણ વર્તમાન જીવનમા મન ઉપર પડેલા સંસ્કારોના બડોળની જ નહિ બનેલી હોય, પરંતુ તેનું સ્થાન સર્વ જ્ઞાન સામર્થ્યવાળી સ્મરણશક્તિ લેશે અને તેમાથી ભૂતની અને ભવિષ્યની સ્મૃતિ પણ જાગ્રત થશે ત્યાર પછી સર્વ જ્ઞાન આપણને સ્મૃતિના જેવું જ લાગશે આપણા આદર્શ એ સત્યની ચેતનાવાળી જ્ઞાનશક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો છે પરંતુ અત્યાર સુધી એ શક્તિનો સંપૂર્ણ અને ખુલ્લો ખુલ્લો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ અત્યારની માનવતાથી પર હોય તે દેવતા-એનો જ ખાસ અધિકાર છે

વિશુદ્ધિ કેવી જોઈએ ?

આ પ્રમાણે બુદ્ધિ અને બુદ્ધિથી પર જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઉચ્ચ બુદ્ધિ છે તેનો બેદ આપણે જાણ્યો. એ ઉચ્ચ બુદ્ધિને આપણે “આદર્શ બુદ્ધિ” કહીશું. માનવની અર્ધ-પાશવ સામાન્ય સમજણ તથા બુદ્ધિ વચ્ચે જેટલો ફેર છે તેટલો જ ફેર “આદર્શ બુદ્ધિ” અને “માનસિક બુદ્ધિ” વચ્ચે રહેલો છે હવે આપણને જણાશે કે સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું પોતાનું કાર્ય બુદ્ધિ બરાબર કરી રહે તેટલા માટે તેને કેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિની જરૂર છે. અશુદ્ધિ એટલે કાર્યની અવ્યવસ્થા-ધર્મની સંકરતા. પ્રત્યેક વસ્તુનું અદલ અને આપોઆપ સાચું કાર્ય તે તેનો ધર્મ. જ્યારે જુદા જુદા ધર્મો એકબીજાની જોડે જોડાશે ત્યારે ત્યારે અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રત્યેક વિભાગ જ્યારે તેના પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે ત્યારે તે શુદ્ધ કાર્ય કરે છે એવું શુદ્ધ કાર્ય આપણી પૂર્ણતાને માટે જરૂરનું છે. પરંતુ જ્યારે ધર્મ સંકર થાય છે ત્યારે એક કાર્ય બીજાનાં ધર્મને સ્વીકારે છે અને પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરે છે.

અશુદ્ધિનું પ્રથમ કારણ : કામના અને ચિત્તનો સંકર

બુદ્ધિની અશુદ્ધિનું પ્રથમ કારણ તો એ છે કે તેના વિચારના કાર્યમાં કામનાઓ ધસારો કરે છે. હવે કામના પોતે પ્રાણુમાં અને ચિત્તમાં સેજાસેજા થઈ ગયેલ તપશક્તિની અશુદ્ધિ છે. જ્યારે શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તપશક્તિના

કાર્યમાં ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓ દબાવ કરે છે ત્યારે
 પ્રિયાગ્રુ કાર્ય ઇચ્છાને વશ થાય છે, અને તે પોતાને પ્રાપ્ત
 કરવાના વિષયો મૂકીને બીજા વિષયો તરફ દોરાય છે, અને
 પરિણામે પોતે ગૂંચવાઈ પડી અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે
 તેથી બુદ્ધિએ કામનાના અને લાગણીઓના ઘેરામાંથી નીકળી
 જવું જોઈએ અને એના દૂરવામાંથી પૂરેપૂરા મુક્ત થવા
 માટે પ્રાણ અને ચિત્ત બન્નેને પણ વિશુદ્ધ કરવા જોઈએ
 પ્રાણમાં ભોગ કરવાની તપ શક્તિ હોવી જોઈએ કાગણ કે તે
 પ્રાણનો ધર્મ છે પરંતુ ભોગની પસંદગી કરવી, યા તો તેને
 માટે આતુર થવું એ પ્રાણનું કાર્ય નથી એ કાર્ય તો બીજા
 ઉચ્ચ કર્ણોનું છે, એટલે પ્રાણને જે કાંઈ ભોગ કે પ્રાપ્તિ
 થાય તેનો આનંદ લેવાનું શિક્ષણ તેને મળવું જોઈએ અર્થાત્
 પ્રભુની તપ શક્તિને વશ થઈને જીવનમાં જે કાંઈ ભોગ
 અને વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય તેનો આનંદ લેવાની ટેવ પ્રાણને
 પડવી જોઈએ અને પ્રાણમાંથી આસક્તિ અને વાસના તો
 નીકળી જ જવી જોઈએ તેજ પ્રમાણે ચિત્તને અથવા હૃદયને
 પણ પ્રાણની અને ઇન્દ્રિયોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત કરવું
 જોઈએ અને પરિણામે ક્રોધ, ભય, દ્વેષ, કામ વગેરે અસત્ય
 લાગણીઓ નીકળી જવી જોઈએ. એ લાગણીઓ ચિત્તની
 અશુદ્ધિ છે હૃદયનો સ્વાભાવિક ધર્મ પ્રેમ છે, પરંતુ પ્રેમનો
 વિષય પસંદ કરવો અથવા તો તેને માટે આતુર થવું એ
 હૃદયનો ધર્મ નથી એવી પસંદગી અને આતુરતાનો ત્યાગ

કરવો જોઈએ યા તો તેને શાંત કરવી જોઈએ. હૃદયને ગભીર અને ગાઢ પ્રેમ રાખનાં શીખવવું જોઈએ, પરંતુ એ ગભીરતા શાન્ત અને એ ગાઢતા સ્થિર અને સમતાયુક્ત હોવી જોઈએ, — નહિ કે અસ્વસ્થ અને અત્યવસ્થિત. પ્રાણ અને ચિત્તનું શમન અને તેમનો સંયમ — જેને યોગની પરિભાષામાં શમ અને દમ કહે છે તે — એ બન્ને બુદ્ધિમાંથી અશુદ્ધિ, અજ્ઞાન અને વિકૃતિ દૂર કરવાનો પ્રથમ ઉપાય છે. એ શુદ્ધિ એટલે પ્રાણ અને ચિત્તની કેવળ સમતા સ્થાપન કરવી તે. કર્મ-યોગની શરૂઆતમાં જેમ આપણે સમતાની મજૂર સ્વીકારવી પડી હતી તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનયોગની સાધનામાં પણ સમતા પ્રથમ મૂત્ર છે.

બીજી અશુદ્ધિ : ઇન્દ્રિયોને વશ મનનો સંકર

બુદ્ધિની અશુદ્ધિનું બીજું કારણ ઇન્દ્રિયોની મોહજાળ અને ઇન્દ્રિયોથી બંધાયેલું મન બુદ્ધિના કાર્યમાં માથું મારે છે તે છે. જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારોને વશ છે તે સત્ય જ્ઞાન હોઈ શકે જ નહિ. ઇન્દ્રિયોના એકે એક સંસ્કારને પ્રાથમિક મૂલ્યક માત્ર ગણીને તેમની જુગાનીને તો આપણે વારે વારે સુધારવાની તથા કારણે મૂકવાની હોય છે. ભૌતિક-શાસ્ત્રમાં પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો આરંભ કરવા માટે ઇન્દ્રિયો આપણને સામાન્ય ઘટનાઓ વિષે જે જ્ઞાન આપે છે તેનાથી પર થઈને, યાને તે ઘટનાઓના બાહ્ય સ્વરૂપને છોડીને, તેમાં

વધારે જીંડા ઉતરવાથી જ આપણને વિશ્વશક્તિનું ભૌતિક જ્ઞાન મળે છે. તેજ પ્રમાણે આપણી ઇન્દ્રિયો જગતનાં તત્ત્વોને વિશે આપણને જે ખોટી માહિતી આપે છે તેની પરીક્ષા કરવી એ મીમાંસાની શરૂઆત છે. ઇન્દ્રિયવશ જીવનની પરિમિતતાઓ સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કરવો, તથા દૃશ્ય અને ઇન્દ્રિયગોચર વિશ્વને વાસ્તવિકતાની બાહ્ય ઘટના તરીકે જ ગણવી એ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનું પ્રથમ પગલું છે.

તેને દૂર કરીને ઉપાય

એટલે પ્રાણ અને ચિત્તની પેઠે ઇન્દ્રિયાધિષ્ઠિત મનને પણ તદ્દન શાન્ત કરવાની જરૂર છે. વિચાર અને નિર્ણયનું કાર્ય મને બુદ્ધિને સોંપી દેવું જોઈએ. હવે જ્યારે બુદ્ધિ આપણા મનનાં કાર્યથી તદ્દન સ્વતંત્ર થઈને દૂર રહે છે ત્યારે જ આપણે મનને તેની ક્રિયાત્મક સ્થિતિમાં બરાબર જોઈ શકીએ છીએ. તે વખતે આપણને મન એક સતત ગોળ ગોળ ફર્યા કરતા વમળ જેવું લાગે છે. તેમાં એના એ વિચારો, એના એ જ સંસ્કારો અને કામનાઓ સતત ગોળ ગોળ ફર્યા કરતી લાગે છે. પરંતુ એ ગતિમાં કોઈ જનતનો અનુક્રમ હોતો નથી, વ્યવસ્થા હોતી નથી, તેમ જ્ઞાન પણ હોતું નથી. એ તો નિરર્થક, અજ્ઞાન અને નિષ્ફલતાના ચક્રમાં ફરી ફરીને અટવાયા કરવા જેવું જ લાગે છે! સામાન્ય રીતે માનવની બુદ્ધિ મનની એ ગતિને સ્વીકારી તેમાં કાંઈક

વ્યવસ્થા તથા અનુક્રમ લાવવાને મધ્યે છે, પરંતુ તેમ કરવા જતા બુદ્ધિ પોતેજ તેમા ભેગવાઇ પડે છે અને તેનામા પણ વ્યવસ્થા, અશાન્તિ, અજ્ઞાન અને ટેવની ગુવામી, તેમજ અકારણ અધે પુનઃનવર્તન કરવાની ટેવ વગેરે દાખલ થવા પામે છે પરિણામે એવી બુદ્ધિ પરિમિત, ઊંધે માર્ગે દોરનાર તથા મૂર્ખાઇ ભરેલુ અને નિરર્થક સાધન નીરડે છે મનરૂપી આ તગલ, અશાન્ત, અસ્વસ્થ અને ઉમ્મ પ્રવાહને તો તદ્દન શાન્ત કરી દેવો એજ સારામા સારો ઉપાય છે હવે તેને શાન્ત કરી દેવાના બે રસ્તા છે એક તો અતરમાથી તેને તદ્દન જુદુ પાડીને શાન્ત કરી શકાય છે અને બીજો રસ્તો એ છે કે આપણી બુદ્ધિને એવી દૃઢ એકાગ્રતાવાળી અને અન્યભિચારી રાખવી કે જેથી મન જેવું બહાગનું, વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરનાર તત્ત્વ તેમા દાખલ થવા પામેજ નહિ

બુદ્ધિની અશુદ્ધિનું ત્રીજું કારણ

બુદ્ધિની અશુદ્ધિનું ત્રીજું કારણ બુદ્ધિનામા પોતાના માન રહેલું છે જ્ઞાન મેગવવાની તપ શક્તિ ખોટે માર્ગે કાર્ય કરે છે ત્યારે તે અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે ખરૂં છે કે બુદ્ધિમા જ્ઞાન મેગવવાની તપ શક્તિ જોઇએ પરંતુ તેમા પણ પસંદગી અને જ્ઞાનને માટે આતુરતા એ બન્ને માર્ગે રોકે છે અને વિકૃતિ લાવે છે એ પ્રમાણે બુદ્ધિ કેનાક વિચારોને તથા અભિપ્રાયોને પક્ષપાતથી અને આસક્તિથી વળગી રહે

છે, અને ખીજા વિચારો અને અભિપ્રાયોમાં રહેલા સત્યને હાંકી દેવાની વૃત્તિ નેનામાં આવી જાય છે. એવા માણસો સત્યના ટુકડાઓને વળગી રહે છે, પરંતુ સત્યની પૂર્ણતાને માટે જરૂરના એવા ખીજા અગત્યના ભાગોથી તેઓ દૂર રહે છે. વળી, જ્ઞાનની ખ્યાતમાં પણ તે કેટલુંક જ્ઞાન પસંદ કરે છે અને ખીજાનો ત્યાગ કરે છે; તથા, પોતાના જૂતકાવને લઇને, મનમા સ્વીકારેલા વિચારોને પણ તે અગત આસક્તિથી વળગી ગરે છે. બુદ્ધિમાં સંપૂર્ણ સમતા સ્થાપન કરવાથી તથા તેમાં પ્રમાણિકપણાનો ગુણ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી, તેમ જ બુદ્ધિમાં નિસ્વાર્થીપણું કેળવવાનો પણ પ્રયાસ કરવાથી એ દોષ દૂર કરી શકાય છે. શુદ્ધ બુદ્ધિમા કામના વજેરે બાધ નહિ કરે એટલું જ નહિ પરંતુ, તે બુદ્ધિ અમુક વિચાર કે સત્ય પ્રત્યે પક્ષપાત પણ નહિ રાખે તેમ જ કોઈ સત્યનો દ્વેષ પણ નહિ કરે. વળી, એવી બુદ્ધિને પોતાને જે વિચારોની વાસ્તવિકતા વિષે તક્લબ ખાત્રી હશે તેમના પ્રત્યે પણ તે આસક્તિ નહિ ધરાવે તેમના વિષે તે એવો આગ્રહ નહિ ધરાવે કે જેથી સત્યની સમગ્રતામાં ખામી આવે અને પગિણામે પૂર્ણ અને સમગ્ર જ્ઞાનમાથી કોઈ પણ તત્ત્વ બાકી ગઈ જાય !

બુદ્ધિથી પર તત્ત્વનું આહ્વાન

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે બુદ્ધિ વિશુદ્ધ થઈ હોય તે વિચાર-

શક્તિનું તદ્દન સ્થિતિસ્થાપક, પૂર્ણ અને દોષરહિત સાધન થઈ રહે છે. વળી, તે અવસ્થા બાધાના અને વિકારનાં નિમ્ન કારણોથી તદ્દન મુક્ત હોવાને લીધે આત્માનાં તથા વિશ્વનાં સંપૂર્ણ સત્યોને પ્રદર્શ કરવાને વધારેમા વધારે લાયક હોય છે. પરંતુ વાસ્તવિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે એના કરતાં કાંઈ વધારે જોઈએ છે. કારણ કે ખરૂં જ્ઞાન બુદ્ધિથી પર છે. એટલે આપણી બુદ્ધિ સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં આપણને નહિ એટલા માટે બુદ્ધિથી ચઢિયાતા તત્ત્વને આપણે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ અને બુદ્ધિના સક્રિય વિચારકને માટે ઘણી જ મુશ્કેલ અને તેની પ્રકૃતિને ઘણી જ નાપસદ એવી બુદ્ધિની નિષ્ક્રિય અવસ્થા તેણે પોતાનામા કેળવવી જોઈએ. એવી નિષ્ક્રિયતાથી બેચડો હેતુ સધાય છે, એટલે જે જુદા જુદા પ્રકારની નિષ્ક્રિયતા મેળવવી જોઈએ.

અંતર્જ્ઞાનની ક્રિયામાં રૂપાંતર

આપણે આગળ જોયું છે કે કે રાજ બુદ્ધિથી જે વિચાર ઉપજે છે તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે બચ નથી એ કાંઈ ચિંતનની ઉત્તમોત્તમ દશા નથી. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વિચારશક્તિ—intuition—અંતર્જ્ઞાનમાથી આવે છે, વિજ્ઞાનમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં સુધી બુદ્ધિ ઉપર આધાર ગણવાના અભ્યાસનો અને નિમ્ન પ્રકૃતિના કાર્યનો માનવ ગુલામ હોય છે ત્યાં સુધી અન્તર્જ્ઞાનની શક્તિના સદેશા તેને અવચેનના મારફત જ

મળી શકે છે, અને જાગૃત મનમાં પહોંચતા પહેલાં તો તે લગભગ સંપૂર્ણપણે વિકૃત બની જાય છે. અને કદાચ એ શક્તિ સચેતન રીતે કાર્ય કરે છે તો તે વિરલ પ્રસંગે જ અને ઘણી અપૂર્ણતા ભરેલી રીતેજ. આપણામાં “આદર્શ બુદ્ધિ”નું કાર્ય સતત જાગૃત રહે તેટલા માટે બુદ્ધિની અને તેની વચ્ચે, મન અને બુદ્ધિની વચ્ચે સ્વીકાર્યો તેવો બેદ કરવો જોઈએ. પરંતુ એ કાર્ય કાંઈ સહેલું નથી. કારણ કે અન્તર્જ્ઞાનના સદેશમાં બુદ્ધિની ક્રિયાનું મિશ્રણ થઈ જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ખીન્નાં ઘણાંએ માનસિક કાર્યો અન્તર્જ્ઞાનની ક્રિયાનો પહેરવેશ ધારણ કરે છે અને બાનર પેડે, તેનું અનુકરણ કરે છે. એનો ઉપાય એ છે કે પ્રથમ તો બુદ્ધિને સાચા અન્તર્જ્ઞાનના કાર્યને ઓળખતા અને ખોટાથી તેનો વિભેદ કરતાં શીખવવું જોઈએ. એ પ્રમાણે વિભેદ કરીને બુદ્ધિ જ્યારે અમુક નિર્ણય ઉપર આવે ત્યાર પછી તે બુદ્ધિના નિર્ણયને બાજુ ઉપર મૂકી દઇને કેવળ શાન્ત થઈ દિવ્ય જ્ઞાનના અવતરણ માટે બુદ્ધિથી પર જોવાનો તેણે અભ્યાસ પાડવો. આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવાથી માનસિક વિચાર કરવાનો દેવને જ્યોતિર્મય અન્તર્જ્ઞાનના રૂપમાં પરિવર્તન પમાડી શકાય છે, યા તો બુદ્ધિની પાછળ કાર્ય કરનાર એ જીર્ણ શક્તિના કાર્યની આવૃત્તિ, વિશુદ્ધિ અને સચેતન શક્તિમાં ખૂબ વધારો કરી શકાય છે. એ પરિવર્તન જ્યારે સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થાય ત્યારે આદર્શ પ્રાપ્ત થયો ગણાય.

બુદ્ધિએ જ્ઞાનની એ આદર્શ શક્તિને તામે ગ્રહેવું
અને તેના પ્રત્યે નિષ્ક્રિય બનવું જોઈએ

મનની નીરવ નિરુપદ સ્થિતિ

આત્માનુ જ્ઞાન થવાને માટે તો બુદ્ધિની સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિયતા સાધવાની જરૂર છે અર્થાત્ સર્વ વિચારને દૂર કરી દેવાની અને કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર નહિ કરવાની શક્તિ સાધકે કેળવવી જોઈએ ગીતાએ પણ એક સ્થળે ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ” । ‘ કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર મ્મો નહિ ” એવું કહ્યું છે પશ્ચિમના માણસોને આ વિચાર ધણો જ ભારે પડવાનો સભવ છે કારણ કે તેઓ મનને સર્વોપરિગ્રહ ગણતા હોય વિચાર નહિ કરવાની શક્તિને - સંપૂર્ણ નીગ્રહવાને - તેઓ વિચાર કરવાની અશક્તિ માની બેસતાં । પણ સભવ છે પરંતુ નિશ્ચય નીરવતાની એ શક્તિ વસ્તુતઃ એક શક્તિ છે અશક્તિ નથી એ નીગ્રહના ગહન અને અર્થપૂર્ણ હોય છે શાન્ત સ્વસ્થ અને નિર્મલ સરોવરની પેઠે જ્યારે બુદ્ધિ કેવળ નિરુપદ હોય છે ત્યારે તે માણસ મનથી પર થાય છે અને ત્યારે જ તેને આત્માના વિશુદ્ધ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે આત્મા સર્વ ક્રિયાનો અને આરિભાઈનો કર્તા છે, તે સર્વ વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર અનંત શાન્તિસ્વરૂપ છે, અને એ સર્વ સંબધો તથા પગિમિત વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરનાર જ્ઞાન નિરોધે તે આપણા વિશુદ્ધ

અને શાન્ત અન્તઃકર્મણુમાં પ્રતિમિમ્બિત થાય છે. કેવલ શાન્તિમાં જ મૌનનો ધ્વનિ સંભળાય છે। અર્થાત્, આત્મા વિશુદ્ધ શાન્તિમાં સાક્ષાત્ થાય છે. એટલા માટે જ આત્માને “શાન્તિ” અને “મૌન” કહી વર્ણવવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૪ થું

એકાગ્રતા

આપણાં કરણોની સ્થિતિ

વિશુદ્ધિને સદાય કરવા માટે એકાગ્રતાની જરૂર છે. શ્રી અને પુરુષ, નિષ્ક્રિય અને ક્રિયાવાન, જેમ એક જ અસ્તિત્વની જુદી જુદી બાબતો છે તે જ પ્રમાણે વિશુદ્ધિ અને એકાગ્રતા પણ એક જ ચેતનાની બે જુદી જુદી બાબતો છે. જ્યારે વિશુદ્ધિ હોય ત્યારે જ એકાગ્રતા સમગ્ર, અસંગ કારક અને સર્વશક્તિમાન થાય છે, એકાગ્રતા આવ્યા પછી જ વિશુદ્ધિ કાર્ય કરે છે અને એકાગ્રતા વિનાની એકલી પવિત્રતાનું પરિણામ નિષ્ક્રિય શાંતિ અથવા સનાતન અકર્મ સ્થિતિ હોય છે. વળી, આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ પવિત્રતા અને એકાગ્રતાના વિરોધો વચ્ચે પણ ઘણો સારો સબંધ છે. અશુદ્ધિ એટલે ધર્મસંકરતા — આપણા

અતઃકગણના જુગ જુદા કગણોનું અનિયમિત, અવ્યવસ્થિત અને મિશ્ર કાર્ય દેહી પોતાના જ્ઞાનને પોતાની શક્તિ ઉપર એકાગ્ર મગ્નો નથી તેથી કરીને એ અશુદ્ધિ જન્મે છે આપણી પ્રકૃતિની ખામી એ છે કે બાહ્યસ્પર્શો તેના ઉપર એક પછી એક અવ્યવસ્થિત રીતે, યા તો સમય વગર, અપાઠાનુધ સસ્કારો નામે જાય છે, અને આપણી પ્રકૃતિ જડ હોય તેમ તે બાહ્યસ્પર્શોને વશ થાય છે તેમ થયા પછી કેવળ અસ્પૃષ્ઠ અને અપૂર્ણ એકાગ્રતા સ્થાપન કરવાને પ્રકૃતિ પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ તે પ્રયત્ન અનિયમિત અને અવ્યવસ્થિત હોય છે એવી એકાગ્રતા, ઓછા કે વધારે પ્રમાણમાં, અકસ્માતને વશ હોઈ આ કે તે — એક કે બીજી વસ્તુને તે પસંદ કરે છે તે તેના ઉચ્ચ આત્માની કે નિર્જીવ કરનાર બુદ્ધિની મરજી પ્રમાણે નહિ પરંતુ તરલ, કુખ્ય, અનિશ્ચિત અને શીઘ્ર કલાન નિમ્ન મનની સિક્કા સ પ્રમાણે. આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં એ મન આપણો મુખ્ય શત્રુ છે આવી સ્થિતિમાં વિશુદ્ધિ યાને આપણા અતઃકગણની સ્વચ્છ, શુદ્ધ, અને તેજસ્વી સ્થિતિ તથા દરેકે દરેક કરણ પોતાનો ધર્મ બરોબર બગાવે એવી વ્યવસ્થા હોવી અશક્ય છે જુદા જુદા કરણો પરિસ્થિતિને અને બાહ્યસ્પર્શોને વશ હોવાથી એકબીજા જોડે કોણસેળ સ્પર્ધા જ જવાના, પોતપોતાનું નિયત કાર્ય કરતા પરસ્પર અટકાવવાના, જુદી જ દિશામાં વળી જવાના, તથા વિકૃત થવાના જે પ્રમાણે એકાગ્રતા વિના વિશુદ્ધિ

પ્રાપ્ત નથી થી શકતી, તેજ પ્રમાણે વિશુદ્ધિ વગર સંપૂર્ણ અને સદગ્ધ એકાગ્રતા પણ નથી મેળવી શકતી આખી એનનાને સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્શક્તિ અને સમ્યક્ભાવ ઉપર એકાગ્ર કરવા માટે વિશુદ્ધિની જરૂર છે તેના વિના આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની સનાતન રિથિતિ પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય છે તેટલા માટે વિશુદ્ધિ અને એકાગ્રતા બન્નેએ પરસ્પર હાજરીથી બીજાની પ્રાપ્તિમા સહાય કરતા બન્નેએ સાથે સાથે પ્રગતિ કરવી જોઈએ એ પ્રમાણે પ્રગતિ કરતા આપણે એવી સનાતન રિથિતિની રિથિતિએ પહોંચવું જોઈએ જેમાથી સનાતન, સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ પ્રભુની જાણી મૂર્તિ વ્યક્તિમા પ્રગમ થઈ શકે

એકાગ્રતાની ત્રણ શક્તિઓ

જ્ઞાના આપણા દેશમા જે પ્રકારનો જ્ઞાનયોગ પ્રચલિત છે તેમા એકાગ્રતાને વિશિષ્ટ અને સકુચિત અર્થમા વાપરવામાં આવે છે એની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એકાગ્રતા એટલે મનની વિધવિધ સંસ્કૃત્ત ક્રિયાઓમાથી વિચારશક્તિને સંપૂર્ણપણે પાછી ખેંચી લઈને, એક, સનાતન સ્થાના જ વિચાર ઉપર તેને એકાગ્ર કરવી તે આપણે વિચારદ્વારા અસત્ય અને મિથ્યા વ્યવહારમા આપણી જાનને વિલક્ષ્ણ કરી શક્તિઓનો મિથ્યા વ્યવહાર કરી નાંખીએ છીએ વિચારને પાછા અંતરમા એકાગ્ર કરવાથી આપણે પરમાર્થમા જાનને સ્થિર કરી શકીશું,

યાને ધ્વજને પ્રાપ્ત કરી શકાયું. એકાગ્રતામાં તથા શક્તિએ રહેલી છે જેનાવડે એ કાર્ય સરસ થાય છે. (૧) કાંઈ પણ વસ્તુ ઉપર એકાગ્રતા કરવાથી વસ્તુને આપણે જાણી શકીએ છીએ: તેનું મહત્ત્વ આપણને આપવાની કૌશલ પાડી શકીએ છીએ. એ તેની પ્રથમ શક્તિ છે. આપણે એ શક્તિ જુદી જુદી સ્થૂલ વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવવાને નહિ પરંતુ એક જ વાસ્તવિકતાનું, એક જ સત્ય વસ્તુનું — જ્ઞાન મેળવવાને વાપરવી જોઈએ. (૨) વળી કાંઈ પણ વસ્તુ આપણાથી પર હોય, આપણી મહત્ત્વશક્તિથી અમાલ હોય તેને આપણે તપ:શક્તિની એકાગ્રતાવડે પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. તપ:શક્તિની એ શક્તિ જે અરાગર ડેગવાય, પૂરતી અવ્યભિચારી હોય, સાચ દિલીવાળી હોય, આત્મ-શ્રદ્ધાયુક્ત, અને જાતને વફાદાર હોય, તથા તેની શ્રદ્ધા નિરપેક્ષ હોય તો, કાંઈ પણ પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે આપણે તે શક્તિનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. જ્યાં આપણે એ શક્તિ દુનિયાના જુદા જુદા પદાર્થોમાંથી એકને પણ પ્રાપ્ત કરવા માટે વાપરવી જોઈએ નહિ. પરંતુ આપણે તો જ્ઞાનનો એક માત્ર ઉચિત વિષય છે તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે એ એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. (૩) આપણી ચેતનાને ગમે તે એક સ્થિતિ ઉપર એકાગ્ર કરવાથી આપણને તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે જેવા ધરા ધારીએ તેવા ધર્મ શકીએ પ્રથમ આપણે જાણ અને નિર્જળતાના નમુનારૂપ

હોઈએ તેમાંથી, એકાગ્રતાને યોગે, આપણે બળ અને દિંમતના નમૂના થઈ શકીએ. તેમ જ આપણે ત્રિશુદ્ધિ, પવિત્રતા અને શાનિરૂપ થઈ શકીએ તથા વિશ્વમધુત્વ પામી વિરાટ-પ્રેમ-સ્વરૂપ પણ થઈ શકીએ. એ બધી સ્થિતિ આપણી વર્તમાન સ્થિતિ કરતાં બેશક ઉત્તમ છે તો પણ એ શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવામાં પણ આપણે એકાગ્રતાનો વ્યય કરવો જોઈએ નહિ. આપણે તો સર્વ વસ્તુઓથી પર, સર્વ કર્મ અને વિગેયણોથી પર પર, એવા શુદ્ધ, નિરપેક્ષ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એકાગ્રતાના બાકીના બધા પ્રકારો શરૂઆત કરવા પૂરતા ઉપયોગી છે : તેમની સહાયથી વ્યભિચારી, જાનને ચારે બાજુ વિખેરનાર વિચારો તથા તપશ્ચક્રિને તેમના મુદ્દાન અને અનન્ય ઉદ્દેશ પ્રત્યે દોરવાનું કાર્ય થઈ શકે છે.

સમાધિ, ધ્યાન અને ઈકાર જપ

એ પ્રમાણે એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરવા માટે, બીજી વસ્તુઓની પેઠે, પ્રથમ તો તેની શુદ્ધિ મેળવવી જોઈએ. એ એકાગ્રતામાં ત્યાગનો, વિગતિ અને નિર્વેદનો તથા આખરે સમાધિની નિરપેક્ષ અને પગતપર સ્થિતિમાં આરોહણ કરવાનો સમાવેશ થાય છે એ સમાધિ જો ચેતનાના ઉચ્ચતમ શિખરને પ્રાપ્ત કરે; તથા જાગી જાય તો તેમાંથી, દગ્ધરોમાંથી એકાદ આત્મા સિવાય કોઈ પાડો ફરતો નથી.

“યતો નૈવ નિવર્તન્તે તદ્વામ પરામં મમ” । “જ્યાંથી આત્મા પાછો ફરતો નથી તે પરમ ધામ માફે છે.” જે યોગીઓ સંસારમાંથી છૂટવા માગે છે તેઓ શરીરનો ત્યાગ કરતી વખતે આ સમાધિનો આશ્રય લે છે. સમાધિની સરણી યાને પદ્ધતિસર પ્રાપ્તિ રાજયોગમાં પણ આપણને જણાય છે. પ્રથમ તો રાજયોગનાં અભ્યાસીને નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. તેણે પોતાના મનની અધોગામી વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ ત્યાર પછી તેણે સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તથા પ્રવૃત્તિમાંથી સંપૂર્ણ નિવૃત્તિની સ્થિતિમાં લઈ જાય એવા એક માત્ર વિચાર ઉપર તેણે મનને સ્થિર કરવું જોઈએ રાજયોગની એકાગ્રતાનાં જુદાં જુદાં પગથીયાં છે. પ્રથમ તો ધ્યાન, એટલે કે મન પોતાના વિષયને પકડે તે; પછી ધારણા, એટલે કે ધ્યાનના વિષયને છેવટ મન સ્થિરપણે પકડી રાખે — ધારણ કરી રાખે તે; અને સમાધિ, એટલે કે ધ્યાનના વિષયમાં મન લય પામી જાય તે. રાજયોગમાં એ છેલ્લી સ્થિતિને જ સમાધિ કહેવામાં આવે છે, જો કે “સમાધિ” શબ્દનો અર્થ, ઉ. ત. ગીતામાં જણાવેલો છે તે પ્રમાણે, ઘણો જ વિશાળ અને વ્યાપક છે. પરંતુ રાજયોગની સમાધિમાં જુદી જુદી ભૂમિકાઓ છે. પ્રથમ “સવિકલ્પ સમાધિ” જેમાં મન બાહ્ય પદાર્થનું લાભ ભૂલી જાય છે, પરંતુ તે વિચાર કરે છે, જ્ઞાન મેળવે છે તથા સૂક્ષ્મ જગતમાં યાને વિચારસૃષ્ટિમાં વિચારનું ખીજ

ગળી મૂકે છે. બીજી " નિર્વિકલ્પ સમાધિ " જેમાં મનની અંદર પણ વિચારના બીજનું સ્ફૂરણ બંધ થઈ જાય છે અને અનિર્વચનીય, અકથ્ય એવા સ્વભાવના મૌનમાં—તેની નિશ્ચય નીરવતામાં આત્મા આરોહણ કરે છે બધા યોગ-માર્ગમાં પ્રાયશ્ચિક્ત તૈયારી કરવા માટે મનની એકાગ્રતા સાધવાના ઘણા ઉપાયો હોય છે : સ્વપ્નો, મત્રો, નામોચ્ચાર, જપ, વગેરેનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. એ પ્રત્યેકનો જરૂર પડે તો શરીરઆત્મા ઉપયોગ કરીને તેનાથી પર થઈ જવાની જરૂર છે ઉપનિષદના મત પ્રમાણે ધ્યાન માટે સૌથી ઉત્તમ ટંકાગનો જપ છે. ઘ, ઘ, અને મ્ એ ત્રણે ભાગો મળીને ટંક થયો છે : તે સ્વભાવનો સૂચક છે એ ત્રણ અક્ષરો સ્વભાવની જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાના સૂચક છે. એ ત્રણેનો નાદ, સર્વાતીત, નિષ્ક્રિય, પરાત્પર, પરસ્વભાવના પ્રત્યે મનને દોરે છે જ્ઞાન માત્રનો અતિમ લક્ષ્ય પરાત્પર છે.

પૂર્ણયોગનો સાક્ષાત્કાર

પરંતુ પૂર્ણયોગમાં આપણો હેતુ વધારે અટપટો હતા એટલે સંકુચિત છે. આત્માની ઉત્તમોત્તમ દશા વિષેનો આપણો આદર્શ ભાવાત્મક છે પરંતુ એટલે વ્યતિરેકવાળો છે, તેમ પ્રભુના આધિભાવ વિષેનો આપણો આદર્શ એટલે વ્યતિરેક-વાળા અભાવનો બનેલો છે. આપણે પરાત્પર સ્વભાવને, સર્વના આદિ મૂલને, — જરૂર પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ, પરંતુ તે

જ્ઞેનાથી પર થાય છે તેને ટાળી. દંધને આપણે તેને પ્રાપ્ત કરવાનો નથી. આપણા આત્માના એક સ્થિર પ્રતિષ્ઠિત અનુભવ યાને સાક્ષાત્કાર રૂપ તેને પ્રાપ્ત કરીને આપણી જાગૃત અવસ્થાને તથા બાહ્ય જગતની ચેતનાને શુદ્ધાં પરમ સત્યની પ્રતિમા બનાવી દેવી એ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું પરમ ફલ છે. પૂર્ણયોગમાં આપણે વિરાટની ચેતનાને આપણા અસ્તિત્વમાંથી બાદ કરવા માગતા નથી, પરંતુ વિશ્વમાં, તેમ જ વિશ્વથી પર, એમ બન્ને સ્થિતિમાં પ્રભુને, સાચા સત્યને, યાને પરબ્રહ્મ પરામાત્માને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છીએ છીએ. એટલે આપણે અનંત, અનિર્વચનીય અને સર્વાત્મીય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા ઉપરાંત વિરાટરૂપે વિશ્વમાં તેના આવિર્ભાવને પણ જાણવા પ્રયત્ન કરીશું. અર્થાત્ સત્, ચિત્, આનંદસ્વરૂપે વિશ્વમાં લીલા કરી રહેલ પ્રભુને મેળવીશું. એ અનંત સત્, અનંત ચિત્ અને લીલારૂપ આનંદ એ ત્રિવિધ તત્ત્વની એકતામાં પ્રભુનો અપૂર્વ આવિર્ભાવ થાય છે, આપણે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે, તદ્વપ થવું છે, તેની લીલામાં જાતે ભાગ લેવો છે એટલું જ નહિ પરંતુ એ સમ્યક્દાનંદ વિશ્વમાં પણ વિદ્યસી રહ્યો હોવાથી વિશ્વલીલામાં પણ તેને જાણીશું અને આનંદપૂર્વક તેમાં ભાગ લઈશું. અર્થાત્, વિરાટમાં કાર્ય કરી રહેલ સત્યમાં, જ્ઞાનમાં, તપઃશક્તિમાં, પ્રેમમાં - બ્રહ્મતા ગૌણ આવિર્ભાવમાં - આપણે પણ ભાગ લઈશું. વિરાટમાં થતા બ્રહ્મતા એ આવિર્ભાવ

સાથે પણ આપણે અદ્વૈત સાધવાની અભીપ્સા સેરીશું, એના પ્રત્યે આરોહણ કરવાને પણ આપણે પ્રયત્ન કરીશું, અને ત્યારે સ્વપ્રયત્નનો કાગ પૂરો થશે ત્યારે અહીંના સંપૂર્ણ સંન્યાસ કરી દઈને એ ઊર્ધ્વ ચેતના આપણી ચેતનાને ઊર્ધ્વમાં ખેંચી લે તો તેમ કરવા દઈશું તથા આપણી અદર તેને અવરોહણ પણ કરવા દઈશું તથા આપણા સમગ્ર વ્યક્ત જીવનમાં તેને પગિન્યાસ થવા દઈશું એ સાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત કરીશું તે અતિ જ્ઞાની પગમ પગત્પરતામાં લય પામવાના પ્રથમ પગથિયા કે માર્ગ તરીકે નહિ પરંતુ આપણે તેને પ્રાપ્ત કરીશું અને તે આપણો કાણુ લેશે ત્યારે પણ—વિગટમાં દિવ્ય જીવનને પ્રગટ કરવાની શરત તરીકે,—કેમ જે તેના વિના એવો આવિર્ભાવ અશક્ય છે

પૂર્ણયોગમાં ધ્યાન અને સમાધિ દિવ્ય તપસ્વિ
એટલે શું ?

પૂર્ણયોગનો હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે “એકાગ્રતા” અને “સમાધિ” બન્ને શબ્દોનો અર્થ આપણે વધારે ગંભીર, અને વધારે વિશાળ કરવો જોઈએ આપણે જે કોઈ પ્રકારની ‘એકાગ્રતા’ કરીએ છીએ, તે પ્રભુના તપની—તેની એકાગ્રતાની જ પ્રતિમા છે એ દિવ્ય તપને લીધે આત્મા પોતાના અસ્તિત્વમાં એકાગ્ર રહે છે, એ એકાગ્રતાને લીધે જ આત્મા

પોતાનો આવિર્ભાવ પોતામાં કરે છે, અને તેને લીધે જ તે પોતાના સર્વ આવિર્ભાવોને ટકાવી ગળે છે અને કાબુમાં ગળે છે અને એ એકાગ્રતાને લઈને સર્વ પ્રકારના આવિર્ભાવ માથી તે પોતાની જાતને એક અદ્વૈતમાં પાછી ખેંચી લઈ શકે છે સત્ પોતાના જ ઉપર પોતાનું ચિત્ત યાને ચૈતન્ય આનંદપ્રાપ્તિને માટે એકાગ્ર કરે - તેને જ દિવ્ય તપન કહેવામાં આવે છે જ્ઞાનજ્યોતિયુક્ત તપ શક્તિ સ્વચેતનાની શક્તિમાં, પોતાના ઉપર તથા પોતાના આવિર્ભાવ ઉપર, એકાગ્ર થાય તેનું નામ પ્રજ્ઞની દિવ્ય એકાગ્રતાનો સાગ, યોગેશ્વર પ્રજ્ઞનો યોગ અત્યારે આપણે જેમાં જીવન ધારણ કરીએ છીએ તે પ્રજ્ઞનું દ્વૈત, તેની અનેન્તા, સ્વયં સિદ્ધ છે અને એકાગ્રતાનો આશ્રય લઈને વ્યક્તિનો આત્મા ધ્વજના કાર્મ પશુ રૂપ તેની કાષ્ઠ પશુ સ્થિતિ યા તો ભાવ જોડે અદ્વૈત સાધી શકે છે, તથા તેમાં પ્રવેશ કરી શકે છે જ્યારે પ્રજ્ઞ સાથે એકતા સાધવા માટે એ એકાગ્રતાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે દિવ્ય જ્ઞાન પ્રગટે છે સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનયોગનો એ સિદ્ધાંત છે

વિચારમાં એકાગ્રતા અને સમાધિ

વિચાર રિચર કરવાથી એકાગ્રતાની વૃદ્ધિ થાય છે તેને માટે અમુક વિચાર, ૩૫ નામ વગેરેને ચાવી તરીકે વાપરવામાં આવે છે, અને તેમનો ઉપયોગ કરવાથી વિચાર, ૩૫

અથવા નામની પાછળ જે કાંઈ સત્ય ગ્રહેલું હોય છે તે પ્રાપ્ત થાય છે વિચારદ્વારા સર્વ પ્રકારની અભિવ્યક્તિથી પર થઈને જે વ્યક્ત થનાર વસ્તુ છે તેને મનોમય—માનવ—પ્રાણી વિચારદ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ જ વિચારને બંધને વિચાર જેનું એક કરણ માત્ર છે એવા કોઈ તત્ત્વને માનવ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વળી વિચાર ઉપર, યાને અતિમ આદર્શ ઉપર મનને એકાગ્ર કરવાથી અત્યારે આપણી જે મનોમય સત્તા છે તેનાં બંધનો તૂટી જાય છે, અને વિચારને અનુરૂપ, સત્ત્વી રિથિતિને, ચેતનાની અવસ્થાને, આનન્દમય ચેતનાને માનવ પ્રાપ્ત કરે છે. જે વિચાર ઉપર મન એકાગ્રતા કરે છે તે એ અવસ્થાનો પ્રતીક, તેની ક્રિયા અને તેનો લય હોય છે વિચારનો આશ્રય લઈને, યાને ભાવદ્વારા, એકાગ્રતા કરવી એ તો આપણા અસ્તિત્વનો ઉચ્ચ ભૂમિકાના દરવાજા ઉઘાડી નાખવાની ફક્ત ચારી છે, ઉપાય છે. આપણી સમગ્ર ચેતનાને પોતાની અદર બેગી—એકત્ર—કરી ઊર્ધ્વમા ગ્રહેલ આત્માનંદની અને આત્મચેતનાની અનંતતામા, અદ્વૈતમા અને સત્યમા તેને આરોહણ કરાવવું એ એકાગ્રતાનો હેતુ અને પરાકાષ્ઠા છે. સમાધિનો પણ આપણે એજ અર્થ કરીશું જાણ પદાર્થની ચેતનામાથી, અથવા આતર સદૃશ સૃષ્ટિની ચેતનામાથી આત્માને પાછો ખેંચી લઈને એ બન્નેથી પણ,—ઐટલે કે બન્નેના બીજ-રૂપે યા તો બીજ અવસ્થાથી પણ પર—તત્ત્વમાં તેનો

હવે કવો એનું નામ સમાધિ નથી મનને બીજા અવસ્થાથી પર, અથવા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બન્નેનો સમાવેશ કરનાર કોઈ અનિમ આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાં, બેચે બેવું એવો સમાધિનો અર્થ થવો નથી સમાધિ એટલે એક, અનતમાં સ્થિત થવું તેની જોડે એકતા પામેલું, તેનામાં હવે પામેલું, અસ્તિત્વ એ સમાધિની સ્થિતિ આપણી ચેતનાની જગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત ત્રણે અવસ્થામાં ટકી રહેતી જોઈએ અર્થાત્ જગતમાં આપણને પદાર્થના બાહ્ય અવરૂપનું જ્ઞાન હોય ત્યારે, — સ્વપ્નમાં સૂક્ષ્મની પ્રવૃત્તિમાં પદાર્થ માત્રના તત્ત્વની લીધામાં મમે હોઈએ ત્યારે, અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં, આત્મ ચેતન્યની નિષ્ક્રિય સ્થિતિ હોય છે તેમાં, તત્ત્વના પણ તત્ત્વને, નામ તથા રૂપ માત્રના બીજને પ્રાપ્ત કરીએ ત્યારે પણ એ સમાધિનો જગ થવો ન જોઈએ એ ત્રણે અવસ્થામાં એક, અનત અસ્તિત્વમય હોવું તેને સમાધિ કહેવામાં આવે છે જે આત્મા મૌનિક સમાધિને પ્રાપ્ત કરે છે અને જે ગીતાના અર્થમાં, સમાધિસ્થ છે, તેને સર્વ અનુભૂતિના મૌનિક તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો જાણવો, અને બીજા માણસોને છેક જ નિદ્રાવત કરી નાખે અથવા તો તેની સમતાનો જગ કરી નાખે એવા અનુભવોથી પણ એ સ્થિતિમાંથી તેનું પતન થવું નથી અર્થાત્ તે ચેતનાની ચેતનામાં અન્ય સર્વને સમાવી દઈ શકે છે — કરાથી બંધાયા વિના, મોહ પામ્યા વિના, યા તો મર્યાદિત થયા વિના

પ્રભુની એકાગ્રતા અને વિરાટમાં આવિર્ભાવ

જ્યારે આપણે એ દશાને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે આપણું આખું જ અસ્તિત્વ અને ચેતના એકાગ્ર થઈ ગઈ હોય છે. એટલે પછી ભાવ અથવા વિચાર ઉપર એકાગ્રતા કરવાની જરૂર રહેતી નથી, એ વિજ્ઞાનમય દશામાં સર્વગી વસ્તુગિયતિ જ ઉત્પટપાત્ર મર્ગ મળે છે. આકો મનને તો સ્વભાવ જ છે કે દૈનમાં માને વિવિધતામાં, કાલાનુક્રમમાં - રાત્રિનું, મન એકીવચ્ચને એક જ વિષય ઉપર એકાગ્રતા કરી શકે છે. જ્યારે મન એકાગ્ર નથી હોતું ત્યારે આકુચવચ્ચ ગમે તેમ, એકથી બીજા પદાર્થ પ્રત્યે તે ભટક્યા કરે છે; એટલા માટે જ્યારે મનને એકાગ્ર કરવું હોય છે ત્યારે એક જ વિચાર કિંવા ભાવ, ધ્યાનનો એક જ વિષય કે તપઃચક્રિતે એક જ વિષય નક્કી કરવો પડે છે. અને તે પછી જ મન તેના ઉપર એકાગ્રતા કરીને તેને પ્રાપ્ત કરે છે. દહે મનની એકાગ્રતા કરવા માટે જે વસ્તુ ઉપર તેને એકાગ્રતા કરવી હોય તે સિવાયની બીજી બધી વસ્તુઓને તેટલા સમય માટે તો દૂર કરવી જ પડે છે. પરંતુ મનથી પર જે રિયલિતે આપણે પ્રાપ્ત કરવા માગીએ છીએ તે તો વિચારની તરલ, ગતિમાન ક્રિયાથી અને ભાવના બેદોથી પર છે પ્રભુ પોતાના અસ્તિત્વમાં એકાગ્ર થઈ રહ્યો છે, અને તેથી જ્યારે વિચારોમાં, પ્રવૃત્તિઓ વગેરેમાં તે પોતાનો વિસર્ગ કરે છે ત્યારે તેના લુપ્ત લુપ્ત વિભાગો પડી જતા નથી પણ તેમાં તે બંધાઈ

જનો નથી પરંતુ તે સવળાયને તથા તેમની ક્રિયાને તે પોતાની અનતનામા ધારણ કરે છે તે પોને અવિભક્ત છે એને પ્રત્યેક વિચાર અને પ્રત્યેક ક્રિયાની પાછળ તેની સમગ્ર ચેતના આવી ગ્રેહી છે એમ જ નહિ પરંતુ સર્વની પાછળ પણ તેનો જ આધાર હોય છે સર્વ પર્યંતની તેનામા સ્થિતિ છે એમને શ્રીને દરેક પર્યં પોતાની અદ્ય રહેના વિચારને યા તો ભાવનાને સજ્જ રીતે વ્યક્ત કરે છે એ પ્રત્યેકની પાછળ પ્રશ્ન જુગી જુદી એકામતા કરતો નથી, પરંતુ પોતાની સમગ્ર ચેતનાશક્તિની સદાયથી એ પગિણામ લાવે છે આપણને દરેક પર્યંમાં પ્રજ્વળી તપ શક્તિની જે એકામતા દેખાય છે તે પણ સર્વમાં સમાન અને અનેવિધ હોય છે, એનાથી કિંવા વ્યવર્તક હોતી નથી જે આત્મા એ સમાધિસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ પોતાની પ્રાપ્તિના પ્રમાણમાં, એ અસામાન્ય યાને ઉત્તરી દશાનો પ્રશ્ન સ્તથે, ભાગીદાર બને છે આપણા મનથી જે દશા ઉત્તરી છે તે જ ખરી છે તેવા માટે જ પ્રાચીન ઋષિમા એમ કહેવામા આવ્યું છે કે જે માણસને આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે વિચારની કે પ્રવલ્નની એકામતા કર્યા વિના જ તેની ભાવના યા તો તેની તપ શક્તિ જે જ્ઞાને કે જે પગિણામને ભેગવા પ્રવલ્ન થઈ છે તે જ્ઞાન કે તે પગિણામ તેને આપોઆપ આવી મળે છે

પૂર્ણયોગમાં એકાગ્રતા

એ સ્થિર દેવી અમાધિને પ્રાપ્ત કરવી એજ આપણી એકાગ્રતાનો ખરો હેતુ છે. એવી એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ પગલું એ છે કે મનને વિવિધતામાંથી લઇને એજ વિષયના ઉપર મનન, સંમદ્ધ ધ્યાન કરવાની ટેવ પાડવી : એ વખતે બીજા બધા વિષયોની લાક્ષ્યને તથા તેમના ખૂમરાણને દૂર કરીને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સામાન્ય જીવનમાં પણ એવી એકાગ્રતા ધણી વાર જોવામાં આવે છે. પરંતુ ત્યારે ગ્રંથ પદાર્થના અવલંબન વગર આપણા પોતાના અંતરમાંજ એ એકાગ્રતા કરવાની હોય છે ત્યારે વધારે મુશ્કેલી નડે છે છતાં જે માણસે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે તેણે તો એ અંતરની એકાગ્રતા મેળવવીજ જોઈએ. વળી એકાગ્રતા એટલે પોતાના વિચારોને ધારણ કરવા અને પરસ્પર તેમને સાંકળવાનો જેનો ઉદ્દેશ છે તે સુદ્ધિપ્રધાન ચિંતક જેમ કમમદ્ધ વિચાર કરે છે તેની ક્રિયા માત્ર નથી એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરનારે તર્કવાદની કે દલીલોની ક્રિયામાં રોકાવું ન જોઈએ એટલુંજ નહિ પરંતુ વિચારના અંતિમ ગદ્ય ઉપર એકચિત્ત ચર્ચ રહેવું જોઈએ એ પ્રમાણે વિચારના રહસ્ય ઉપર આત્માની શક્તિ એકાગ્ર ચરાથી તે વિચારમાં ગદ્ય સત્યરૂપી રદ્ધિરૂપી બધી જાણુઓ આપણને જણાઈ આવે છે દાખલા તરીકે, આપણે પ્રેમ — ભક્તિ ઉપર એકાગ્રતા કરીએ તો પ્રેમરૂપે પ્રભુના ખ્યાલ

ઉપર આપણે એકાગ્રતા કરી નોંધએ, અને તેના ઉપર આપણે મનને એવું એકાગ્ર કરવું કે પ્રભુના પ્રેમના ભુજા ભુજા સ્વરૂપે યાને આવિર્ભાવો આપણા મનમાં એક પછી એક ઊભા થાય, અને તે પછી કેવળ વિચારમાં અથવા તો હૃદયમાં જ નહિ પરંતુ સમસ્ત ચેતનામાં અને દૃષ્ટિ આગળ કેટલીક વાર અનુભવ થયા પછી મનમાં તેનો વિચાર આવે અથવા તો પ્રથમ વિચાર આપીને પછીથી અનુભવ થાય એમ અને ત્યાર પછી એ સ્થિતિમાં મનને લય પમાડીને તેને વધારે ને વધારે સિદ્ધ કરવી નોંધએ જોઈ કરીને તે અનુભૂતિ જીવનનો સતત અનુભવ અને ચેતનાનો ધર્મ ધર રહે

ઉપર એકાગ્ર ધ્યાનનો જે અભ્યાસ બતાવનામાં આવ્યો છે તેના યોગતા વધારે અધરો માર્ગ એ છે કે આખા મનને એકાગ્ર કરીને વિચારના યાને જાનના રહસ્ય ઉપર લગાડવું જોઈ કરીને તેનું વિચારમય જ્ઞાન માત્ર નહિ યા તો તેનો ચિન્મય અનુભવ માત્ર નહિ પરંતુ - વિચારની પાછળ જે વસ્તુ આવી રહી છે તેનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થાય આ સાધનાનો અભ્યાસ યોગતા વિચાર બંધ પડે છે અને એક જ નિષ્પત્તિ ઉપર મન એકાગ્ર થઈ રહે છે અને આતર સમાધિ માં તે પદાર્થમાં મન દૂમી જાય છે એવી લય - ધ્યાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તો તેને પશુ ચેતનાની નિમ્ન ભૂમિકા ઉપર સામ્રાજ્ય ગ્રાપ્ત કરવા માટે અવતરણ કરાવવું નોંધએ

અર્થાત્, એ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અવસ્થાનાં જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદની જ્યોતિને જાગ્રત અવસ્થામાં લાવીને આપણી સામાન્ય સ્થિતિનું પરિવર્તન કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે કરવામાં ન આવે તો પછી જેમ બીજા જ્ઞાન-યોગીઓ સમાધિદશામાં, અથવા ધ્યાનસ્થિતિમાં, એ ઉચ્ચ જમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ તેનો વ્યવહારમાં અથવા પોતાની જાગ્રત અવસ્થામાં કાંઈ પણ ઉપયોગ કરી શક્તા નથી, તેમ આપણને પણ થશે. અર્થાત્ જાગ્રતનો સ્પર્શ થતાં જ એ ઉચ્ચ ચેતનાનો કાણુ આપણે ગુમાવી દઈશું. પરંતુ એની એકપક્ષી અને અપૂર્ણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ કાંઈ આપણો ઉદ્દેશ નથી.

ત્રીજી પદ્ધતિ એ છે કે, પ્રથમ અમુક વિષય ઉપર અથવા અમુક વિચારના—વિષયના—રહસ્ય ઉપર એકાગ્ર કરવાને બદલે મનને પ્રથમ એકદમ શાંત—નિરપંદ—કરી નાખવું. એ કાર્ય વિવિધ પ્રકારે કરી શકાય છે એક ઉપાય એ છે કે મનની સર્વ ક્રિયાઓમાથી વિરક્ત થઈ જવું, અને પોતે તેનાથી તદ્દન છૂટા પડી તેમાં જરા પણ ભાગ લેવો નહિ, — માત્ર તદ્દસ્યપણે તેને જોયા જ કરવી. એ પ્રમાણે કરવાથી અનુદા વિનાના પોતાના કૂંઠકાઓથી અને દોડાદોડથી થાકી જઈને મન આપોઆપ ધીમે ધીમે શાંત થઈ જાય છે, અને છેવટે કેવળ નિરપંદ થઈ રહે છે. બીજો ઉપાય એ

છે કે આપણા મનમાં જે કંઈ વિચારની સૂચના આવે તેને દૂર ફેદી દઈ આત્માની અનંત શાંતિ ઉપર જ મનને એકાગ્ર કરવું એ શાંતિ મનની સર્વ સચળ ક્રિયાઓની પાછળ હમેશાં ગુપ્ત રહેલી હોય છે. ત્યારે એ ગૂઢ શાંતિ પ્રગટ થાય છે ત્યારે સાધકના અંતરમાં અનંત શાંતિ સ્થાપન થાય છે અને તેની સાથે સાથે જ સર્વવ્યાપી, અક્ષર - નીર્ગુણ - બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પણ થવા માટે છે, અને બ્રહ્મ સિવાયનું સર્વ કેવળ નામ અને રૂપ જ લાગે છે. આ સાક્ષાત્કારમાં જે સ્થિતતા સ્થાપન થાય છે તેના ઉપર બાહ્યઘટનાનું જ નહિ પરંતુ ભગવાનના આવિર્ભાવના મજીર સત્યોનું જ્ઞાન તથા અનુભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સાધારણ રીતે એક વાર એવી શાંત સ્થિતિ સ્થાપન થવા પછી બળપૂર્વક એકાગ્રતા કરવાની જરૂર ભાગ્યે જ રહે છે તપશક્તિની સહજ એકાગ્રતા, વિચારનો માત્ર સૂચના તરીકે ઉપયોગ, કરીને નિમ્ન કરણો ઉપર પોતાની જ્યોતિના કિરણો ફેકશે એ શક્તિ ધીમે ધીમે શરીર, મન વગેરે સર્વ કરણોને નીર્ગુણ બ્રહ્મમાયી ઉદય થતી પ્રભુની ચેતનાને અનુરૂપ બનાવશે અગાહિની તૈયારી તથા ચિત્-શુદ્ધિના પ્રમાણુમા એ બધા વહેલા કે મોડા એ તપશક્તિને વશ થવા શીખશે. એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતા કરતા અંતે ઈશ્વરનું જ્ઞાન જાગૃત થાય છે, અને આપણી ચેતનાના સર્વ

લોકોમાં તેની પ્રત્યેક સ્થિતિમાં, અતરના દરેક કરણમાં, તે સ્થાપન થાય છે અને વેદના કાળના સાધકો કરી શકતા તેમ આપણા માનવજીવનમાં પણ પ્રભુની મૂર્તિ પ્રગટ થાય છે. પૂર્ણયોગને માટે આ સાધના રામનાથ હોષ્ટ સીધેસીધી અંતિમ લક્ષ્ય પ્રત્યે લઇ જનારી છે.

પ્રકરણ ૫ મું

ત્યાગ

ત્યાગની અગત્ય

વિશુદ્ધિ અને એકાગ્રતાવડે આપણી એનનાના સર્વે કરણોના સયમને યોગશરીરનો જન્મણો હાથ ગણીએ તો ત્યાગ એ તેનો કામો હાથ ગણાય. સયમન યા તો બાવાત્મક અભ્યાસરડે આપણી પોતાની અદર કોઈ પણ પદાર્થના સત્યને આપણે સ્થાપન કરીએ છીએ એ એના અભ્યાસથી આપણને જીવનનું, જ્ઞાનનું કર્મનું તથા પ્રેમનું સત્ય સમજાય છે અને આપણા જીવનમા જે અસત્યો કાર્ય કરી રહ્યાં હોય છે, તેને નિકૃત કરી રહ્યા હોય છે, તેમને બદલે એ સત્યોને આપણે સ્થાપન કરીએ છીએ ત્યાગનો ઉપયોગ કરીને આપણે જીવનમા વ્યાપી રહેલા અસત્યોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખી તેમને દૂર ફેંકી દેવાને શક્તિમાન

ધર્મએ હીએ એ પ્રમાણે અસત્યોને ઉખાડી નાંખવામાં આવે છે ત્યાર પછી તેઓ પોતાના દુગ્રાહ્યથી, વિરોધથી અને પુનઃગર્વનથી આપણા માર્ગમાં હરકત કરતાં નથી. અર્થાત્, ત્યાગ એ આપણી પૂર્ણતાને માટે અનિવાર્ય સાધન છે.

પ્રાચીન ત્યાગભાવના : ત્યાગવૃત્તિનાં પૌષક કારણો

પરંતુ એ ત્યાગ ક્યાં સુધી કરવાનો છે ? કેવા પ્રકારનો કરવાનો છે ? અને જીવનમાં કેવી રીતે લાગુ કરવાનો છે ? એ બરાબર સમજવું જોઈએ. મહાન ધર્મોના બોધ અને ગંભીર આધ્યાત્મિક અનુભૂતિવાળા બ્રહ્માએ પ્રાચીનકાળથી જોનો પક્ષપાત કરે છે એવી સ્થાપિત પ્રણાલિકા એમ માને છે કે સાધનાના અભ્યાસ તરીકે ત્યાગ સંપૂર્ણ જ કરવો જોઈએ. એટલું જ નહિ પરંતુ “ત્યાગ” એ જ આધ્યાત્મિક જીવનનો નિશ્ચિત અને અતિમ આદર્શ ગણાવો જોઈએ. એ ત્યાગની ભાવના છેક શારીરિક જીવનનો અને વ્યવહારનો ત્યાગ કરવા સુધી સાધકે વધાર્યા જ કરવી જોઈએ. ત્યાગની આવી શુદ્ધ, ઉચ્ચ અને ભવ્ય ભાવના ઉત્પન્ન થવાનાં ધણાં કારણો છે. સૌથી પ્રથમ તો માનવજાતિની ઉત્ક્રાંતિની અત્યારની મિથિમાં મલિન અને અપૂર્ણ વ્યવહાર જીવન અને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવન એ બેની વચ્ચે સમૂળો વિરોધ આવી ગયેલો છે તે એ પ્રણાલીની ઉત્પત્તિનું એક ગંભીર કારણ છે આધ્યાત્મિક અને વ્યવહાર જીવન વચ્ચેના એ વિરોધને

પરિણામે સામાજિક યા તો વ્યાવહારિક જીવન એક અનુત-
અસત્ય તરીકે, આત્માના ઉન્માદ તરીકે, અસ્વસ્થ, અધન્ય
સ્વપ્ન તરીકે, કદબી - નકામી અને નિર્ગર્થક વસ્તુ તરીકે
ગણાવા લાગ્યું વળી, એ વ્યવહાર માયાનું ગભ્ય ભોગા
યતન એવા દેહના ભોગોના આકર્ષણનું ક્ષેત્ર સેતાનનું કાર્ય
પણ ગણાયો એટલે, પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરનાર સાધક
તથા પ્રભુને પથે પગનારા સર્વેને માટે તો વ્યવહારનું જીવન
એ ફક્ત કસોડીઓ પસાર કરવાનું અને તૈયારી કરવાનું જ
સ્થાન ગણાય, યા તો સારામા સારી દૃષ્ટિએ જોતા પણ,
પરસ્પર વિરોધી હેતુઓવાળાં મિરાટ વિભુની લીના — જોનાથી
તે પોતે ક્યાંત થાય છે અને જોતો તે વિભુ પોતે ત્યાગ કરે
છે એવી લીના — તરીકે જ તે લેખાય એ નિરપેક્ષ ત્યાગ
ભાવનાનો વિકાસ થવાનું ખીણું કારણ વ્યક્તિના આત્માની
અગત મોક્ષ માટેની ઝખના છે અર્થાત્, ન્યા કનેગ નથી,
ન્યા કલહ નથી એવી કોઈ અમિશ્ર આનંદ અને શાંતિની
ઉચ્ચતર કે ઉચ્ચતમ, સ્થિતિમાં વ્યક્તિનો આત્મા મુક્તિ
વાડે છે અથવા તો, કેન્દ્રીક વાગ એવું બને છે કે પ્રભુના
આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારની મોડી મસ્તીમાંથી કર્મના અને
સેરાના નીચા ગણાતા ક્ષેત્રોમાં પાડા ફરવાની અનિચ્છા પણ
એ ત્યાગભાવનાનું કારણ બને છે તે સિવાય આધ્યાત્મિક
અનુભૂતિનાં ખીળ પણ કેન્દ્રનાક ગોળ મારણો છે, — ઉદા-
હરણ તરીકે આધ્યાત્મિક શાંતિમય જીવન તથા સાક્ષાત્કાર

સાથે કર્મમય જીવનનો મેગ મેગવવામાં નહીં મુશ્કેલીની બગવાન લાગણી અને તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ — જેની અતિ-શયોક્તિ કરીને આપણે અશક્યનાતું રૂપ રાજીખુશીથી આપીએ છીએ તે — ને લીધે, યા તો ફેટલીક વાર તો ત્યાગ કરવાની નરી ક્રિયામાં અને ત્યાગની અવસ્થામાં મનને જે આનંદ પડે છે — અને મનને જે વસ્તુમાં આનંદ લેવાની ટેવ પાડીએ તેમાં તે આનંદ લેતાં શીએ છે — તેથી પણ ત્યાગવૃત્તિ પોષાય છે. દુનિયા પ્રત્યે તથા માનવકામનાના વિષયો પ્રત્યે બેદરકારી બતાવવાથી વ્યક્તિને પોતાને મુક્તિની તથા શાંતિની લાગણી થાય છે એને લઈને પણ ત્યાગનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવે છે. જીવનકલહથી દૂર લાગનાર નિર્ભળના, વિરાદના મદ્દાન પરિશ્રમથી અભિમૂલ થયેલ આત્માની ધૂણી અને નિરાશા, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મની સતત ફરતી રાક્ષસી ઘટમાળમાંથી પોતાથી મુક્ત થઈ શકાય ત્યાં સુધી પોતાની પાછળ ગેદનારાઓનું શું થાય છે તે વિષે બેદરકાર એવી સ્વાર્થવૃત્તિ, દુઃખપીડિત માનવજાતિના હૃદયમાંથી જે આર્તનાદ ગડે છે તેના પ્રત્યે ઉદાસીનતા વગેરે ત્યાગનાં હીન કારણો હોય છે.

પૂર્ણયોગમાં ત્યાગનું સ્થાન

પૂર્ણયોગના સાધકને માટે તો ઉપર જણાવેલાં કારણો-માંનું એક કારણ સામિત નથી : અર્થાત્ તે તેમાંનું એક

કારણ ત્યાગને માટે સ્વીકાર તો નથી. નિર્જળતા અને સ્વાર્થ ગમે તેવો આધ્યાત્મિક પહેરવેશ લઇને આવે તો પણ તેની સાથે તો સાધકને લેવાદેવા હોઈ શકે જ નહિ દિવ્ય સામર્થ્ય, દૈવી હિંમત, દૈવી દયા એ તો જે પ્રભુની પ્રકૃતિ જોડે સાધક સાધર્મ્ય પ્રાપ્ત કરવા માગે છે તેની દૈવી પ્રકૃતિના ગુણો છે. વિશ્વગતિનું ચક્ર ગોળ ગોળ ફરે છે તેથી તેને બધા લાગતો નથી,— તેમ તેને તેથી ફર પણ ચઢતા નથી, કારણ કે પોતાના અંતરમાં સાધક તેનાથી પર થઈ જાય છે અને બાહ્યમાં રહીને એ ચક્રગતિના હેતુને અને નિયમને તે જાણે છે. વળી દિવ્ય જીવન અને સામાન્ય માનવજીવન વચ્ચે મેળ મેળવવાની જે મુશ્કેલી રહેલી છે તેનો ઉકેલ લાવવાને—નહિ કે તેનાથી દૂર લાગવાને—તો માનવ વિશ્વમાં જન્મ્યો છે. સાધકે જાણવું જોઈએ કે આનંદ, શાંતિ અને મુક્તિ વગેરે જ્યાં સુધી આત્માની સ્વયંગક્ષિત અવસ્થા,—તેના પોતાનાથી અવિલાસ્ય સ્થિતિ,—તરીકે પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી એ વિજય અધુરો અને એ પ્રાપ્તિ અવાસ્તવિક છે. એ સ્થિતિ તો આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. એટલે નિષ્ક્રિયતા ઉપર કે દૂર એકાંતમાં રહેવા ઉપર તેનો આધાર હોવો જોઈએ નહિ; પરંતુ ગમે તેવાં વાવાઝોડામાં, અથવા તો સ્પર્ધામાં કે યુદ્ધમાં તે તો સ્થિર જ રહેવી જોઈએ. જગતના આનંદ અથવા ગોક વચ્ચે પણ આત્માના એ આનંદ, શાંતિ અને મુક્તિ કાયમ અને અકલુપિત રહેવાં જોઈએ. માનવજાતિમા વસના પ્રભુ-પ્રત્યે

દૈવી પ્રેમથી પ્રેરાઈને તે સાધક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થશે તેથી કાંઈ તેનો પ્રભુના પ્રણયનો આનંદ હુમ થઈ જશે નહિ અને કદાચ તે હુમ થશે તો પણ સાધક જાણશે કે તેની પ્રભુ મિનનની રીતિમાં રહી ગએલી કાંઈ અપૂર્ણતા દૂર કરવા માટે જ તેને એ પ્રમાણે વાગવાર તાવવામાં આવે છે વળી અગત મુક્તિ પણ માનવજીવનની સાર્થકતા સાધવા સિવાય બીજા કાંઈ પણ હેતુ માટે તે વાળતો નથી તે મુક્તિ વાળે છે કાગળ કે તે જાણે છે કે જે માનવ પોતે બંધનમાં હોય તે સહેલાઈથી બીજાઓને મુક્ત કરી શકતો નથી,— જો કે, પ્રભુને માટે કાંઈ જ અશક્ય નથી પૂર્ણયોગના સાધકને સ્વર્ગ મેળવીને તેનો આનંદ ભોગવવાની જેમ સ્પૃહા નથી તેમ નર્કના દુ ખોનો તેને બધ પણ નથી હોતો આધ્યાત્મિક જીવન અને બ્યવહાર જીવન વચ્ચે જે વિરોધ આની રહેયો હોય તો તેને ટાળવા માટે, એ વિરોધને લયમાં ફેરવી નાખવા માટે, તો તે દુનિયામાં જન્મ્યો છે વળી જગતમાં અત્યારે પાશવતાનું આસુરી વૃત્તિઓનું, સેનાનું રાજ્ય ચાલતું હોય તો દૈવી સપત્તિરાજા, અમૃતત્વના પુત્રો મોખરે ધસી આવીને પ્રભુને ખાતર સમગ્ર વિશ્વ જીતી લે એ જ વધારે સકારણ ગણાય વળી જીવન જો એક ધેનજા જ હોય તો કરોડો માનવોને એ ગાડપણમાંથી મુક્ત કરીને દિવ્ય જ્ઞાનની જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરાવની જોઈએ સસારને કેવળ સ્વપ્ન ગણીએ તો પણ જ્યાં સુની એ સ્વપ્ન ચાને છે ત્યાં મુઘી તો તે વાસ્તવિક

છે,—એટલે સ્વભાવસ્થામાં પડેલાઓને કા તો । વધારે । સારા સ્વમો જોવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ કે પછી, તેમને જનમત કરવા જોઈએ જગત અસત્ય હોય તો પણ જોએ એ મિથ્યા ભ્રમમાં પડ્યા છે તેમને આપણે મુક્ત કરવાના છે. કેટલાક એમ જણાવે છે કે દુનિયાના ત્યાગનું જનમત દૃષ્ટાંત જનસમાજ આગળ મૂકીને અમે માનવજાતિને મદદ કરીશું તો તે વિચાર પણ વ્યાજબી લાગતો નથી, કારણ કે, અવતારોના તેમનાથી વિરોધી દૃષ્ટાંતો ઉપરથી તો સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવનનો ત્યાગ કરવાથી નહિ પરંતુ તેનો સ્વીકાર કરીને તેને ઉન્નત બનાવવાથી જ આપણે તેને વધારે સહાય કરી શકીએ છીએ. વિશ્વને જો પ્રભુનું નાટક ગણીએ તો તેમાં પણ આપણો ભાગ સુભગ રીતે અને હિંમતથી ભજવવો જોઈએ જીવન પ્રભુની હીના હોય તો એ દિવ્ય ખેલાડીની સગાએ આપણે પણ આનંદથી તે હીનામાં ભાગ લેવા તૈયાર થવું જોઈએ

વિશ્વજીવનનો સ્વીકાર

આપણે અત્યાગ સુધીમાં સસારનો જે વિચાર બાધ્યો છે તે ઉપરથી તો વિશ્વજીવનનો હેતુ પૂર્ણ કરવા માટે જાનના લગી, અર્થાત્, જ્યાં લગી આપણે માનવને અને પ્રભુને યત્નિયન પણ સહાયમૂલક થઈ શકીએ ત્યાં સુધી તો, દુનિયાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ એ સ્પષ્ટ છે આપણે

વિશ્વને સેનાનની શોધ અથવા તો આત્માની પ્રાંતિરૂપ નેહિ પરંતુ પ્રભુનો જ દિવ્ય આદિર્ભાવ ગણીએ છીએ. અત્યાર સુધી તે અપૂર્ણ છે, કારણ કે તે આદિર્ભાવ પ્રગતિમાન અને ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામનારો છે. એટલે, જીવનના ત્યાગને જીવનની ઉત્પત્તિના, અને સંસારના ત્યાગને સંસારની ઉત્પત્તિના હેતુ તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ. આપણે તો પ્રભુ સાથે આત્માનું અદ્વૈત સાધવું છે, - પરંતુ સાથે સાથે માનવ જોડેની એકતા પણ તેમાં સમાઈ જાય છે, અને આપણે એ જોને વિખૂટા પાડી શકીશું નહિ. ખ્રિસ્તધર્મના શબ્દોમા કહીએ તો — “પ્રભુનો પુત્ર કાઈસ્ટ માનવપુત્ર પણ છે; અને પૂર્ણ ખ્રિસ્તપણું પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રભુત્વ અને માનવતા બન્ને તત્ત્વો જરૂરના છે.” અથવા આર્યાવર્તની ભાષામા કહીએ તો “આ વિશ્વ જોનું એક કિરણ માત્ર છે એવો દિવ્ય નારાયણ નગમા આદિર્ભાવ પામે છે, અને તેનામા સંપૂર્ણ સાર્થકતા સિદ્ધ કરે છે. તેથી નર-નારાયણ એ સંપૂર્ણ માનવતાનો આદર્શ છે” આખા વિશ્વનું પરમ રહસ્ય એ સંપૂર્ણતામા આવી ગયેલું છે.

ત્યાગ માત્ર એક સાધન છે

એટલે આપણે માટે તો ત્યાગ એ એક ઉપયોગી સાધન છે, અતિમ સાધન નથી વળી સાધન તરીકે પણ ત્યાગ એ આપણું એક માત્ર કે મુખ્ય સાધન નથી. કારણ કે આપણો

ઉદ્દેશ માનવમાં પ્રભુનો આવિર્ભાવ કરવાનો છે અને એ હેતુ ભાવાત્મક હોય તેને આપણે નિષેધાત્મક સાધનથી કદી સિદ્ધ કરી શકીએ નહિ. અસમત્ત, આપણા માર્ગમાં જે બાધાઓ નડતી હોય તેમને દૂર કરવા માટે એ સાધનનો ઉપયોગ સુખેથી કરી શકાય. અર્થાત્ આધ્યાત્મિક પ્રગતિ અને પૂર્ણતાના માર્ગમાં વિરોધ કરનાર જે તત્ત્વો હોય તેમનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થવો જ જોઈએ. વળી, એનાથી અધુરી યા તો મર્યાદિત સિદ્ધિનો પણ ક્રમે ક્રમે ત્યાગ કરવો જોઈએ. દુનિયામાં આપણું જીવન જાળવી રાખવા માટે આપણે આસક્તિ રાખવી જોઈએ નહિ. જે આપણા હૃદયમાં એવી આસક્તિ હશે તો આપણે તેનો ત્યાગ કરીશું, અને નિરોધપણે કરીશું. વળી સંસારમાંથી નાસીને છૂટા થઈ જવાની વૃત્તિ પ્રત્યે, તથા મોક્ષ માટે, પણ આપણે આસક્તિ નહિ રાખીએ. જે એવી આસક્તિ હશે તો તેનો પણ આપણે ત્યાગ કરીશું, અને નિરોધપણે કરીશું.

આંતરત્યાગની શ્રેષ્ઠતા

વળી યાદ રાખવું કે આપણો ત્યાગ અંતરનો હોવો જોઈએ. તેમા ત્રણ ખામતોનો ત્યાગ ખામ કાળજીપૂર્વક થવો જોઈએ. પ્રથમ, ઇન્દ્રિયોમાંથી અને ચિત્તમાંથી આસક્તિનો અને કામનાનો; બીજો, કર્મમાંથી અને વિચારમાંથી અલ્પતાપૂર્ણ રહેજાનો, અને ત્રીજો, જીવનના મધ્યબિંદુમાંથી

અદંતાનો. એ ત્રણેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો જોઈએ કારણ કે એ ત્રણ મયિવડે જ આપણે નિમ્ન પ્રકૃતિમાં બધાના જીએ. એ ત્રણમાંથી આપણે છૂટી શકીએ તો પછી બીજું કાંઈ પણ આપણને બાંધી રાકશે નહિ. એટલે આપણે પ્રથમ તો આસક્તિને અને ઇચ્છાએને તો નિરોધપણે બહાર ફેંકી દેવી જોઈએ. આ દુનિયામાં એવું કાંઈ જ નથી કે જેના ઉપર આપણને આમકિત થવી જોઈએ. દોષન કે ગરીબાઈ, આનંદ કે શોક, જીવન કે મૃત્યુ, મદના કે લઘુતા, સરગુણ કે દુર્ગુણ, તેમજ મિત્ર, સ્ત્રી, પુત્ર, સ્વદેશ, પંડતુ કાર્ય, જીવનકાર્ય, સ્વર્ગ, નર્ક — એ સર્વજ્ઞામાંથી કર્યા પ્રત્યે આપણે આસક્તિ થવું જોઈએ નહિ. જાના એનો અર્થ એવો નથી થવો કે આપણે દુનિયામાં કોઈ પણ વસ્તુને ચંદાઈશું નહિ અથવા તો, કરી વસ્તુમાં આપણે આનંદ લઈશું નહિ કારણ કે, આમકિત કામ પ્રેમ નથી, પરંતુ પ્રેમમાં રહેલો અદંકાર છે. કામના અથવા ઇચ્છા એ સુખ અને સતોષ માટે ઉત્પન્ન થતી ક્ષુધામાં ગહેલી મર્યાદા અને અસંતોષની છે,—નહિ કે વિશ્વમાં તેમજ સર્વ વસ્તુમાં બાંધી રહેલા દિવ્ય પ્રેમને પ્રાપ્ત કરવાની અભીપ્સા—જિતિ આપણામાં તો આખા વિશ્વ પ્રત્યે પ્રેમ હોવો જોઈએ—શાન અને ગદન—પરંતુ તીવ્રતા તીવ્ર આવેશના ક્ષણિક ઉભંગ કરતા તો કેટલોએ વધારે તીવ્ર પ્રત્યેક વસ્તુમાં આનંદ — પ્રભુમાં આનંદ માણવાની શક્તિ ઉપર પ્રતિબિંબ,—લેવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. એવા

આનંદ પદાર્થના બાહ્યસ્વરૂપ ઉપર નહિ પગંતુ તે રૂપો જોને ઢાંકે છે તેના ઉપર આધાર ગણે છે અને વિશ્વમા કોઈ પણ રીતે બંધાયા વિના, નિર્લિપ્ત રહીને, વિશ્વને તે પ્રેમપૂર્વક ભેટી શકે છે

સ્વેચ્છાનો ત્યાગ

દિવ્યકર્મ કરવામા સિદ્ધિ મેળવરી હોય તો વિચાર અને કર્મ બન્નેમાથી અહતાપૂર્ણ સ્વેચ્છાનો સાધકે સપૂર્ણપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ એ કર્મયોગના વિષયમા આપણે જોઈ ગયા છીએ જ્ઞાનયોગના અભ્યાસમા પણ દિવ્યજ્ઞાનની સપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સ્વેચ્છાનો સાધકે ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે સ્વેચ્છા એટલે મનનું અભિમાન એ અભિમાન પોતાની પસંદગીઓને, પોતાના અભ્યાસોને, વિચાર અને અભિપ્રાયના પોતાના જૂના અથવા નવા ધડતરોને “પોતાના” ગણે છે, અને પોતાના ગણે છે એટલે તેમની આજુબાજુ “અહ” અને “મમ”ના સૂક્ષ્મ તાત્પર્યો તે વણે છે, અને કરોળિયો જેમ પોતાના જગમા ગહે છે તેમ તેમા તે ગહે છે પોતાની જાણના ઉપર હમયો થાય તેના જેમ કરોળિયો વિરોધ કરે છે તેમ પોતાના સૂક્ષ્મ જગમા જગપણુ શોભ થાય તે માનવમનને રચતો નથી વળી પોતાની ન હોય એવી જગમા જેમ કરોળિયાને નુનુ અને નિદેશી લાગે છે તેમ એવા મનને નીન દષ્ટિનિદુઓ અને ધડતરોમાં

હર્ષ જવામાં આવે તો તેને પણ બધું નવું અને વિદેશી લાગે છે, અને તે દુઃખી થાય છે. આ આસક્તિને તો મનમાંથી સંપૂર્ણપણે દેશવટેા દેવો જોઈએ. જ્ઞાનપ્રત્યે જ્ઞાન નથી એવું સામાન્ય માનવમન સંસાર અને જીવન પ્રત્યે જે દૃષ્ટિબિંદુને પોતાનું સ્વાભાવિક તત્ત્વ માનીને વળગી રહે છે તેનો આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ આપણા પોતાના મને ઘડેલા કોઈ પણ ઘાટમાં આપણે પુરાતું જોઈએ નહિ. યા તો ભુદ્ધિની કોઈ પણ મીમાંસામાં કે ધર્મનાં મંતવ્યોની યોગ્યતામાં યા તો કોઈ પણ સંપ્રદાયમાં, કે તર્કના નિર્ણયોમાં પણ આપણે મર્યાદિત ચર્ચ જતુ જોઈએ નહિ. ઇન્દ્રિયોના અને મનના બંધનમાંથી આપણે મુક્ત થવું જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ તત્ત્વવિદની અને ધર્મ-ગુરુની તથા સંપ્રદાય સ્થાપન કરનાર પ્રચારકની જાળમાંથી પણ આપણે છૂટવું જોઈએ, શબ્દની જાળમાંથી અને વિચારનાં બંધનમાંથી આપણે મુક્ત થવું જોઈએ એ બધા બંધનો આત્માને બાહ્યરૂપમાં બાધી લેવાને આપણી અદર તૈયાર રહેલા છે. પરંતુ આપણે તો હમેશાં ઊર્ધ્વમાં જતુ જોઈએ, વિશાળ અને વ્યાપકને, - ભૂમાને - ખાનર લધુનો, સકૃચિનનો - અપનો ત્યાગ કરતા જ રહેવું જોઈએ અનતને માટે સાંતનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એક જ્યોતિર્મય સાક્ષાત્કારથી ખીજા જ્યોતિર્મય સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે, અનુભૂતિથી અનુભૂતિ પ્રત્યે, એનનાની એક અવસ્થાથી ખીજી પ્રત્યે પ્રયાણ કરવાને

આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ, જેથી કરીને પ્રભુની નિગ્રહેષ પગપગતા અને તેની વિશ્વમયતાની પરાકાષ્ટાને આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ આપણે જે સત્યોને અનાધિત ગણતા હોઈએ તેમના પ્રત્યે પણ આપણે આસક્તિ ન ગાખવી જોઈએ કારણ કે તે બધાં અનિર્વચનીય પરમાત્માના માત્ર રૂપો અને અભિવ્યક્તિઓ છે, અને પરમાત્મા તો પોતાના રૂપોથી વા તો આવિર્ભાવોથી બધાતો નથી આપણે તો ચેતનાના * પરાર્ધમાથી આત્મા શબ્દ પ્રત્યે શ્રુતિ ખુલ્લી રાખવી જોઈએ—તે શબ્દ પોતાના અર્થમાં પુરાયલો હોતો નથી વળી, કોર્ધ્વમાથી પોતાના વિરોધી વિચારને પણ પોતાની અદર ધારણ કરનાર જે વિચારગ્રન્થોત્તિ આવે છે તેને પણ મદલ કરવા માટે આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ

અહુના ત્યાગની મુશ્કેલી

પરંતુ સધળા વિરોધોનું કેન્દ્ર તો “અહ” છે એના એકેએક ગુમસ્થાનમાં અને એના પ્રત્યેક વેશમાં આપણે ‘અહ’નો પીછો પકડવો જોઈએ, તેને બદાગ જેવી કાઢીને તેના વિનાશ કરવો જોઈએ એના છૂપાવેશો એમુમાર હોય

* પરાર્ધ = મનથી પર જે ચેતનાનો પ્રદેશ છે તેને પરાર્ધ—ઉપલો અર્ધ કહેવામાં આવે છે દેહ, પ્રાણ અને મન એ ત્રિમ અર્ધ—વિજ્ઞાન સત્, ચિત્, આનંદ એ પરાર્ધ.

છે, અને જનને છુપાવવા માટે એક એક ઝીળા તાંબાને પશુ તે, અને ત્યાં સુધી, વળગી રહેશે. પરાપકારવૃત્તિ અને ઉદારીનતા એ તો તેના સૌથી સચોટ કપટવેશો છે. એ વેશ ધારણ કરીને કેટલીક વાર તો તેનો ચિદાર કરવાને નિયુક્ત — ખુદ દેવી દુતોની દષ્ટિ સમક્ષ આવીને બગવો જગાવવાની તે ધૃષ્ટતા કરે છે. અર્ધિં આપણને પરમ જ્ઞાનનું સૂત્ર ધણું જ કામ લાગે છે વિવિધ દષ્ટિબિંદુઓ સાથે આપણે કાંઈ જોવાદેવા નથી, કારણ કે “હું”, “તું” જેવું કાંઈ છે જ નહિ, ફક્ત એક જ પ્રશુ સર્વમાં સરખી રીતે વ્યાપી રહ્યો છે — વ્યક્તિમાં તેમ જ સમષ્ટિમાં પણ. તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો, તેનો જીવનમાં આવિર્ભાવ કરવો, તેની સેવા કરવી અને તેની સાર્થકતા સાધવી એ મુખ્ય બાબત છે. આત્મ-સતોષ, પરાપકાર, ઉદારીનતા, ભોગ વગેરે કાંઈ મુખ્ય બાબત નથી. એ પ્રશુની સેવા અને સાક્ષાત્કારને માટે બીજાઓ જેને સ્વાર્થી, અહંકારનું કાર્ય ગણે તેવું કાર્ય કરવું પ્રાપ્ત થાય તો તે આપણે કરવું જોઈએ. આપણા અંતરમાં જે દોરનાર છે તેના કલ્પા પ્રમાણે આપણે વર્તવું જોઈએ; માનવોના અભિપ્રાય પ્રમાણે નહિ. સંજોગો આપણા ઉપર ઘણી જ સૂક્ષ્મ રીતે અસર કરે છે. લગભગ અગ્નિચુતા, આપણી આબુમાબુના માણસોની બાહ્યદષ્ટિએ જે વેશ સારામાં સારો ગણાય એમ હોય તે ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન આપણે કરીએ છીએ, અને એ રીતે આપણા અંતરની દષ્ટિ ઉપર

પડે પડ્યા દષ્ટએ છીએ આપણે ગરીબાર્થનું વ્રત ધારણ કરીએ છીએ, અથવા તો, સેવામત સ્વીકારીએ છીએ, યા તો ઉદારસીનતાનાં, ત્યાગનાં તથા નિષ્કલંક સાધુતાનાં ખાલ ચિન્હો ધારણ કરીએ છીએ, કારણ કે, આલસી આવેલી પ્રણાથી અને પ્રચલિત અભિપ્રાય, એવો દેખાવ કરવાની આપણી પાસે માગણી કરતા હોય છે. એવો દેખાવ કરવાથી આજીવનની પરિસ્થિતિ ઉપર આપણે અસર કરી શકીશું એમ આપણને લાગે છે, પરંતુ એ મિથ્યાભિમાન અને ભ્રમ માત્ર છે. એ બધા વેસો ધારણ કરવા પણ પડે કારણ કે પ્રભુની સેવા કરવા માટેનો એ આપણો જરૂરી વેસ હોય, પરંતુ એમ ન પણ હોય એ પણ બનવાનોગ છે. એ બાબતમાં બહારના માનવની દૃષ્ટિ કશા કામની નથી; આંતર-દૃષ્ટિ જ નિયામક છે, સર્વસ્વ છે.

અહંતાને જાણવાની મુશ્કેલી

અહંતામાયા મુક્ત થવાની જે માગણી કરવામાં આવે છે તે કેટલી અધરી વાત છે તે ગીતાનો અભ્યાસ કરતાં, આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ક્ષત્રિયના અહંકારથી અને બળના મદથી અર્જુન યુદ્ધ કરવા પ્રેરાયો હતો ત્યાર પછી નિર્બળતાની, વિશાદની, ધૃણાની મનને તથા ઇન્દ્રિયોને વિવશ કરી મૂકનાર દયાની ખોટી લાગણીથી — વિરોધી પ્રકારની અહંતાથી — તે યુદ્ધમાંથી પરાજિત થયો; તેની ઇન્દ્રિયોમાં

ક્ષેપ થયો, — કૌગેએને માગનાં તેનો જીવ ચાલ્યો નહિ. પણ તેની એ દયા દિવ્ય ન હતી, — એની દયા તો હાથમાં બળ આપે અને જ્ઞાનને વિગુદ્ધ કરે છતાં અર્જુનની એ નિર્ભયતા ત્યાગનું રૂપ ધારણ કરીને માર્તિન્દ્ર સદગુણરૂપે આવે છે, અને અર્જુન કહે છે “લોહીથી ખગડાયના ભોગ ભોગવવા છતાં તો બિડ્ડા માગીને પેટ ભરવું વધારે સારું” — “મારે દુનિયાનું ગત્ય જોઈતું નથી, તેમ સ્વર્ગનું પણ ન જોઈએ” — આપણને કદાચ એમ લાગશે કે શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુનની એ મનોદશાને વધારી લીધો નહિ એ કેવો મૂર્ખાઈ કરી? એક મદાન આત્માને સન્યાસીના દનમાં ઉમેગવાની સોનેગી તક તેમણે ગુમાવી દીધી! અને તેમ કરીને જગત આગળથી પવિત્ર ત્યાગનું એક જન્યત ઉદાહરણ લઈ લીધું પરંતુ શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુનમાં જુદું જ જોયું તે શબ્દથી છે ન ગતા ન દતા તેમજો તો કહ્યું, “તારામાં ગેદની નિર્ભયતા, જમ અને અદતા આ શબ્દો તારો પાસે જોનાવે છે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર! જ્ઞાન પ્રત્યે ચક્ષુએ ઉઘાડ, અદતાનો ત્યાગ કર” — ત્યાર પછી? “ત્યાગ પછી યુદ્ધ કર, વિજય મેળવ, સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય ભોગવ” વગી, ગમાયણુમાથી જે એવું એક ઉદાહરણ લઈને અદતાની સુદૃઢતા સમજાવી શકાય તેમ છે ભગવાનના અવતાર શ્રીરામચંદ્રજીએ લરકા ઊંચું કર્યું, લકાનો નાશ કર્યો અને સીતાને પાછો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, એના મૂળમાં અદતા હતી એમ આપણને લાગવાનો સંભવ

છે. પરંતુ એને બદલે શ્રીગમયદ્રજીએ ઉદાસીન વૃત્તિનો વેગ ધારણ કરીને વેદાતના સૂનોતો દુરુપયોગ કરી કથિ હોત કે, 'મારે સ્ત્રી નથી, શત્રુ નથી, કામના નથી, સૌ મિથ્યા માયા છે મારે તો બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે જ પ્રયત્ન કરવો છે ગવળને સીતાનું જે કરવું હોય તે બસે કરે' એ પ્રમાણે તેમજે બ્રહ્મજ્ઞાનીનો દેખાવ ધારણ કર્યો હોત તો ? તો તે અહતા શુ અહતા ન કહેવાત ?

૫૩ ધોરણ અતરમાં

આવી બાગતોનો નિકાલ કરવાનું ધોરણ માનના અત કરણમાં છે એવો ગીતાનો આગ્રહ છે આપણે આત્મા આસક્તિથી અને આતુરતાથી મુક્ત હોવો જોઈએ જેમ કર્મ કરવા માટેના અહતાયુક્ત આવેશથી તે મુક્ત હોવી જોઈએ તેમ અકર્મ પ્રત્યે પણ તેને આસક્તિ હોવી ન જોઈએ, જેટલો પાપ પ્રત્યેના આકર્ષણથી તે મુક્ત હોવો જોઈએ તે લો જ સદ્ગુણના બાહ્ય સ્વરૂપોથી તે છૂટા હોવો જોઈએ અહતા અને મમતાનો આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ તે જ પ્રમાણે વૈયક્તિક મન, પ્રાણ અને દેહની, — અન્ય સર્વેને બાતલ કરીને — સેવા કરવામાં રહેલી અહતા પણ આપણે છોડી જોઈએ આપણા પોતાના આત્મામાં જીવનને ધારણ કરવું એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે આપણી પોતાની ખાતર જ અનંતમાં મગ્ન રહીને આનંદ માણવાનો

પ્રયત્ન કરવો અને એ અક્ષર આત્માનંદમાં લીન થઈ જઈને ખીજ બધી વસ્તુઓ અને માનવો પ્રત્યે બેદરકાર રહેવું એનો અર્થ એ થાય છે કે આત્મા તરીકે આત્મામાં, — આ દેહમાં તેવી રીતે અન્ય દેહોમાં, જીવન ધાગ્યું કરવું અને દૈહિક અભિવ્યક્તિથી પર પણ થઈ જવું, પૂર્ણયોગમાં જ્ઞાનની વ્યાખ્યા એવી છે.

પૂર્ણયોગમાં ‘ત્યાગ’નો અર્થ

ઉપર પ્રમાણે જોતા જણાશે કે ‘ત્યાગ’ શબ્દનો આપણે જે અર્થ કરીએ છીએ તે સામાન્ય વ્યવહારમાં તેનો જે અર્થ થાય છે તેના કરતા તદ્દન જુદો છે સામાન્ય રીતે ત્યાગનો અર્થ સ્વાર્થત્યાગ, મુખ્યભોગનો ત્યાગ તથા ભોગના પદાર્થોનો ત્યાગ એવો થાય છે આત્મત્યાગ અથવા સ્વાર્થભોગ માનવના આત્માને માટે, નિયંત્રણ તરીકે, જરૂરનો છે, કારણ કે માનસહૃદય અજ્ઞાન આસક્તિથી ભરેલું છે. મુખ્યભોગનો ત્યાગ પણ જરૂરનો છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયો પોતાના ભોગરૂપી મધ — કાદવમાં ગચ્છીપચ્છી ગહે છે, અને તેમાં જ લદાયે થઈ ચોટી ગહે છે ભોગના પદાર્થોનો સ્થૂળ-ત્યાગ પણ જરૂરનો છે કારણ કે મન તે પદાર્થોમાં આસક્ત થઈને તેમનાથી પર જવાની ના પાડે છે, — અતઃમાં એક દૂમકી સગખી માગવાને કણુન થતું નથી માનવમન એ પ્રમાણે અજ્ઞાની, આસક્ત, તેની અજ્ઞાત યાને અચળ

અમંગલિમાં પણ બદ્ધ થયેલ, પદાર્થોના બાહ્યસ્વરૂપથી
 બ્રમિત થયેલ ન હોત તો ત્યાગની જરૂર ગ્રહેત નહિ એવી
 રિધિનિર્મા મન આનંદથી પરમાનંદ પ્રત્યે, અલ્પથી ભૂમા
 પ્રત્યે, યાનથી ગર્જિતગ્જાન પ્રત્યે જીજ્ઞાસકન. પરંતુ દમણાં
 એ પ્રમાણે બનવું શક્ય નથી. દરેક પદાર્થનું સત્ય સ્વરૂપ
 પ્રાપ્ત કરના માટે દમણા મન જેના ઉપર આસક્તિ ગળે
 છે તે બધાનો તેણે અંતરથી ત્યાગ કરવો જ જોઈએ. બાહ્ય-
 ત્યાગની ખાસ આવશ્યકતા નથી. તો પણ કોઈ વાર તે પણ
 થોડા સમયને માટે જરૂરનો હોય છે, — ધણાં સાધકોને માટે,
 અનિવાર્ય હોય છે અને બધાને નિદાન થોડા સમય માટે,
 તે ઓછોવત્તો ઉપયોગી હોય છે. સંપૂર્ણ બાહ્યત્યાગની દશા-
 માંથી પણ સાધકે, પોતાની પ્રગતિની કામ બુમિકામાં, એક
 વાર તો, પસાર થવું જ પડે છે. પરંતુ એવો ત્યાગ રરરજીંદી
 દૂરતાઓ અને ઉમ આત્મયાતનાઓ સિવાયનો હોવો જોઈએ
 કેમ જે એમ કરવું એ તો આપણા અતઃમા નિગળતા
 પ્રભુની સામે અપરાધ કરવા બગમર છે. આખરે ત્યાગ એ
 એક સાધન છે એટલે તેનો ઉપયોગ થઈ રહ્યા પછી તેની
 આવશ્યકતા રહેતી નથી. જ્યારે પદાર્થ પ્રત્યે, પદાર્થ તરીકે,
 આસક્તિ રહેતી નથી ત્યાર પછી તેનો ત્યાગ કરવાની જરૂર
 પણ રહેતી નથી, — કારણ કે પછી આત્મા પદાર્થમાં જે
 આનંદ લે છે તે પદાર્થનો પોતાનો નહિ પરંતુ પ્રભુને તે
 વ્યક્ત કરે છે તેનો આનંદ હોય છે આત્મા ભોગ કે સુખની

વાંછના કરતો ન હોય ત્યાર પછી સુખભોગનો ત્યાગ પણ નિરર્થક છે, કારણ કે ત્યાર પછી આત્મા પદાર્થની રમૂસ પ્રાપ્તિ કરવાની, યા તો પોતાની માલિકી તેના ઉપર સ્થાપન કરવાની, જરૂરથી પર થઈ જાયને સર્વ પદાર્થમાં સમાન રીતે વ્યાપી રહેલા આનંદને સલામત રીતે પ્રાપ્ત કરતો હોય છે. જ્યારે “પોતાનું” એવું કાંઈ પણ રહે નહિ — પરંતુ ઉચ્ચે તે સર્વ પ્રાણીમાં વ્યાપી રહેલ એક આત્માની તપ-શક્તિની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે — ત્યાર પછી સ્વાર્થત્યાગનું, — આત્મ-બલિદાનનું ક્ષેત્ર જ રહેતું નથી. ત્યાર પછી આપણે નિયમોના બંધનથી મુક્ત થઈને આત્માની મુક્તિને પ્રાપ્ત કરીએ જીએ.

શુભઅશુભનો ત્યાગ — : આકર્ષી સ્થિતિ

આપણી આધ્યાત્મિક પ્રગતિના માર્ગમાં આપણે જોને “અનિષ્ટ” અથવા “નકાર” કહેતા હોઈએ તેનો આપણે ત્યાગ કરવાનો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આપણે જોને હમણાં “સાર” માનતા હોઈએ, — પરંતુ જે એક માત્ર કલ્યાણ માને મંગળ નથી — તેનો પણ આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં એવી કેટલીક બાબતો છે જે શરૂઆતમાં જરૂરની હોય છે અને આપણને કેવળ આવશ્યક પણ લાગે છે. પરંતુ એક વાર તેમને પ્રાપ્ત કર્યા પછી — તેમનાથી પર થવાની જરૂર લેખી થતાં જ — તેઓ અંતરાય રૂપ, અરે, વિરોધરૂપ પણ થઈ પડે છે, અને આપણા

વિશ્વાસનો માર્ગ શેકે છે એક વાર તેમના ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ચેતનાની એવી ફેટલીક શ્રેયસ્કર અવસ્થા યો છે જેમા આરામપૂર્વક વિશ્વામ ધરવો જોખમકારક છે કાગણુ કે તેમ કરતા આપણે પરાતપર પ્રભુની ચેતનાના વધુ વિશાળ પ્રદેશો સગ કરી શકીશુ નહિ આપણે તો યગ્મમાત્રા ની મૌનિક અને સમગ્ર પ્રાપ્તિ થાય નહિ ત્યા સુધી વચમા ગમે તેવા સાક્ષાત્કારો થાય તો પણ તેનાથી લોભાઇ અટકવાનુ નથી સર્વની પ્રાપ્તિ ન થાય, નરી પરાતપરતા ન સંધાય ત્યા સુધી આપણે ઝપીને જોસણુ ન જોઈએ આપણો આત્મા એ પ્રમાણે મુક્ત થશે તો પછી પ્રભુની કીનાના અકગિત અમલકારો તેને માલૂમ પડશે અને આપણને જ્ઞાન થશે કે સર્વનો અતરથી ત્યાગ કરવામા વસ્તુતઃ આપણે પ્રભુ જ ગુમાયુ નથી તેન ત્યક્તન મુજીયા । (ઈશ૦) તેનો ત્યાગ કરીને તુ સર્વનો ભોગ કરીશ ' કારણુ કે એવા ત્યાગ પછી બધી વસ્તુઓ આપણને તેમના શુદ્ધ સ્વરૂપમા, — સમૂળ રૂપાતર થઈને, — કરીને પાછી મળે છે તે સવળીજ સુદ્ધ જ્ઞાનજ્યોતિર્ભય, કલ્યાણકારી યાને શિવ — પ્રભુમય લાગે છે સર્વમા આપણને સત્ય, શિવ સુંદરમનો સાક્ષાત્કાર થાય છે — એ નિત્ય શુદ્ધ અને અનંત પ્રભુ અને સનાતન કાગથી તેનુ અનિરત રહસ્ય અને આશ્ચર્ય આત્માને પ્રત્યક્ષ થાય છે

પ્રકરણ ૬ ઠું

જ્ઞાનયોગની સાધનાનો સમન્વય

ગુણ પ્રકરણમાં આપણે ત્યાગનો વિચાર સર્વ-સામાન્ય અને વ્યાપકદષ્ટિએ તપાસ્યો. તે જ પ્રમાણે આપણે એકાગ્રતાની સર્વે શક્યતાઓનો પણ વિચાર કર્યો. એ બાબતો જ્ઞાનયોગના જોટલી જ કર્મ તથા લક્ષિયોગને લાગુ પડે છે, કારણ કે ત્રણે યોગમાં એકાગ્રતા અને ત્યાગની જરૂર પડે છે. અલ્પજ્ઞ, દરેક માર્ગમાં તેમને લાગુ કરવામાં લાવનાનો અને પદ્ધતિનો ફેર પડે છે. પરંતુ હવે આપણે જ્ઞાનયોગના માર્ગની વિશિષ્ટ રીતિઓનો વિચાર કરીશું, અને એમાં ત્યાગ અને એકાગ્રતાની બેવડી શક્તિ આપણને આગળ વધવામાં મદદ કરશે. જ્ઞાનયોગ એટલે આપણો આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપમાંથી પાર્થિવ જીવનમાં જે નિસરણી મારફત ઊતર્યો છે તેનો ઉપયોગ કરીને જીર્ણ ગતિથી પાછા મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવું તે.

જ્ઞાનયોગનો ઉદ્દેશ

આત્માને શોધી કાઢવો, આપણી સાચી જાતને શોધી કાઢવી, એ જ્ઞાનયોગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. સત્યસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી એમ આપણે હૃદયે છોએ તેનો અર્થ એ જ છે કે આપણી અત્યારની સ્થિતિ સત્ય, વાસ્તવિક સ્થિતિ નથી. વિશ્વના કોયડાની અંધિને કાપી નાંખનાર દૂંકા - સંક્ષિપ્ત - ઉકેલોનો અલખત, આપણે સ્વીકાર કર્યો નથી. વિશ્વ એ સ્થૂલ શક્તિએ ઉત્પન્ન કરેલું જડ પદાર્થનું એક મહાન અસત્ય છે એમ આપણે માનતા નથી. વળી, 'વિશ્વ' એ મને ઉપજાવી કાઢેલો એક ભ્રમ, એક અવાસ્તવિકતા માત્ર છે એમ પણ 'આપણે' કબુલ કરતા નથી. વળી, વિશ્વ માત્રારૂપણીનું બાવોનું તથા એ જાનનેના પરિણામોનું પોટલું છે અને તેની પાછળ મહાન અસત્ય, યા તો મહાન આનંદપૂર્ણ શત્ય સિવાય બીજું કંઈ નથી, અને આપણા સનાતન અસતરૂપી વાસ્તવિક સત્યને પ્રાપ્ત કરવાને આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત આપણે સ્વીકારતા નથી. આત્માને આપણે સત્ય તરીકે સ્વીકારીએ છીએ, અને વિશ્વને આત્માના સત્ય તરીકે આપણે સ્વીકારીએ છીએ : વિશ્વ કેવળ જડ શક્તિની યા તો રૂપની વાસ્તવિકતા નથી, પરંતુ આત્માની ચેતનાની તે વાસ્તવિકતા છે વિશ્વ એક વાસ્તવિકતા છે, હકીકત છે, મિથ્યા નથી, અસત્ય નથી. અર્થાત્, વિરાટ અને પરાત્પર

પ્રભુની તે વાસ્તવિકતા છે, વ્યક્તિની ઉપજનવેલી કલ્પના નથી એ ખરું, પરંતુ આપણુ હમણાંનું જીવન અજ્ઞાનમય હોઇ સત્ય ઉપર ગ્યાયેયુ નથી આપણે પોતાની જાતને વિષે ખોટો ખ્યાલ બાધીએ છીએ જેના નથી તેવા આપણી જાતને જોઈએ છીએ આપણી આજુબાજુની પરિસ્થિતિ સાથે પણ આપણો સબંધ ખોટો છે, કારણ કે આપણે આત્માને અથવા તો વિશ્વને, ખેમાથી એકેને, બરાબર પિછાનતા નથી. આત્મા અને પ્રકૃતિ એ બન્નેએ મળીને જે દૃષ્ટિબિંદુ સ્થાપન કર્યું છે તે અપૂર્ણ દર્શનને આપણે સત્ય તરીકે સ્વીકારીએ છીએ પરંતુ એ દૃષ્ટિબિંદુ તો ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામતી અહતાની સમવડ માટે પ્રકૃતિએ ઉત્પન્ન કર્યું હોઇ તે ક્ષણિક અને નિકારી હોય છે આપણા આત્મજીવનની અને પરિસ્થિતિ જોડેના આપણા સબંધની આજુબાજુ વિકૃતિ, અવ્યવસ્થા અને ક્યેસનો જે સામાન્ય ધેરા જામેલો હોય છે તેના મૂળમાં એ અસત્ય ગહેલું છે આપણુ આત્મજીવન, સામાજિક જીવન, ખીજા માણસો જોડેના આપણો સબંધ વગેરે હમણા અસત્યના ઉપર રચાયેલા છે એટલે તેના મૂળ સિદ્ધિઓ, પદ્ધતિઓ, રીઠિઓ વગેરે પણ અસત્ય છે અજ્ઞાત, એ સર્વે અસત્યોદ્ધાન ક્રમે ક્રમે વિકસતુ સત્ય આવિર્ભાવ પામવા યત્ન કરી ગયું છે એટલા માટે માનવને જ્ઞાનની પરમ અગત્ય છે એ જ્ઞાન એટલે સામાન્ય વ્યવહારનું જ્ઞાન નહિ, પરંતુ

આત્માનું અને પ્રકૃતિનું જોડામાં જોડું જ્ઞાન * એ જ્ઞાનના ઉપર જ સત્યજીવનનો - વ્યવહારનો - પાયો રચી શકાય.

આપણું અજ્ઞાન

આપણા અજ્ઞાનનું કારણ એ છે કે આપણે અસત્ય વસ્તુ જોડે એકતા કરીએ છીએ. પ્રકૃતિએ પોતાની જડ સૃષ્ટિમાં જુદાં જુદાં દેખાતાં અનેક શરીરો ઉત્પન્ન કર્યાં છે. પ્રકૃતિમા આવિર્ભાવ પામનાર આત્મા પોતે તે શરીરમા ગંઢે છે, અને તેને ધારણ કરે છે. પરિણામે આત્મા પોતાની જાતને - પોતાના ખરો સ્વરૂપને - ભૂલી જાય છે, અને પોતે જાણે પૃથ્વી પરનાં અનેક શરીરોમાથી એક શરીર માત્ર હોય એવું માનીને “હું આ શરીર છું,” એમ કહે છે. પોતાની જાતને દેહ તરીકે ગણે છે અને શરીરને સુખે સુખી અને દુખે દુખી થાય છે, શરીરના જન્મ જોડે જન્મ લે છે, અને મરણ જોડે મૃત્યુ પામે છે. એ પ્રમાણે પોતે શરીર જોડે એકતા કરીને ઉપરના સર્વ અનુભવો આત્મા સ્વીકારે છે. વળી, પ્રકૃતિએ પ્રાણુમય સૃષ્ટિમા પરસ્પર ભિન્ન દેખાતા જીવનશક્તિ યાને પ્રાણુશક્તિના પ્રવાહો બનાવ્યા છે. તે પ્રવાહો દરેક શરીરની અંદર અને તેની આજુબાજુ આવર્ત

* આત્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન એ નામો પણ એને આપવામા આવે છે.

પેડે ગોળ ગોળ ફરે છે. પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામનો આત્મા તે પ્રવાહને પકડે છે,—વસ્તુતઃ પોતે તેમાં પકડાય છે, અને જીવનના નાના સરખા વમળમાં તે સપડાઈ જાય છે એટલે આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે અને કહે છે કે “આ પ્રાણનો પ્રવાહ હું છું,” જીવનમાં ગંદીને તેની આતુરતા પોતે સ્વીકારે છે, કામનાઓને સ્વીકારી તેમને વશ થાય છે, મુખમાં મસ્ત થઈ જાય છે,—દુઃખના ધા ખમે છે, અને પ્રાણની ગતિની સાથે આગળ ધસે છે યા તો ઠોકર ખાઈને પડે છે. પ્રાણશક્તિમાં ગહેવા છતાં જો તે શરીરભાવથી ઘેરાયેલો હોય છે તો પોતાનું બધું અસ્તિત્વ અન્નમય અને પ્રાણમય માને કે અને કહે છે કે “જીવનનો જે પ્રવાહ આ શરીરની આજુબાજુ વહે છે તે શરીરના મરણ પછી બધ પડશે ત્યારે હું પણ મૃત્યુ પામીશ” પોતાના શરીરમાં જે પ્રાણશક્તિનો વમળ ઉત્પન્ન થયો છે તે વિશ્વના જીવનપ્રવાહનું પરિણામ છે એમ તેને અનુભવ થાય છે તો આત્મા એ જીવનપ્રવાહ જોડે એકતા કરે છે અને એમ માને છે કે “હું તો પ્રાણનો અવિરત પ્રવાહ છું. હમણાં મેં આ શરીર ધારણ કર્યું છે વળી તેનો ત્યાગ કરીને હું ખીન્ન શરીરને ધારણ કરીશ હું પુનર્જન્મની ઘટમાળમાં સતત ગતિ કરનાર અનંત પ્રાણ છું”

માનસિક પ્રકૃતિ જોડે એકતા

વળી પ્રકૃતિએ માનસિક એકતામાં વિરાટની મનોમય ભૂમિકામાં જુદાં જુદાં દેખાતાં મન રૂપી ત્રિદ્યુત-સંચાલક યંત્રો બનાવ્યા છે. એ યંત્રો માનસિક શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને વાહેંચે છે, અને એ શક્તિને પોતાનામાં પાછી શોષણ કરે છે. માનસિક તાગખાતાની વ્યવસ્થામાં દરેક વૈયક્તિક મન તાર સ્વીકારવાના જુદા જુદા મથકના જેવું છે. ત્યાં આગળ મનના સંદેશાઓ તૈયાર થાય છે, રવાના કરવામાં અને સ્વીકારવામાં આવે છે, ઉકેલવામાં, લખવામાં આવે છે. એ માનસિક સંદેશાઓ અને એ પ્રવૃત્તિઓ વિવિધ પ્રકારની હોય છે : કેટલાક માત્રાસ્પર્શને લગતા, કેટલાક લાગણીઓ સંબંધી, ધ્વનિચોદારા મહેસા જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખનારા, વિચારને અને સ્વપ્નજ્ઞાન-સહજજ્ઞાન-ને લગતા સંદેશાઓ હોય છે. મનોમય પ્રકૃતિમાં આનિર્ભાવ પામતો આત્મા તે બધાને સ્વીકારે છે, અને વિશ્વપ્રત્યે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ તે ક્રિયાઓ દ્વારા નક્કી કરે છે. તે તારના સંદેશાઓના ટકોરા પોતે રવાના કરે છે અને સ્વીકારે પણ છે એમ માનવને લાગે છે, અને પોતે તેના પરિણામો સહન કરી લે છે, યા તો તેમના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવે છે. પ્રકૃતિ એ મનોમય યંત્રને શરીરરૂપી પાયા ઉપર ગોઠવે છે. વળી, શરીર તથા મનની વચ્ચે સંબંધ જાળવવા માટે તેણે પ્રાણશક્તિના પ્રવાહોવાળું નાડીયંત્ર મૂક્યું છે. એ નાડીમય પ્રાણના પ્રવાહોનો

જ્ઞાન યોગની સાધનાનો સમન્વય

આશ્રય લઈને મન સ્થૂલ જગતનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ, ધારે તેટલા પ્રમાણમાં, પ્રાણમય જગતને પણ તે જાણી શકે છે. મન જો કેવળ સ્વતંત્ર હોત તો સૌથી પ્રથમ તેને મનોમય જગતનું જ્ઞાન મળત, અને સ્થૂલ જગતની જાણી પણ તેને આડંતરી રીતે જ, યા તો અસંયેનનાદ્વારા, યાત, — અર્થાત્ તેની ચેતનાના એક વિશાળ અવશેષ રહેલા ભાગ — જેના પ્રત્યે તેની છાંછી સપાળી ઉપગતી ચેતના વિસ્મરણશીલ અને પ્રતિકાર્ય વિનાતી છે તેનાદ્વારા યાત

મનોમય પુરુષનું અજ્ઞાન

આત્મા મન જોડે એકતા કરે છે, અને કહે છે “હું આ મન છું” અને મન સ્થૂલ શરીરમાં આસક્ત થઈ ગયેલું હોય છે એટલે તે માન છે “હું સંયેનન શરીરમાં રહેનાર મન છું,” અથવા વળી ઘણીખરી વાર તો ‘હું વિચાર કરનાર અને જીવન ધારણ કરનાર દેહ છું’ દેહમાં બદ્ધ થયેલ મનના વિચારો જોડે, સંસ્કારો જોડે, બાહ્યસ્પર્શો જોડે આત્મા એકતા કરે છે અને પોતે એમ કહે છે કે શરીર જ્યારે નાશ પામશે ત્યારે આ મધુ પણ નાશ પામશે, એટલે કે હું પણ મૃત્યુ પામીશ. અથવા તેને પોતાનામાં મનોમય વ્યક્તિતાનો સતત પ્રવાહ આધ્યા કરે છે તેનું જ્ઞાન થાય છે તો પોતે એક વાર યા તો ફરીફરીને, દેહમાં વસનાર

મનોમય - પુરુષ છે એમ તે માને છે, અને પાર્થિવ જીવન પડી પોતે મનોમય જગતમાં પાછો ફરશે એમ સ્વીકારે છે એ પ્રમાણે શરીર અને પ્રાણુમાં ચારેવારે આવીને સુખદુઃખ ભોગવનાર મનોમય વ્યક્તિના સાતત્યને જ તે પોતાની અમરસત્તા માને છે અથવા મને તેવું અપૂર્ણ જતા, માનવ મન જ્યોતિર્નું અને જ્ઞાનનું - અર્થાત્ સત્ત્વગુણ પ્રધાન - કચ્છ છે એવે તેનો પોતાનાથી પર સત્યનો કાઢક ખ્યાલ આવી શકે છે અપરચેતનામાં - કાંઈ જ્ઞાનસ્થામાં, યા તો કાંઈ સનાતન સત્માં - પોતાના લયની શક્યતા પણ મન જોઈ શકે છે અને કહે છે 'ત્યા હુ, મનોમય વ્યક્તિ મરી જઈશ' જેટલા પ્રમાણુમાં દેહમાં બદલ થયેન મનની અને પ્રાણુની લીનામાં માનવ આસન્ન હોય છે, કે તેનો તિરસ્કાર કરતો હોય છે, તેમજ પ્રમાણુમાં તે એવા લયને માટે કે તો કામના કરે છે, યા તો તેનાથી ડરે છે - તેને સ્વીકારે છે યા તો તેનો ઇન્કાર કરે છે

વિરાટનું અસ્તિત્વ

આ મધ્ય વિચારોમાં સત્ય અને અસત્ય બન્નેનું મિશ્રણ છે મન પ્રાણ અને શરીર પ્રકૃતિમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમાં શંકા નથી, - પરંતુ આત્મા તેમની જોડ તાદાત્મ્ય કરે છે તે અસત્ય છે વળી પ્રકૃતિમાં મન, પ્રાણ અને શરીરના વ્યક્તિકરણ થાય છે તે પણ હકીકત છે પરંતુ

આત્મા તેમાં લુપ્ત થવાની શૂલ કરે છે તે જોઈ છે મન, પ્રાણ અને શરીર એ બધા આપણે છીએ પણ તે જુદા અર્થમાં,— તે એ અર્થમાં કે આપણા મત્ત દિવ્ય સ્વરૂપે પુરુષ અને પ્રકૃતિના મિલનને અને પરસ્પર કાર્યને પરિણામે ક્રમે ક્રમે વિકસાવેલા જીવનના એ તત્ત્વો છે, તેમનો આશ્રય લઈને પોતાની એક સત્તાના સ્વરૂપનો તે વિરાટ તરીકે આવિર્ભાવ કરે છે વ્યક્તિના પોતાના મન, પ્રાણ અને શરીર એ તત્ત્વોની માત્ર લીલા છે પુરુષ અને પ્રકૃતિની પરસ્પર આપ જોના જ્વરદારમાં એક સનાતન સત્તા પોતાની અનેકતાનો આવિર્ભાવ કરવાના એક સાધન તરીકે એ લીલા ઉપસ્થિત થાય છે, તે એકમા અનેકને પ્રગટ કરવાની શક્તિ સનાતન કાળથી છે — અને એ અનેકતાને તે એક અપ્રગટ-પણે પોતાનામાં ધાગણ કરે છે જેટલા પ્રમાણમાં આપણે તે એક — દિવ્ય — ચેતનાની અનેકતાના કેન્દ્રરૂપ છીએ તેટલા પ્રમાણમાં આપણા પોતાના મન, પ્રાણ અને દેહ આપણા સાચા આત્માના સ્વરૂપો બને છે વિગટ મન, વિગટ પ્રાણ અને વિગટ શરીર એ પણ આપણા છે, કાગળ કે આપણે જાતે વિગટ છીએ પરંતુ વૈયક્તિક મન, પ્રાણ અને શરીર કરતા આત્મા ઘણો જ વિશાળ છે જ્યારે જ્યારે એ વસ્તુઓ સાથે તાદાત્મ્ય કરીને જાતને મર્યાદિત કરીએ છીએ ત્યારે ત્યારે આપણા જ્ઞાનના પાયમાં અસત્ય મૂકીએ છીએ, આપણને નિર્ણય આપનાર દૃષ્ટિમિદુ

નીવડે છે, અને આપણી આતર ચેતનાના જ નહિ પરંતુ વિરાટના અનુભવને, તથા અગત પ્રવૃત્તિના અનુભવને પણ, આપણે જૂઠા પાડીએ છીએ

સર્વ અજ્ઞાનનો ત્યાગ

આત્મા તો સનાતન, શુદ્ધ, નરી સત્-તા છે, અને આખું જગત તેનો આવિર્ભાવ છે એ જ્ઞાનથી આપણે શરૂઆત કરી જોઈએ આપણે એ જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે અને આપણા વૈયક્તિક જીવનમાં આંતર અને બાહ્યકર્મેનો પાયો તે સાક્ષાત્કાર અને એકતા ઉપર જ રચાવો જોઈએ જ્ઞાનયોગમાં જે પ્રકાગ્ના સાધનમાર્ગો ચોજવામાં આવ્યા છે : એક ભાવાત્મક અને બીજો અભાવાત્મક, તેમનો ઉપયોગ કરીને આપણે અસત્ય તાદાત્મ્યનો ત્યાગ કરીને સત્યજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. અભાવાત્મક માર્ગે જતા આપણે કહીએ છીએ કે “હું દેહ નથી” જેથી કરીને “હું શરીર છું.” એ ખોટા ખ્યાલનો વિરોધ થાય અને તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવામાં આવે છે. ત્યાર પછી એ જ્ઞાનના ઉપર એકાગ્રતા કરી જોઈએ અને દેહના ઉપર આત્માની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને દેહાધ્યાસથી મુક્ત થવું જોઈએ તે જ પ્રમાણે આગળ ચાલના આપણે કહીએ છીએ કે “હું પ્રાણુ નથી” એ જ્ઞાન ઉપર મનને એકાગ્ર કરવાથી અને પ્રાણની કામનાઓનો, અને વાસનાઓનો ત્યાગ

કરીને આપણે પ્રાણનાં બંધનથી મુક્ત થઈએ છીએ. છેવટે આપણે “હું મન નથી, હું ગતિ નથી, હું ઈન્દ્રિયો નથી, હું વિચાર નથી.” એવો અભ્યાસ કરીએ છીએ, અને એ જ્ઞાનના ઉપર એકાગ્રતા કરવાથી અને મનની પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવાથી આપણે મનના બંધનથી પણ છૂટી જઈએ છીએ. એ પ્રમાણે આપણી જાત અને જે વસ્તુઓ જોડે આપણે તાદાત્મ્ય કર્યું હતું તેમની વચ્ચે આપણે સતત બેઠા ઉપરિચિત કરીએ છીએ ત્યારે તે બંધનોના પડદા એક પછી એક સરી જાય છે, અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવા માંડે છે. ત્યાર પછી “હું તે છું. હું અનંત, નિત્ય, શુદ્ધ, આનંદ-સ્વરૂપ છું.” એ પ્રમાણે આપણે એકાગ્ર વૃત્તિ કરીએ છીએ. અને તદ્રૂપ થઈએ છીએ, અને વ્યક્તિ તથા વિશ્વનો તેમાં લય કરી દઈ શકીએ છીએ. વળી રાજયોગની એક પદ્ધતિ એવી છે કે પ્રથમ કેવળ બ્રહ્મના ઉપર જ બધી વિચારશક્તિ એકાગ્ર કરવી, અને મનમાંથી બ્રહ્મ સિવાયના બધા વિચારોને દૂર કરી નાંખવા, એટલે કે આપણું મન આંતર કે બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં બ્રહ્મ સિવાય બીજા એક પણ વિચાર ઉપર કાર્ય કરે જ નહિ. એ પ્રમાણે મન નિરુપદ થવાથી પ્રાણ અને શરીર પણ સનાતન સમાધિમાં પડી શાંત થઈ જશે. એ પ્રમાણે અંતઃકરણમાં કેાઈ અનિર્વચનીય સમાધિ થતાં નિરપેક્ષ સત્-માં આપણે લય પામી જઈશું.

આકાશ • ધ્રુવ

આ બીજા સાધનમાં આપણે જોયું કે તે સ્વમાં કેન્દ્રિત છે, એની ધણીખરી પ્રવૃત્તિઓ આંતર અને વ્યવર્તક છે. એ રીતમાં વિચારવડે સંસારનો ઇન્કાર કરીને, તથા આત્માનાં ચક્ષુઓને અધે રાખીને, જગનનો લોપ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તે છતાં વિશ્વ તો ઊભું જ રહે છે. વ્યક્તિ તેને સ્વીકારે કે નહિ તો પણ વિશ્વ તો પ્રભુમાં સ્થિત છે. અને આત્મા વિશ્વમાં વાસ્તવિક રોતે સર્વ વસ્તુઓમાં વ્યાપી રહ્યો છે, અને જે સઘળાનો ત્યાગ કર્યો છે તેને તે ટકાવી રહ્યો છે, તથા વિરાટમાં તે વ્યક્તિને ભેટી રહ્યો છે, અને વ્યક્તિ તથા વિશ્વ બંનેને પ્રેતાના પરાત્પર સ્વરૂપમાં સમાવી રહ્યો છે. આંતર સમાધિમાંથી જાગ્રત થઈને સામાન્ય સ્થિતિમાં આવતાં વિશ્વમાં જે સનાતન આત્મા રહેલો જણાય છે તેનું શું કરવું? એ પ્રશ્ન રહે છે. બહિર્મુખ થયેલો આત્મા જ્યારે વિશ્વ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરે ત્યારે તેણે શું કરવું તેનું નિરાકરણ ત્યાગ-વૃત્તિપ્રધાન જ્ઞાનયોગમાં તો રૂપજ્ઞતાથી આપવામાં આવ્યું છે : તે એ છે કે પદાર્થ માત્રમાં અંતરસ્થ, સર્વની આબુખાણુ વ્યાપી રહેલ, સર્વના મૌલિક તત્ત્વરૂપ આત્માને સર્વ રૂપોમાં આવી રહેલ, જેમાં રૂપ માત્ર સમાર્પ જાય છે, જે સર્વે રૂપનું ઉપાદાન કારણુ છે તે જ્ઞાને આકાશ તત્ત્વ તરીકે જોવો. સ્થૂળ પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરતાં હોય સર્વવ્યાપી આકાશ તત્ત્વમાં તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે તે જ પ્રમાણે સર્વ-

વ્યાપી આકાશ-ક્ષત્રમાં સર્વ ચૈતન્યની એકતા પ્રતીત થાય છે. સર્વ પદાર્થો તેનાં સ્વરૂપો છે, સર્વ વસ્તુઓ તેની બનેલી છે, અને તે સર્વવ્યાપી છે એવો અનુભવ થાય છે. વળી એ આકાશ-ક્ષત્રમાં વિશ્વજીવન અને વિશ્વપ્રાણ અને વિરાટ મન પણ આવી રહેલાં જણાય છે. સર્વ સ્વરૂપો તો આકાશ-ક્ષત્રનાં જ બનેલાં છે. પરંતુ તે માત્ર સ્વરૂપો જ નામ અને રૂપ જ હોય છે, વાસ્તવિક હોનાં નથી. આપણે એક ઘડો જોઈએ છીએ તે જેમ માટીનું જ એક રૂપ હોઈ તે પાછો મૂળ માટીના સ્વરૂપમાં મળી જાય છે; તે જ પ્રમાણે પૃથ્વી પણ વિરાટજીવનનો એક ભાગ હોઈ વિરાટપ્રાણમાં તે લય પામે છે. અને વિરાટપ્રાણ એ નીરવ, અદર આકાશ-ક્ષત્ર-માં લય પામે છે. આ પ્રમાણે મનને એકાગ્ર કરવાથી અને નામરૂપાત્મક પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાને બદલે તેનું મૂળ સ્વરૂપ જે આકાશ-ક્ષત્ર છે તેના ઉપર જ એકાગ્રતા કરવાથી આપણું વિશ્વ આકાશ-ક્ષત્રમાં થતી નામ અને રૂપની બનેલી માયા લાગે છે,—અર્થાત્ આપણું નામરૂપાત્મક જગત મિથ્યા જાણે છે. આ પ્રમાણે આ વિશ્વ મિથ્યા જાણતા તેમાં વ્યાપી રહેલ આત્મા પણ મિથ્યા લાગે છે. ખરેખર જોતાં તો આપણો એક અખંડ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ સર્વત્ર વિદ્યમાન રહ્યો હોઈ તેના ઉપર આપણું મન નામ, રૂપ વગેરેનો અધ્યારોપ કરી વિશ્વની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે આપણી વૈયક્તિક સત્તાને કૈવલ્યમાં પાછી ખેંચી લેવી

એ જ નિર્ણય સકારણ લાગે છે.

હીલાનું રહસ્ય

અને છતાં પણ આત્મા તો સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપી રહેતો અવિનાશી સ્વરૂપે, સર્વની ચારે બાજુ વિટાઈ રહેલ અક્ષર સ્વરૂપે, અને પ્રત્યેક વસ્તુ અને સર્વ વસ્તુ સ્વરૂપે પોતાની અપાર માયા ફેલાવેજ રાખે છે. આપણે વિશ્વનું મિથ્યાત્વ સમજી ગયા,—તેનું માયા સ્વરૂપ જાણ્યું—તથા અમાન રૂપી વચકને પકડી પાડ્યો અને આપણે જગનનો ત્યાગ કર્યો તેટલા ઉપરથી આત્મા કે વિશ્વ એમથી એકેના ઉપર તબ માત્ર અસર થતી લાગતી નથી આપણા સ્વીકારથી કે ત્યાગથી ક્ષેષ,—તેનાથી પર—તથા તેની અસરને માટે અતીવ મહાન, અતીવ સનાતન, એવું દઢામઢી એ તત્ત્વ કયું છે તે હું આપણે જાણ્યું ન જોઈએ? અહિં પણ કોઈ અજ્ઞેય વાસ્તવિકતા કાર્ય કરી રહેલી હોતી જોઈએ. અને જ્ઞાનની સામગ્રતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો આપણે તે વાસ્તવિકતાને જોવી જોઈએ, તેનો માણાકાર કરવો જોઈએ, નહિ તો પછી જગનનો નાથ વચક અને માયા ન હોતો પરંતુ આપણું જ્ઞાન વચક અને મિથ્યા હતું એમ આપણને જણાય તો આશ્ચર્ય નથી. એટલે આપણે ફરીને એકામના કરી જોઈએ અને એ પ્રમાણે પ્રજ્ઞત્યપૂર્વક સામ્ય પ્રવૃત્તિ કરનાર વાસ્તવિકતાને આપણે જોવી અને જાણવી જોઈએ. તેની અનુમતિથી જ

વિશ્વ પોતાના કાર્યમાં આગળ વધી રતું છે, અને તેની તપ-
શક્તિ વિરાટનાં અનંતવિધ કાર્યોમાં તેને પ્રેરે છે તથા તેના
સનાતન ગતિચક્રનું નિર્માણ કરે છે. આપણે હજી પણ વધારે
એકાગ્રતા કરવી જોઈએ અને આત્માને એક સત્ તરીકે -
સર્વમાં ગહેવ પુરુષ અને સર્વની પ્રકૃતિ તરીકે - એકી વખતે
પુરુષ અને પ્રકૃતિ તરીકે - જોવા જોઈએ, અનુભવવો
જોઈએ. તે બંને સ્વરૂપ હોવાથી સર્વરૂપોમાં પોતાનો આવિ-
ર્ભાવ કરી શકે છે, તે રૂપો પણ બની શકે છે. જો એ
પ્રમાણે ન કરીએ તો આત્મા જેનો પોતાની અંદરથી બહિ-
ષ્કાર કરતો નથી તેનો આપણે બહિષ્કાર કરીશું અને આપણા
જ્ઞાનમાં સ્વચ્છંદી પસંદગી કરી ગણાશે.

જ્ઞાનયોગની પ્રાચીન ત્યાગપ્રધાન પ્રણાલીમાં સર્વ વસ્તુ-
ઓનું અદ્વૈત તથા ઉપર ગણાવેલાં સર્વ સ્વરૂપોનો સાક્ષાત્કાર
કરવાની અગત્ય પણ સ્વીકારાય છે. પરંતુ તેમાં જુદા જુદા
સાક્ષાત્કારો વચ્ચે જોડ પાડવામાં આવે છે, તેમની ચઢતા-
ઉતરતી શ્રેણી કરવામાં આવી છે. જે આત્મા આ સર્વ
પદાર્થનાં રૂપો બને છે તેને પ્રાચીન જ્ઞાનયોગમાં વિરાટ કહેવામાં
આવે છે. જે આત્મા એ સર્વ રૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે તેને,
આનોકિત યા તો જ્ઞાનપૂર્વક સર્જન કરનાર, આત્માને -
હિરણ્યગર્ભ કહેવામાં આવે છે વળી સર્વ પદાર્થોને અપ્રગટ
સ્વરૂપમાં પોતાનામાં સમાવનાર તેમના સચેતન કાગળ રૂપ,

પદાર્થોનું ભાવો નિર્માણ કરનાર આત્માને પ્રજ્ઞા કહેવામાં આવે છે આ અધ્યા આત્મભાવોથી પર 'બ્રહ્મ' છે. તે ઉપર ગણાવેલી સર્વ અચારતવિક્રતાઓને અનુમતિ આપે છે જનાં પોતે તેમની જોડે બચ્ચાર રાખતો નથી. આપણે વિરાટથી પરબ્રહ્મમાં રિયત થઈને વિશ્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એવો એ પ્રાચીન જ્ઞાનયોગનો મત છે કાગણ કે જ્ઞાન એટલે અંતિમ જ્ઞાન એટલે ઉપર જણાવેલા ઉત્તરતા પ્રકારના સાક્ષાત્કારોને છોડીને અંતિમ સાક્ષાત્કાર ઉપર જ આપણું લક્ષ પરોવવું જોઈએ. પરંતુ ઉપર જે બચ્ચાર જોડો ગણાવવામાં આવ્યા છે તે બધા આપણે આપણા પોતાના મનથી જ ઉત્પન્ન કરેલા છે, અને કટલાક હેતુઓ સાધવા માટે એ જોડો ઉપયોગી છે એ ખરું પરંતુ એ જોડોનું અંતિમ મૂલ્ય કામ નથી આપણી દૃષ્ટિ આત્માની એકતા ઉપર વધારે ભાર દે છે; વિગટ કામ દિરઘયગર્ભથી જિજ્ઞાસુ નથી, અથવા તો દિરઘયગર્ભ પ્રજ્ઞાથી, અને પ્રજ્ઞા નિરપેક્ષ બ્રહ્મથી, જુદો નથી. પરંતુ “સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મૈવામૃત” “આત્મા જ સર્વ જૂતોને સ્વરૂપે વિવસી રહ્યો છે.” એ સત્ય જોઓ જાણો છે તેઓ પ્રભુ પોતે—સર્વ વ્યક્તિના રૂપમાં આત્મભાવ પામી રહ્યો છે, પ્રભુ સર્વ પદાર્થોમાં—દશ્ય પદાર્થમાં, દૃન્દ્રિયગોચર અને મનોગોચર સર્વ વસ્તુમાં—વ્યાપી રહેલ બ્રહ્મથી નિરાજો નથી એમ સમજો છે આપણે તે આત્માને, પ્રભુને, બ્રહ્મને જાણવો જોઈએ, આપણા આત્માની તેની સાથે એકતા અનુભવવી

જોઈએ, જોઈ કરીને સર્વ પદાર્થો જોડે પણ આપણી એકતા અનુભવી શકીએ અને એ એકતામાં જીવન ધારણ કરી શકીએ કારણ કે જ્ઞાન અતે યોગ કરાવે—અભેદ કરાવે એવી માગણી આપણે કરીએ છીએ. જે જ્ઞાન ભેદ કરાવે છે તે ખરું જ્ઞાન નથી, તે જ્ઞાન અપૂર્ણ છે. તે કેટલાક બચ્ચાડ હેતુઓ માટે સારું હોઈ શકે—પરંતુ એકતા કરાવે તે જ ખરું જ્ઞાન.

પૂર્ણયોગમાં જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર

એટલે પૂર્ણયોગ જુદા જુદા સાધનમાર્ગોનો તથા એકાગ્રતાના પ્રકારોનો સ્વીકાર કરશે પરંતુ તેમને સંવાદિ બનાવશે, અને, બની શકશે તો, તેમની એકબીજાને ટાળનારી વૃત્તિને દૂર કરીને સમન્વયમાં તેમને એકગ્રસ બનાવશે. કેવળ બ્રહ્મવાદી જે પ્રમાણે પ્રભુના અને વિગટના સાક્ષાત્કારનો ઇન્કાર કરી, શાંત, નીરવ અક્ષરમાં, યા તો, અજોય બ્રહ્મમાં લય પામવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, તે પ્રમાણે પૂર્ણયોગનો સાધક કંઈક કંઈક નથી. વળી આસ્તિકવાદમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા રાખનાર માણસ જે પ્રમાણે કેવળ પ્રભુમાં યા તો વિરાટ રૂપ સર્વમાં પોતાનું જીવન ધારણ કરે છે,—અને સર્વાત્મવાદી જેમ સર્વમાં જ પ્રભુને જુએ છે,—તે પ્રમાણે પણ પૂર્ણયોગનો સાધક કંઈક કંઈક નથી વિચારમાં, સાધનના માર્ગમાં, અથવા તો સાક્ષાત્કારમાં તે અપ્રદાપના મંતવ્યોથી કે તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોથી કદી પણ

મર્યાદિત થતો નથી,—તેમના સક્રિય વાડામાં તે બંધાતો નથી તે જીવનના સમગ્ર અને સંપૂર્ણ સત્યની શોધ કરતો હોય છે. જુના કાળથી ચાલી આવતી સાધન પ્રણાલીઓના પૂર્ણયોગી ત્યાગ કરતો નથી, કાગળ કે તેઓ સનાતન સત્યોના ઉપર જોએ છીએ, પરંતુ તે સર્વને પોતાના અતિમ હેતુને અનુલક્ષી યોગ્ય સ્થાને ગોઠવે છે

પોતાનામાં અને સર્વમાં આત્મા

જ્ઞાનયોગમાં આપણામાં રહેલા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ હેતુ મુખ્ય છે બીજાઓમાં પણ તેજ આત્માનું દર્શન કરવું, પ્રકૃતિના નાથનો સાક્ષાત્કાર કરવો અથવા તો સર્વ રૂપે તેનો અનુભવ કરવો એ ગૌણ હોય છે કારણ કે માણસમાં સૌથી વધારે તાલાવેલી તો પોતાના ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે જ હોય છે પોતાના આધારમાં રહેલી અવ્યવસ્થિતતા, ગૂંચવાડાઓ તથા અસત્ય તાદાત્મ્યનો ત્યાગ કરવા માટે તે એકે પગે થઈ રહ્યો હોય છે વળી સત્ય સ્વરૂપ જાણીને, શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને અને એમગતતા સ્થાપન કરીને તે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા તત્પરી રહ્યો છે તથાપિ જ્ઞાનયોગની સાધના ફક્ત આત્મસ્વરૂપમાં લય પામી જવા માટે જ આપણે કરવાની નથી પરંતુ આત્માનું જ્ઞાન થતા આપણા આત્મર રાજ્યના સર્વ કરણો તેમના સાચા પાયા ઉપર વ્યવસ્થિત થઈ જાય અને આત્માની અદ્વ, અને ઉચ્ચતમ

આત્મસ્વરૂપને ખાતર, તેઓ જીવન ધારણ કરે તેવા માટે કુરાની છે તેના ઉચ્ચતમ આત્મસ્વરૂપમાથી મળનાર નિયમ — અર્થાત્, જેના જ્ઞાનનું વહન કુનાર મન તેમા અસત્યનો ભેગ નહિ કરે એવા વિશુદ્ધ માનસને આપવામા આવેન — સિવાય ખીજા કશાને તે વશ નહિ વર્તે આ પ્રમાણેનો સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ થાય તો પછી આપણને જાણારો કે આપણો આત્મા એ જ સર્વનો આત્મા છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિશ્વપ્રકૃતિનો પણ તે પ્રભુ છે ને આપણું સર્વસ્વ છે, તેમ આખા વિશ્વનું પણ સર્વસ્વ છે જેને આપણે આપણામા જોઈશું તેને જ આપણે સર્વમા પણ જોઈશું જ, કારણ કે અત્રિત એ જ તેનો સ્વભાવ છે એ પ્રમાણે આપણા પોતાના જીવનનું ઉત્તમોત્તમ સત્ય શોધી કાઢીશું અને તેનો બરાબર ઉપયોગ કરીશું તો આપણી અંતે વિરાટની વચ્ચે રહેલો ભેદ પણ આપોઆપ દૂર થઈ જશે, કારણ કે આપણામા રહેલું પરમ સત્ય એ જ વિશ્વનું પણ અતિમ સત્ય છે । વેદાંતમા કહેના ‘સોઝમ્’ હું તે છું નો સાક્ષાત્કાર આપણી અંદર કરીને આજીવનું નજર નાખતા ‘તત્ત્વમસિ’ “તે તું છે” એવો ખીજા બાજીનો અનુભવ પણ આપણને થયા વિના નહિ જ રહે । જ્ઞાનયોગની સાધના કેવી રીતે ગોઠવવી કે જેથી આ બંને હેતુઓ સહેલાઈથી સિદ્ધ થાય એટલું જ કૃત આપણે જોવાનું છે

પ્રકરણ ૭મું

શરીરના બંધનમાંથી મુક્તિ

મૂળ - અસલ - આત્મભાવનું સ્મરણ

આ પણ ને જે દેખાય છે તે બધું સત્ય નથી, તથા દેહ, પ્રાણ, યા તો મન આપણે આત્મા નથી કાગળ કે એ તો આત્માના રૂપો છે, — તેણે ધારણ કરેલા સ્વરૂપો છે આ પ્રમાણે બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કર્યા પછી પ્રાણ અને દેહ સાથેના આપણા બ્યવહાર સબંધ વિષે મનમાં સાચું વળણ સ્થાપન કરવું એ જ્ઞાનયોગનું પહેલું પગલું છે. એ પ્રમાણે કરવાથી મન આત્મા સાથે સાચો સબંધ સ્થાપન કરી શમશે એ કાર્ય કેની રીતે કરવું તેના સહેલામાં સહેલા ઉપાયથી આપણે પરિચિત છીએ કેમકે કર્મયોગની સાધનામાં એ ઉપાયે મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. એ ઉપાય એટલે પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે ભેદ પાડવો તે. જ્ઞાતા અને ધૃશ્વરૂપે પુરુષ પોતાની કાર્યસાધક સચેતન શક્તિમાં આત્માદિત ચમ ગયો છે, ૧૫-

શરીરના જન્મનમાંથી મુક્તિ

ટાઇ ગયો છે. એટલે પ્રકૃતિની જે સ્થૂલ ક્રિયાને આપણે દેહ કહીએ છીએ તેને તે બૂલથી પોતાની જાત માની લે છે : જ્ઞાતા અને ઈશ્વર તરીકેની પોતાની સ્થિતિને તે બૂલી જાય છે. મન તથા આત્મા શરીરના નિયમોને અને ક્રિયાઓને વશ છે એમ તે માને છે; તે પોતે દેહ કરતાં ઘણો મહાન આત્મા છે એ સત્ય બૂલી જાય છે. મન પણ જડ તત્ત્વના કર્તા વધારે મહાન વસ્તુ છે તે વિસરી જાય છે. અને તેથી શરીરની તમોઞ્સતતા, તેનાં પ્રતિકારો, જડતાનો તેનો અભ્યાસ, અશક્તિની તેની ટેવ તેણે સ્વીકારવી જોઈએ નહિ એ વાત પણ તે બૂલી જાય છે. વળી પુરુષ પોતે મન કરતા પણ વધારે વિશાળ અને મહાન છે એ સત્યને જૂલે છે. મનને લિધ્વર્માં લાઇ જનાર તે પોતે છે, તે પોતે મનનો સ્વામી છે, પરાત્પર છે એ સત્ય ગુમાવી દે છે. વળી, પોતે ઈશ્વર હોય પોતાની જ ક્રિયાઓનો ગુલામ બને, પોતાની જ અદર આવી રહેવ એક ક્ષુદ્ર સ્વરૂપમાં પરાત્પર પુરુષ ગહે એ ઉચ્ચિત નથી એ પણ તેને યાદ રહેતું નથી આ બધી આત્મવિસ્મૃતિ-માંથી છૂટવાનો ઉપાય એ છે કે પુરુષે પોતાની મૂળ સ્થિતિનું સ્મરણ કરવું. પ્રથમ તો શરીર એ પ્રકૃતિનું જ માત્ર એક કાર્ય છે, - અને કૃત એક જ કાર્ય છે - એ યાદ રાખવું જોઈએ.

શરીરથી મનને વિખૂટું પાડવાનો અભ્યાસ

એટલે આપણે મનને કહીશું, “આ શરીર પ્રકૃતિનું એક

કાર્ય છે, એ કાંઈ તારૂં ખરૂં તત્ત્વ નથી હું પણ તે નથી માટે શરીરથી છૂટું પડ ' એ પ્રમાણે અભ્યાસ પ્રવાથી જાણી શકે શારીરિક કાર્યોથી વિખૂટા પડવાની શક્તિ મનમાં રહેલી છે અને તે પણ કેવળ વિચારમાં નહિ પરંતુ કાર્યમાં સ્થૂલ રૂપે જ નહિ પરંતુ પ્રાણમાં મનનું શરીર પ્રત્યે એ વલણ થાય તેની સાથે આપણે શારીરિક બાબતો પ્રત્યે કાંઈક ઉદાસીનતા ધાગણ કરીને તેને મદદ યોગી જોઈએ આપણે શરીરની નિદ્રા અથવા ઉગ્મગરો ગતિ કે આરામ દુષ્કર અથવા સુષ્ક આરોગ્ય કે અનારોગ્ય શક્તિ અથવા યાક સંતોષ કે અસંતોષ તથા તેના ખાનપાન વિષે ખાસ દગ્ધકાર લેવી નહિ છતાં એ અભ્યાસનો અર્થ એવો નથી કે બનશે ત્યાં સુધી શરીરને તદુરસ્ત રાખવા માટે આપણે સહજ પ્રયત્ન નહિ કરીએ તોત્ર ત્યાગવૃત્તિથી શરીર ઉપર આપણે જુલમ ગુજારવો જોઈએ નહિ અથવા તો, જાણી જોઈને તેના વિષે પ્રમાદ રાખવો જોઈએ નહિ પરંતુ શારીરિક બાબતોને બીજા સ્થૂલ દેહમાં અને પ્રાણમાં રહેનારા સામાન્ય લોકો જે અગત્ય આપે છે તેવી તેમની અગત્ય સાધકે આકવી જોઈએ નહિ અર્થાત્ સાધકે શરીરની ભૂખતરસથી, ક્તેશથી કે વ્યાધિથી મન ઉપર જરા પણ અસર પહોંચવા દેવી જોઈએ નહિ સાધકે શરીરને તદ્દન ગૌણ માનીને કેવળ એક કરણ તરીકે જ તેની અગત્ય આકવી જોઈએ શરીરની એક યોગ્ય તરીકેની અગત્યને જરૂરિયાત ગણી લેવાની નથી ઉદાહરણ

તરીકે, આપણે કદી પણ એમ ન ધારી લેવું કે મનની પવિત્રતા શરીરના ખાનપાન ઉપર આધાર રાખે છે. અલ્પ-જ્ઞાત, સાધનાની વિશિષ્ટ દશામાં એવા ખાનપાનના અને આચારના વિધિનિયેષો સાધકને આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં સદાય કરે છે. વળી, મનનો અને પ્રાણનો ખાનપાનના ઉપર જે આધાર છે તે એક અભ્યાસ, એ ત્રણ તત્ત્વો વચ્ચે પ્રકૃતિએ સ્થાપન કરેલ એક રૂઢ સંબંધ,—કરતાં વધારે સમર્થ કે આવશ્યક છે એમ આપણે માની લેવાની જરૂર નથી. ખરૂં જોનાં, આપણે એથી ઉલટો અભ્યાસ શરૂ કરીએ તો ક્રમેક્રમે નવી ટેવો પણ પાડી શકીએ. ખોરાકને તદ્દન ઘટાડી દઇને પણ મનની અથવા પ્રાણની શક્તિને જીવીને તેવી સતેજ આપણે ગાળી શકીએ. વળી, આપણે ધારીએ તો માનસિક અને પ્રાણશક્તિના શુભ પ્રવાહોનો—સ્થૂલ જોગકની ગૌણ સદાય કરતા—વધારે આશ્રય લઇને એ જ શક્તિઓનો ધણો વિકાસ કરી શકીએ, સાધનાનો એ પ્રકાર આત્મસિદ્ધિ-યોગનો એક ભાગ છે. અત્યારે, આપણા હેતુ માટે દેહ ઉપરની આસક્તિનો અને શારીરિક વસ્તુઓના ઉપરના આધારનો મનવડે ત્યાગ કરવામાં આવે એ અગત્યનો મુદ્દો છે.

વિખૂટાપણાનો સાક્ષાત્કાર

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ક્રમેક્રમે અભ્યાસ વધતાં આપણું મન દેહ પ્રત્યે પુરુષત્વ સાચું વલણ ધારણ કરશે. પ્રથમ તે

મનોમય પુરુષ પોતે દેહ નથી પણ દેહને ધાગણુ કરે છે એવો અનુભવ તેને થશે એ મનોમય પુરુષ શરીરથી જુદો હોઈ પ્રાણશક્તિનો ઉપયોગ કરીને તે શરીરને ધાગણુ કરી ગણો હોય છે આ વૃત્તિ એટલી તો સ્થિર થઈ જવી જાણ્યે કે પહેરવાના કપડાની પેડે, યા તો હાથમા ગહેના હથિયાળની પેડે શરીર સાધકને એક જાણ, છૂંતી પાડી શમય તેવી વસ્તુ લાગશે વળી માનસિક જીવન અને પ્રાણશક્તિના અપૂર્ણ આવિર્ભાવ નગીકે જ 'શરીર છે' એવું સાધકને લાગે છે — જાણી શરીરને પોતાને ખાતર તો તેનું અસ્તિત્વ સુદ્ધ ગહેતું નથી શરીર પ્રત્યે મનનું જૂનું દૃષ્ટિબિંદુ મદનાઈને ખરું દૃષ્ટિબિંદુ સ્થાપન થયાની નિશાની ઉપર જણાવેના અનુભવોની પ્રાપ્તિ છે

મન અને શરીર વચ્ચે ભેદ

શરીરની ક્રિયાઓ અને અનુભવો પ્રત્યે મન તુરંત પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ ફેરવી નાખશે પ્રથમ તો પુરુષ શરીરમાં છે એવી ભાવના હશે તેમાંથી શારીરિક ક્રિયાઓનો તે સાક્ષી માન છે એવો અનુભવ થાય છે અને પછીથી રહેતે રહેતે પુરુષ તેમનો જાતા યાને દૃષ્ટા છે એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યાર પછી, શારીરિક ક્રિયાઓ અને અનુભવો પુરુષ પોતાના તરીકે સ્વીકારતો નથી પણ તેઓ તો પ્રકૃતિના જ ગુણોને આધીન છે અને ગુણોના જ કાર્ય અતિકાર્યને સીધે ઉત્પન્ન

થાય છે એમ અનુભવે છે. ઉપર જે ભેદનો અનુભવ વર્ણવ્યો તે એટલો તો સ્વાભાવિક અને એવો તો બિડો હોય છે કે શરીરનાં બૂખ, તરમ, દુઃખ, થાક, નિસ્તસાહ વગેરે લાગણીઓ જાણે કાંઈ ખીજ માણસની લાગણીઓ હોય એ પ્રમાણે પુરુષ તેમને જુવે છે અને અનુભવે છે. એ લાગણીઓની તેને ખજર પડે છે કારણ કે દેહની અને પોતાની વચ્ચે માત્ર એક ઝીણો પારદર્શક પડદો જ આવી ગયેલો હોય છે. આ પ્રમાણે દેહ અને મન વચ્ચેના ભેદનો અનુભવ કરવો એ આત્મ-સંયમ મેળવવા માટે એક ઘણું જ અગત્યનું પગલું છે તેનાથી શરૂઆતમાં, તો મન સર્વ શારીરિક લાગણીઓને વશ થવા વગર, અને અંતે, તેમનાથી જગ પણ લેવાયા વગર, કેવળ અનાસક્ત રહીને તેમને જોમ શકે છે, વિશદ જ્ઞાનવડે તેમને જાણી શકે છે. મનોમય પુરુષ એ પ્રમાણે શરીરનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે, કારણ કે સત્ય - જ્ઞાનને ખંતપૂર્વક અમલમાં મૂકવાથી મુક્તિ મળે છે જ.

પુરુષનું આધિપત્ય

હેવટ, મનોમય પુરુષ એ પ્રકૃતિનો ઈશ્વર છે એવો સાક્ષાત્કાર સાધકને થાય છે અને પ્રકૃતિની પ્રત્યેક ક્રિયાને માટે તેની અનુમતિની જરૂર છે એમ પણ તેને જણાય છે. વળી, પ્રકૃતિની જૂની ટેવોને પુરુષે અસત્ય જે અનુમતિ આપી હોય છે તે પણ પાછી ખેચી લેવાની તેનામાં, અનુમંતા

તરીકે, સત્તા છે એવો અનુભવ પણ તેને થાય છે પુરુષની તપશક્તિને અનુસાર પ્રકૃતિ ધીમે ધીમે પોતાની ક્રિયામાં ફેર કરે છે; યા તો તેમાંથી સમૂળગી અટકી જાય છે અથવાત, એવો ફેફ્ફાર એકદમ અમલમાં આવી જઈ શકતો નથી, કાગળ કે જૂતકાળના પ્રકૃતિના કર્મોના આચ્છી પરિણામ તરીકે જૂની અનુમતિ ચાલુ રહે છે, એટલે ન્યાં સુધી એનો ફાય ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તે ચાલે છે. વળી, અભ્યાસના બગ ઉપર, તથા મૌલિક જરૂરિયાતનો જે ખ્યાલ પહેલા સાધકના મને બાધ્યો હોય છે તેના ઉપર ઘણો આધાર રહે છે પરંતુ જે ટેવ દૂર કરવાને સાધક પ્રયત્ન કરતો હોય તે શરીર, પ્રાણ અને મનનો સંબંધ જાળવી રાખવા માટે પ્રકૃતિએ જે મૌલિક અભ્યાસો - ખાલું, ઊંઘવું વગેરે - કેવળ આવશ્યક તરીકે સ્થાપન કર્યા છે તેમાંની નહિ હોય, અને જે તેને પુરુષ અનુમતિ નહિ આપે, તથા એ ટેવને સ્વેચ્છાપૂર્વક વિલાસ નહિ કરવા દે, તો છેતરે એ ટેવમાં ફેર પડતો જાય છે જૂખ અને તગસ જેવી “ટેવો”ને પણ ઓછી કરી નાંખાય, - કમેકમે તદ્દન બંધ પણ કરી શકાય જે પ્રમાણે જૂખનરસનું છે તે પ્રમાણે “રોગ”ની ટેવને પણ ઓછી કરીને છેતરે, અટકાવી તથા તદ્દન બંધ કરી શકાય વળી, શારીરિક બાધિઓને, પ્રાણશક્તિનો ઉપયોગ કરીને, અથવા તો કેવળ મનની તપશક્તિના પ્રયોગથી, દૂર કરવાની શક્તિ પણ ઘણી વધે છે તેજ પ્રમાણે શારીરિક પ્રકૃતિમાં લાના

અભ્યાસને લીધે, યાક, આયાસ, અશક્તિ વગેરેના જે ખ્યાલ હોય છે તેમાં પણ ધણો ફેર પડી જાય છે. અને શારીરિક અથવા માનસિક કાર્ય કરવાની શક્તિ, મુક્તિ, વેગ તથા સફળતા બમણી, ચારગણી અને દશગણી પણ વધારી શકાય છે.

ભૌતિક શાસ્ત્રોની અશ્રદ્ધા અને યોગના અનુભવો

ખરૂં જોતા અભ્યાસનો આ ભાગ 'આત્મસિદ્ધિ' યોગનો ભાગ છે. પરંતુ અહિં એને વિશે ઉલ્લેખ કરવાનું એક કારણ એ છે કે આત્મસિદ્ધિ યોગનો પાયો વાચનાગ્ના ધ્યાનમાં આવે, અને બીજું કે ભૌતિકશાસ્ત્રોને લીધે જે કેટલાક જોતા ખ્યાલો પ્રચલિત થઈ ગયા છે તેમાં સુધારો થાય ભૌતિકશાસ્ત્રોની માન્યતા પ્રમાણે તો હમણા માનવના શરીર અને મન વચ્ચે જે સંબંધ છે તે બગાડ, ચોટ, અને કુદગતી છે, તેનાથી જુદો અથવા તો, વિરોધી સંબંધ હોય તો તે વિકૃત અને અસત્ય છે. આ તો ખાતિ છે, આત્મ-પ્રતારણા છે, ગાડપણ છે—લેણજી છે. પ્રકૃતિના ઉપર માનવની સત્તા વધારે જામે એવા હેતુથી ભૌતિકશાસ્ત્રો પ્રકૃતિની સામાન્ય જડ પ્રક્રિયાઓમાં ખતપૂર્વક અને સફળતાથી સુધાગઓ કરે છે ત્યારે ભૌતિકશાસ્ત્રો પોતે એ સ્થિતિગત સિદ્ધાંતનું અપૂર્ણપણે ઉલ્લંઘન કરે છે એ કહેવાની જરૂર નથી અહિં માત્ર એટલું ઉમેરવું યોગ્ય લાગે છે કે જે શારીરિક અને માનસિક ફેરફારને લીધે, — મન

અને શરીરના સમર્થતા ફેરફાર થવાને પરિણામે — અતઃમા શુદ્ધિ અને સ્વતંત્રતાની વૃદ્ધિ થાય છે, જીવનમાં વધારે શુદ્ધ અને વિશદ આનંદનો વધારો થાય છે, અને મનની પોતાના ઉપર અને શરીરના ધર્મો ઉપર સવમ ગમ્ખવાની શક્તિ વધે છે તે ફેરફારને વિકૃત મ્હી શકાય નહિ, માયા કે ભ્રમ ગણી શકાય જ નહિ તેને આત્મવચના પણ ન કહેવાય કારણ કે તેની અસર પ્રત્યક્ષ અને સચોટ હોય છે પ્રકૃતિ પોતે તપશ્ચિત્તને પ્રયોગ કરીને વ્યક્તિદ્વારા પ્રગતિ કરે છે તે પ્રગતિ પ્રકૃતિ તો કાઈ પણ પ્રકારે સિદ્ધ કર્યા વિના રહેનાર નથી પરંતુ આ માનસિક અને શારીરિક પ્રગતિ કરવા માટે પ્રકૃતિ માનસની તપશ્ચિત્તને પોતાના હથિયાર તરીકે વાપરે છે, કારણ કે ક્રમેક્રમે પુરુષને પોતાના ઉપર સચેતન નિજમ નેમનવા તરફ દોરવો એ પ્રકૃતિનો મુખ્ય હેતુ છે

એકાત્મની અને અકર્મ રહેવાની અગત્ય

અદિ ઉમેરવું જોઈએ કે જ્ઞાનયોગના માર્ગમાં મન અને શરીરની પૂર્ણતા કેવળ ગૌણ સ્થાને જ હોય છે જ્ઞાનયોગમાં તો સાધકે સૌથી ત્વરિત, અથવા તો સૌથી સચોટ અને સાદન પ્રયત્નદ્વારા પ્રકૃતિમાયી ઉત્થાન કરવું જોઈએ અદિ આપણે જો માર્ગ દર્શાવીએ છીએ તે સૌથી વધારે ત્વરિત નહિ તો પણ કાર્યસાધકતામાં સૌથી વધારે સપૂર્ણ તો છે જ શારીરિક પૂર્ણતાની ચર્ચામાં

સ્થૂળ કાર્યો કરવા કે ન કરવાં એ પ્રશ્ન પણ જોમો થાય છે સામાન્ય રીતે યોગીએ કર્મમાંથી જોમ અને તેમ નિવૃત્ત થવું જોઈએ એવી માન્યતા પ્રચલિત છે. ખાસ કરીને અતિશય કાર્યો કરવામાં પ્રવૃત્ત ગહેવું અંતઃકાયરૂપ નીરડે છે, કાળુ કે તેથી બધી શક્તિઓ બાહ્ય પ્રત્યે ખેંચાઈ જાય છે—એ માન્યતા કેટલેક અંશે સાચી પણ છે. વળી સાધકના અંતઃકળમાં મનોમય પુરુષ સાક્ષીભાવ ધારણ કરે છે ત્યારે તેની પ્રકૃતિમાં નીચવતા, શારીરિક નિષ્ક્રિયતા, સ્થિરતા અને એકાંત સેવનની વૃત્તિ ઉદ્ભવ પામે છે. ત્યાં સુધી એ વૃત્તિમાં જડતા, અશક્તિ, અને કર્મ કરવાની નામગીરી હોતી નથી ત્યાં સુધી,—અર્થાત્, એ વૃત્તિને લીધે તમોગુણ ઉત્પન્ન થતો નથી ત્યાં સુધી, તે લાલકારક છે કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ નહિ કરવાની શક્તિ તે આગસ, પ્રમાદ અશક્તિ અને કર્મનાં તિરસ્કાર કરતા કે અકર્મની આસક્તિ કરતા જુદી જ શક્તિ છે એ શક્તિ પણ એક મહાન શક્તિ છે મનની વિચાર-શૂન્ય, નિષ્પદ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ, કેવળ એકાગ્રતા ગમે તેટલો સમય નીચવ રહેવાની શક્તિ, કોઈ પણ પ્રકારના ખલેવ વિનાની—અખડ—શાંતિ જાગવવાની શક્તિ જ્ઞાન-યોગીને માટે જોટલી જરૂરની છે તેટલી જ કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ નહિ કરવાની શક્તિ પણ આવશ્યક છે જે માણસ એ અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરવા રાજી નથી તે સર્વોત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે વાચક નથી એમ સમજવું વળી જે એ

અનરથા પ્રત્યે પ્રયાણ કરવાને અશક્ત છે તે તેમની પ્રાપ્તિ માટે અધિકારી નથી એમ સમજવું

સ્થૂલ નિષ્કર્મની મર્યાદા : મિનાચાર

અહિ ખાસ ઉમેગવું જોઈએ કે એ પ્રમાણે નિષ્કર્મ રહેવાની શક્તિ સાધક કેગવે તો તે પૂરતું છે સ્થૂન કર્મોથી તદ્દન વિમુખ થઈ જવું કાર્મ અનિવાર્ય નથી, અને શારીરિક કે માનસિક કર્મોનો તિગ્સ્કાર, કે અણુગમે હોવો ઇષ્ટ પણ નથી જ્ઞાનની સમગ્રતા પ્રાપ્ત કરવા ઇષ્ટના સાધકે કર્મની આસક્તિનો તથા અકર્મની આસક્તિનો પણ સરખો જ ત્યાગ કરવો ઘટે ખાસ કરીને શરીરની, પ્રાણની કે મનની અદૃ જડતાની વૃત્તિ આવે તેનો સાધકે સલાળપૂર્વક ત્યાગ કરવાની સામ્યેતી રાખવી જરૂરની છે એ જડતાની વૃત્તિ પ્રકૃતિમા વધતી જણાતી હોય તો સાધકે પુરુષની તપ શક્તિનો ઉપયોગ કરીને તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ આગળ જતા એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે મન અને શરીર બન્ને પુરુષના આદેશનો, તેના તામેદાર દ્વિયાર થઈને, અમલ કરે છે તે કર્મ કરતા તેમને નથી તો આસક્તિ થતી કે નથી કાર્મ જાગ પડતો, તથા સામાન્ય કર્મ કરતા શક્તિની જે નિમ્ન, આતુર અને જ્વરિત સ્થિતિ થાય છે તેવી થવા વિના તે કાર્ય કરી શકે છે તેવા લોકો પ્રાકૃતિક નજો જેકે પોતાનું કાર્ય કરે છે — ઉદ્દગ વિના પગિથમ કે પ્રતિભાઈ

વિના : દેહમાં બદ્ધ હોય, અને પોતાની સ્થૂળ પ્રકૃતિનો સ્વાભાવી ન હોય ત્યાં સુધી ઉદ્વેગ, પરિશ્રમ અને પ્રતિકારની લાગણી થતી એ પ્રાણની લાક્ષણિકતા છે. ઉપર જાણવેલી પૂર્ણતા આપણે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યાર પછી કર્મ કરીએ કે ન કરીએ બધું સરખું હોય છે, કારણ કે તે બન્નેમાંથી એકેય આત્માની મુક્તિ ઉપર અસર કરી શકતું નથી, કે આત્માને પોતાના સ્વરૂપને જાણવાની જિજ્ઞાસાથી દૂર—ઐહિક પદાર્થો પ્રત્યે દોરી શકતું નથી એટલું જ નહિ પરંતુ આત્માની ચેતનામા થયેલી સ્થિર સ્થિતિને નવી પરિસ્થિતિ પણ ચલાવમાન કરી શકતી નથી. પરંતુ એ સ્થિતિ યોગાભ્યાસમાં પ્રગતિ કરવાને પરિણામે મોડી પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યાં સુધી એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી ગીતામાં યુક્તાહાર-વિહારનો—એટલે કે મિતાચારનો—જો નિયમ આપ્યો છે તે સારામાં સારો છે. આ ઉપરથી જાણાશે કે અતિશય શારીરિક કે માનસિક પ્રવૃત્તિ કરવી સારી નથી કારણ કે તેમ કરવાથી અતિશય શક્તિ બહાર ખેંચાઈ જાય છે અને તેથી આધ્યાત્મિક સ્થિતિ ઉપર નુકશાનકારક અસર થાય છે, તેજ પ્રમાણે બહુ થોડું કામ કરવું એ પણ હીક નથી કારણકે તેથી જડતા વધવાનો સંભવ છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેને લીધે અકર્મની ટેવ અને આખરે કર્મ કરવાની અશક્તિ પણ આવી જાય છે; અને તે પાછળથી દૂર કરવી ઘણી જ મુશ્કેલ પડે છે. તો પણ કેવળ શાંતિના,

એકાંતના અને નિષ્કર્મના ગાળાઓ ઇંટ છે, અને સાધકે વખતોવખત તેમને મેળવ્યા કરવા જોઈએ. કારણ કે તેમ કરવાથી આત્માને પોતાની ગહનતાનાં હિંડાણમાં ડૂબકી મારવાની તક મળે છે જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે અનિવાર્ય છે.

સ્થૂલ શરીર પર પ્રાણનો કાણુ

આ પ્રમાણે શરીરનાં બંધનોની ચર્ચા કરતાં આપણે પ્રાણશક્તિની ચર્ચામાં ઉતરવું જ પડે છે. વ્યવહાર પૂરતું, આપણા દેહમાં જે પ્રાણશક્તિ કાર્ય કરી રહી છે તેને આપણે સ્થૂલ પ્રાણ કહીશું અને મનોમય ભૂમિકામાં કાર્ય કરનારી સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિથી આપણે તેને જુદી પાડીશું. આપણું જીવન બે પડવાળું છે : પ્રથમ માનસિક અને બીજું શારીરિક. હવે, એ બન્નેમાં એક જ પ્રાણશક્તિ જુદે જુદે સ્વરૂપે કાર્ય કરે છે. તે પ્રાણશક્તિ સ્થૂલ દેહમાં ભૂખ, તરસ, થાક, તંદુરસ્તી, વ્યાધિ, જોમ વગેરે સ્થૂલ દેહને લગતી પ્રાણની લાગણીઓ અને વાસનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. માનવને દેહ કાંઈ પથ્થર કે ઇંટના જેવો નથી, પણ પ્રાણમય અને અત્રમય એવા બે કાષોનો બનેલો છે. અર્થાત્ એ બન્નેના કાર્યનું પરિણામ તે તેનું જીવન છે. તો પણ સ્થૂલ પ્રાણ અને સ્થૂલ શરીર બન્ને એકબીજાથી તદ્દન જુદાં હોઈ જેમ જેમ મન શારીરિક અહંતામાંથી - દેહાધ્યાસમાંથી - પાછુ ફરે છે તેમ તેમ આપણને સ્થૂલ પ્રાણનો અનુભવ વધારેને વધારે

યનો જન્ય છે. રથૂલ દેહમાં આપણે એ પ્રાણુનાં જુનાં જુનાં કાર્યોને બગાડીને જોઈ અને જાણી શકીએ છીએ, તથા તેના પર વધારે સંયમ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. અને જનાં દેહ જોડેના તાદાત્મ્યમાંથી છૂટા પડતાં રથૂલ પ્રાણુથી પણ આપણે મુક્ત થઈએ છીએ — જો કે રથૂલ પ્રાણુ આપણને રથૂલ દેહ કરતાં વધારે સુદમ અને આપણા અંતિમ સ્વરૂપની વધારે નજીક હોય એમ લાગે છે. દેહ ઉપર સંપૂર્ણ વિન્ય તો રથૂલ પ્રાણુના ઉપર વિન્ય મેળવવાથી જ મળી શકે છે.

મૃત્યુના લયનો ત્યાગ

શરીર અને તેનાં કાર્યો પ્રત્યેની આસક્તિને છૂટાથી શરીરના પ્રાણુ ઉપરની આસક્તિ પણ જતી રહે છે. કારણ કે આપણે પોતે દેહ નથી એવી ખાતરી થતાં તે એક કરણ માત્ર છે, એક વસન છે, એવો અનુભવ થાય છે. એટલે પ્રાણુશક્તિ જેમનામાં પ્રધાન છે તેવા મનુષ્યોમાં શારીરિક મૃત્યુના પ્રત્યે જે અણુગમાની વૃત્તિ હોય છે તે જ્ઞાનયોગના સાધકમાં નિર્જળ થઈને, આખરે નાશ પામી જાય છે મૃત્યુના અણુગમાની એ વૃત્તિ જરૂર દૂર નાખી દેવી જોઈએ, અને તે પણ નિશેધપણે. મૃત્યુનો ભય, દેહના નાશનો અણુગમે એ પશુમાંથી ઉત્ક્રાંતિ થવાનું માનવના ઉપર રહી ગયેલું કલંક છે. પાશવતાનું એ લાંછન તદ્દન જૂસી નાખ્યે જ છૂટકો છે.

પ્રકરણ ૮મું

ચિત્ત અને મનનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ

પ્રાણશક્તિનું સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ કાર્ય

પોતાના મૂળ સ્વરૂપ પ્રત્યે ઉત્થાન કરતા આત્માએ સઘળા શારીરિક બંધનોમાંથી મુક્ત થવું પડે છે એવું જ નહિ પરંતુ તેના પોતાના મનમાં અને સમગ્ર સૂક્ષ્મ દેહમાં કાર્ય કરી રહેલી પ્રાણશક્તિથી પણ તેણે જુદા પડવાની જરૂર છે એવો સાધક મનને પુરુષનો પ્રતિનિધિ બનાવી તેની પામે પ્રેરકાવે છે કે હું પ્રાણશક્તિ નથી, પ્રાણશક્તિ પણ પુરુષ નથી, એ તો પ્રકૃતિનું ઘણાં કાર્યોમાનુ માત્ર એક કાર્ય છે' પ્રાણના મુખ્ય ધર્મો ક્રિયા અને ગતિ છે અર્થાત્ વ્યક્તિની બહાર આવી રહેના પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવા માટે અને પ્રાપ્ત કરી તેમને પોતાનામાં ધરાવવા માટે પ્રાણશક્તિ તનપાપડ થઈ ગઈ છે વળા, જે પદાર્થો પ્રત્યે તે આસક્ત થાય છે

ચિત્ત અને મનના બંધનોમાંથી મુક્તિ

અથવા તો જે પદાર્થો આપોઆપ તેની પાસે આવી પડે છે, તેમના પ્રત્યે સંતોષ, અસંતોષ, સુખ, દુઃખ, વગેરેની લાગણીઓ તે ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ પ્રાણશક્તિના કાર્યમાં આકર્ષણ, પ્રત્યાકર્ષણનો નિયમ આપણને હમેશા દેખાઈ આવે છે આપણે જે ત્રણ ધર્મો—ક્રિયા, ગતિ, આકર્ષણ પ્રત્યાકર્ષણ—ગણાવ્યા તે પ્રકૃતિમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે, કાગણુ કે પ્રાણુ સર્વત્ર છે પરંતુ આપણે મનોમય પ્રાણીઓ—માનવો—હોવાથી એ ધર્મોના કાર્યનું માનસિક મૂલ્ય જુદા જુદા મનની અવસ્થા પ્રમાણે જુદુ જુદુ અકાય છે એ પ્રાણ-શક્તિના ધર્મો આપણા મનમાં કર્મનું, કામનાઓનું, રાગદ્વેષનું અને સુખદુઃખનું સ્વરૂપ લે છે આપણા પોતાનામાં પણ પ્રાણશક્તિ સમગ્રે વ્યાપી રહી હોઈ આપણા સૂક્ષ્મ દેહના કાર્યોને ટકાવી રાખે છે એટલું જ નહિ પરંતુ આપણી મન્દ્રિયોના સરકારોને સ્વીકારનાર મન તથા આવેશપ્રધાન ચિત્તને પણ તે ટકાવી રાખે છે વળી આપણી વિચારશક્તિમાં પણ પ્રાણ કાર્ય કરે છે હવે આ ગદ્યાય સૂક્ષ્મદેહના કરણોમાં પ્રાણશક્તિનું મિશ્રણ ચતુ હોવાથી મન, ચિત્ત જુદ્ધિ વગેરે કરણોના કાર્યમાં સહજે ધર્મસકરતા ઉત્પન્ન થાય છે, પરિમિતતા આવે છે અને તેઓ પોતાનો મૂળ ધર્મ ચૂકે છે આપણા જ્ઞાન જીવનમાં જે અધાધુધી મચેલી આપણને જણાય છે તે બધી આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય છે છતાં એ બધી આતર જીવનની અધાધુધીમાંયે આપણને એક ધર્મ

સર્વોપરિ હોય એમ લાગે છે અને તે ધર્મ તે કામના ' અથવા ઈચ્છા " વિગટ રૂપે પ્રભુ જેમ પોતાના સ્વયમ્ આનંદને ખાતર સર્વ કર્મ, ગતિ તથા ઉપભોગ પ્રેરે છે તેજ પ્રમાણે વ્યક્તિ મોટે ભાગે કામના યાને ઈચ્છાની તૃપ્તિ કરવા ખાતર કર્મ કરે છે ગતિ કરે છે, ઉપભોગ કરે છે અને સહન કરે છે એટલા માટે સૂક્ષ્મ દેહમાં માર્ગ પ્રી ગહેલી સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિ આપણને કામનાપ્રધાન મન સ્વરૂપેજ પ્રથમ દેખા દે છે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અર્થે એ સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિ—અને તે કામનામય મન—ઉપર વિજય મેળવવો આવશ્યક છે

પ્રાણશક્તિ અને મનનું ખરૂં કાર્ય

કામના આપણા સર્વ કર્મોના હેતુ સર્વ પ્રાપ્તિનું અને સર્વ સિદ્ધિઓનું ઉચ્ચાત્તમ અને આપણા જીવનના સર્વ દુષ્ટોનું મૂળ છે આપણુ મન, ચિત્ત અને વિચારશક્તિ જો એ સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિની દખનગીરીથી સ્વતંત્ર રહીને વર્તન કરી શકે અને જો પ્રાણશક્તિ પોતાનો ધર્મ સૂક્ષ્મ દેહના ઉપર ઠેકા બેસાડવાને બદલે સૂક્ષ્મ કંજોના નિયમને માન આપી તેને વશ વર્તે તો માનવજીવનના સર્વ વિક્ષંબકોનું નિગકગણ ઘણી સહેલાઈથી આવી જાય. આપણામાં ગહેલી પ્રાણશક્તિનું ખરૂં કાર્ય તો આપણામાં રહેલ દિવ્ય તત્ત્વની આરા પ્રમાણે વર્તન કરવું એજ છે વળી અતરંગી ગિરાજનો

અભિયાપ, ધૃષ્ટા, આશા, નિરાશા, ઉપકાર, વેર વગેરે જગતમા ભજવાના જીવનના નાટકમા આવેશો અને ભાવોની અદ્ભુત સીના ઉત્પન્ન થાય છે આ મુચવણને—આ જાગને—આપણે ‘આત્મા’ કહીએ છીએ પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આપણો આત્મા, આપણો ચૈત્ય—પુરુષ યાને અતરાત્મા તો શુદ્ધ પ્રેમનુ, આનંદનુ અને સર્વ પદાર્થ પ્રાણી સાથે તથા પ્રભુ સાથે જ્યોતિર્મય એકતા કરવાનુ એક ઉપયોગી સાધન છે માનવજાતિનો મોટો ભાગ તેને જાણતો નથી અને ઘણા જ થોડા માણસોએ તેનો વિકાસ કર્યો છે એ ચૈત્ય—પુરુષ હમણા તો આપણો કામનામય પુરુષ જેને આપણે આત્મા તરીકે માની બેસીએ છીએ તેની તળે સંપૂર્ણ હકાર્થ મળ્યો છે આપણા ચિત્તમા યાને ભાવોની ઉત્પત્તિના સ્થાનમા ચૈત્ય—પુરુષનુ શુદ્ધ પ્રતિબિંબ પડવાને બદલે કામનામય મનનુ જ પ્રતિબિંબ પડે છે

બુદ્ધિ અથવા વિચારશક્તિનો મૂળ ધર્મ

વળી, વિચારશક્તિનો મૂળ ધર્મ એ છે કે તેણે જ્ઞાન પ્રાપ્તિમા સહજ આનંદ લેવો, નિરીક્ષણ કરવુ, સમજવુ, તથા સમબુદ્ધિથી નિર્ણયો બાંધવા તે ઉપરાત પોતાની આબુમાબુના દશ્ય તેમજ અદશ્ય—પરંતુ જે આખરે પ્રગટ તો થવાના છે તે—પદાર્થોમાથી જે સદેશાઓ અને જ્ઞાનના કિરણો મળે તેમને જાગ્રત રહીને સ્વીકારવા એ પણ

ચિ ન જ ને મ ન નાં બ પ નો માં થી મુ જિ

તેનું એક કાર્ય છે. એ સદેશાઓ અને જ્ઞાનનાં કિરણો આપણી અંતઃજ્ઞાનની શક્તિમાંથી કે સનેહ હૃદયમાંથી આવે તો પણ એટલું તો નહીં જ કે તે બધા મનથી પર જમિકામાં છૂપાઈ રહેલી દેવી-વાચા તરફથી અંતઃકર્મમાં ઉતરી આવે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે ભુદ્ધિ એ પ્રમાણે વર્તન કરી શકતી નથી. કારણ કે તે ઈન્દ્રિયોમાં કાર્ય કરી રહેલી પ્રાણુ-શક્તિનાં બંધનોમાં જકડાયેલી તથા લાગણીઓના તથા માત્રાસ્પર્શોના વિસંવાદોને આધીન હોઈ પોતાના પક્ષપાતી, બૌદ્ધિક વલણો, પસંદગીઓ, જડતા, આપાસ અને વેગોથી મર્યાદિત થાય છે. વિચારશક્તિમાં એ પક્ષપાત, પસંદગી, જડતા વગેરે ઉત્પન્ન થવાનું કારણ કામનામય પુરુષ અથવા તો મુદ્દમપ્રાણ જ હોય છે. ઉપનિષદમાં ખર્જૂર કહ્યું છે કે આપણું આખું મનોમય ચૈતન્ય પ્રાણુશક્તિના રેશાઓથી અને પ્રવાહોથી પરિવ્યાપ્ત છે; અને પ્રવલ્લ કર્વો, પરિમિતના લાવતી, પ્રદણ કરવું અને નિષ્કળ જવું, કામનાઓ ઉત્પન્ન કરવી અને દુઃખ સહેવું એ બધું પ્રાણુશક્તિનું જ કાર્ય છે. એટલે પ્રાણુશક્તિની શુદ્ધિ કર્યા વિના આપણે શુદ્ધ સનાતન આત્માને જાણી કે પ્રાપ્ત કરી શકવાના નથી.

અહંતાનું મૂળ

ખર્જૂરે કે આ બધી અવ્યવસ્થાનું મૂળ “અહં”ભુદ્ધિ છે, અને એ અહંતાનું ધ્યાન મતમાં છે. પરંતુ મનોમય કાષમાં

જે અહંતા જણાય છે તેનું મૂળ તો આપણી અવચેતનામાં રહેલું છે. અર્થાત્ મનથી નીચે જે ચેતના ઢંકાયેલી છે તેમાં જે અહંતા ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે તેનું જ પ્રતિબિંબ મનમાં પડે છે પદાર્થોમાં અને જીવનમાં સઘળે વ્યાપી રહેલો આત્મા જડ પથ્થરમાં કિંવા વનસ્પતિમાં મૂગો હોય છે, - પરંતુ જ્યારે તે મનોમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે વાચાનો ઉપયોગ કરે છે અને સચેતન થાય છે, છતાં મનોમય કાષ્ઠ કંઈ તેનો ઉત્પાદક નથી. એ ક્રમવિકાસમાં યાને ઉત્ક્રાન્તિમાં, ઉચ્ચ જીવન પ્રત્યે ઉત્થાન કરી રહેલા આત્માને અહંતાના બંધનમાં પડેલી પ્રાણશક્તિની મજબૂત ગાંઠ ઘણી જ નડે છે. કારણ કે ભુદ્ધિ, હૃદય વગેરે સૂક્ષ્મ કરણો પોતાનાં સર્વ દુઃખોનું મૂળ પારખી કાઢી તેને દૂર કરવાને રાજખુશીથી તત્પર બને છે તોપણ પ્રાણશક્તિ પોતાની ગાંઠ ઢીલી કરવા સાફ ના પાડે છે. મતલબ કે, એ કરણોમાં વ્યાપેલી પ્રાણશક્તિ પાશવતાનો અશ હોવાથી તેમનાં ચાતને સકુચિત કરે છે તથા છેતરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ આ પ્રમાણે પોતે ના પાડીને તેમની તપઃશક્તિને પણ કુટિત કરે છે

સાક્ષીત્વવાળો મનોમય પુરુષ : તેનું મહત્ત્વ

તેટલા મટે મનોમય પુરુષે પોતે કામનામય મનથી વિખૂટા પડીને તેની જોડે એકના કરવી જોઈએ નહિ તેણે તો કહેવું જોઈએ કે “આ મહેનત કરી બાથોડીમાં મારનાર, દુઃખ

ચિત્ત અને મનનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ

સહન કરનાર તથા આનંદ પામનાર, પ્રેમ અને તિરસ્કાર અનુભવનાર, આશાનિરાશાનું રમકકું, ક્રોધ અને બયનો ભોગ તથા પ્રાણસક્તિ અને લાગણીઓના આવેગોને વશ વર્તનાર પગવશ પ્રાણી તે હું નથી; એ બધું તો પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, ઇન્દ્રિયોના સંસ્કારપ્રધાન મનમાં અને ચિત્તમાં કાર્ય કરતી પ્રકૃતિનું પગિણામ છે ” એ પ્રમાણે કરવાથી મન પોતે આવેશો, લાગણીઓ વગેરેમાંથી પાછું ફરે છે, અને પોતે સાક્ષીરૂપે સર્વ ક્રિયાઓને જુવે છે. અર્થાત્ એ પ્રમાણે સતત અભ્યાસ કરવાથી અંતરમાં પાછા એ વિભાગો પડી જાય છે એક બાજુ ચિત્તમાં પ્રકૃતિની જૂની ટેવ પ્રમાણે લાગણીઓ, આવેશો વગેરે આવ્યા કરે છે, અને બીજી બાજુ તે સર્વ ક્રિયાઓથી તટસ્થ રહીને જોનાર સાક્ષીરૂપે મનોમય પુરય પણ હોય છે. તે સર્વ ક્રિયાઓને જુએ છે, તેમનો અભ્યાસ કરે છે તથા તેમને બગાડ સમજે છે છતાં પોતે તેમનાથી તદ્દન નિર્લેપ રહે છે મનોમય-પુરય માણે મનની રંગભૂમિ ઉપર પોતાનાથી જુદી વ્યક્તિઓની ક્રિયા અને તેમનો નાટક થઇ ગયો હોય નહિ તેમ તેમને જુવે છે. શરૂઆતમાં તે નાટકમાં પોતે ધણો રસ લે છે એટલું જ નહિ પરંતુ જૂની ટેવ પ્રમાણે ઘડીઘડીમા પોતે તે નાટકના પ્રયોગ જોડે એકતા કરવા પણ મડી જાય છે. પરંતુ ત્યાર પછી રહેતેરહેતે તે સંપૂર્ણ શાંતિથી અને નિર્લેપપણે એ નાટકને જોઇ શકે છે, અને હવે તે પોતે પોતાની નીરવ

ચેતનાના અનંત આનંદને અનુભવે છે. પહેલાંના કલ્પિત આનંદ અને અસત્ય દુઃખોતું મિથ્યાત્વ જોતાં તેને પોતાના ચિત્તમાં ચાલી રહેલા નાટકમાં સુખદુઃખ ભોગવનાર અજ્ઞાન બાળકના પ્રત્યે હાસ્ય આવ્યા વિના રહેતું નથી. મનોમય-પુરુષ કેવળ સાક્ષીરૂપે એ નાટકનો દૃષ્ટા છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે પોતે એ નાટકનો સૂત્રધાર હોઈ પોતાની અનુભૂતિથી તે નાટકને ચાલવા દેવાની, અગર તો, બંધ કરવાની, શક્તિ પણ તે ધરાવે છે એમ પણ તે અનુભવે છે. જ્યારે એ કાર્યોમાંથી પુરુષ પોતાની અનુભૂતિ પાછી ખેંચી લે છે ત્યારે એક નવો જ અનુભવ સાધકને થાય છે. તેનું ચિત્ત સામાન્ય રીતે શુદ્ધ અને પ્રતિકાર્ય વિનાનું થઈ રહે છે, અને આવેશો, લાગણીઓ વગેરે તેમાં આવે છે તો પણ અંતરમાંથી ઉત્પન્ન થવાને બદલે જાગે બહારથી આવના સંસ્કાર હોય એવું લાગે છે. ચિત્ત એ બહારના સંસ્કારો પ્રત્યે શરૂઆતમાં પ્રતિકાર્ય કરે છે ખરૂં તથાપિ એ બાહ્ય-સ્પર્શો પ્રત્યે પ્રતિકાર્ય કરવાની ટેવ પણ ધીમેધીમે ધસાઈ જાય છે, અને ક્રમેક્રમે સર્વ આવેશોના ઈમવાઓથી ચિત્ત મુક્ત થઈ જાય છે, આશા અને ભય, દર્દ અને શોક, રાગ ને દ્વેષ, આકર્ષણ તથા નિરસકાર, સતેષ, અસતેષ, ઉત્સાહ, નિરાશા, ઉદ્વેગ, ધૂણા, રાગ વગેરે સર્વ આવેશો અને લાગણીઓ આપણા મુક્ત થયેલ અંતઃકર્મમાંથી ફૂટી નીકળે છે.

ચિત્તના શમન પછી કરણોનું રૂપાંતર

એ પ્રમાણે ચિત્તના આવેશોનું સંપૂર્ણ શમન થઈ ગયા પછી તેમનું સ્થાન કઈ વસ્તુ લે છે? એ પ્રશ્નના લુદા લુદા ઉત્તરો છે. જો આપણે ઇચ્છીએ તો તે સ્થાને સંપૂર્ણ સ્થિરતા, મૌન યાને નીરવતા અને ઉદાસીનતાને સ્થાપન કરી શકીએ. સામાન્ય રીતે ચૈત્ય-પુરુષને એ અવસ્થામાંથી પસાર થવું પડે છે તો પણ આપણી સાધના માટે એ સ્થિતિને આપણે અંતિમ ઉદ્દેશ તરીકે સ્વીકારી નથી. અર્થાત્ પુરુષ પ્રભુ, અથવા તો સ્વરાટ્, થાય છે અને પોતાની તપઃશક્તિનો તે પ્રયોગ કરે છે. ચૈત્ય-પુરુષના સત્ય ભોગને યા તો આનંદને, અસદ્ ભોગવૃત્તિને ઠેકાણે સ્થાપન કરવો જોઈએ. એ તપઃશક્તિ પુરુષની છે. પુરુષ તપઃશક્તિ વાપરે છે, — તેનો અમલ પ્રકૃતિ કરે છે. આપણી અપૂર્ણ પ્રકૃતિમાં કામના અને વાસના, આવેશ અને ઇચ્છા રૂપે જે બધું હતું તેનું રૂપાંતર થઈને તે સ્થાને શુદ્ધ જ્ઞાન અને ગાઢ પ્રેમ, આનંદ અને અદ્વૈત સ્થાપન થાય છે. આપણુ કામનામય મન જે સ્થાન ખાલી કરીને જતું રહે છે તેને સ્થાને આપણો અંતરાત્મા આવીને બિગળે છે. આપણી લાગણીઓના વિશુદ્ધ ઘયઝા ખાલી પાત્રમાં — ચિત્તમાં — મધુરતા અને કડવાશના મિશ્રણવાળા આવેશોને બદલે દિવ્ય પ્રેમ અને આનંદનો સોમરસ ટંકોટંક લેરાય છે. આવેશો —

કહ્યાણુ અને શુભ કરવાના આવેશો સુદ્ધાં — પ્રભુની દિવ્ય પ્રકૃતિને ખોટી રીતે રજુ કરે છે આપણામા જે દયાની લાગણી છે તેમાએ સ્થૂલ ધૃણાની અશુદ્ધિ રહી ગમેતી હોય છે. આપણે દયા ખતાવીએ છીએ તેનું કારણ વસ્તુતઃ એ જ હોય છે કે આપણા હૃદયમા ખીજઓના દુઃખ આપણે સહન કરી શકતા નથી એવી નિર્ગળ દયાની લાગણીનો પણ ત્યાગ કરીને તેને બદલે આપણે દિવ્ય અનુકંપા સ્થાપન કરવી જોઈએ. એ દિવ્ય અનુકંપા સર્વ વસ્તુઓને જોશે, તેમને સ્વીકારશે, ખીજઓનો ભાગ પણ તે ઉઠાવશે, તથા ખીજઓનું દુઃખ મટાડવાને અને તેમને સહાય કરવાને નિશ્ચિન તે તત્પર રહેશે, તો પણ તે દુનિયા ના દુઃખો પ્રત્યે અહંતાપ્રધાન વૃત્તિથી બળવો કરીને, અથવા તો સર્વ પદાર્થોના આદિ કારણને, કે વિશ્વની બ્યવસ્થાને દોષ દઈને, નહિ પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વક અને પ્રભુના હથિયાર તરીકે તેનો આરિર્ભાવ કરવા માટે જ દયા ખતારશે. જે પ્રમાણે નિર્ગળ દયાનો ત્યાગ કરવાને આગળ કહેવામા આવ્યું તે જ પ્રમાણે કામનાપ્રધાન અને વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કરવાને ઝખના કરનાર, તથા આનંદમા ક્ષોભ લાવનાર અને દુઃખમા હાલી જનાર, પ્રેમનો પણ આપણે ત્યાગ કરવો જોઈએ એના પ્રેમને મદ્યે આપણે શાત, સમ અને સર્વ-ગ્રાહી, મુક્ત પ્રેમભાવ સ્થાપન કરવો જોઈએ, — એ પ્રેમ-ભાવ બાહ્ય સંજોગોથી સ્વતંત્ર હોય છે એટલું જ નહિ

ચિત્ત અને મનનાં બંધનો માથી મુક્તિ

પરંતુ પોતાના પ્રેમપાત્ર તરફથી કોઈ પણ જાતના બદલાથી કે બદલાના અભાવથી લેશ માત્ર પણ વિકાર પામતો નથી. એ પ્રમાણે આત્માનાં કર્ણોની સર્વ ક્રિયાઓ પ્રત્યે આપણે નવું વળણુ સ્થાપન કરીશું. એ સર્વ કર્ણોની પૂર્ણતાનો સંપૂર્ણ વિચાર આપણે આત્મસિદ્ધિના વિષયમાં કરીશું.

ખરી સમતા

નિઃકર્મ સ્થિતિ અને કર્મપ્રગયણુતાનો પ્રશ્ન આપણે આગળ ચર્ચા ગયા છીએ. તે પ્રમાણે ચિત્તમાં એક બાણુ શાંતિ અને ઉદાસીનતા તથા બીજી બાણુ સક્રિય આનંદ અને ક્રિયાત્મક પ્રેમનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચવા જેવો છે સમતા પામે છે. — નહિ કે ઉદાસીનતા : ક્રિયામાં ગહેવા આનંદ તથા પ્રેમને આપણે સમત્વના પાયા ઉપર ગ્રહીને જ પ્રાપ્ત કરવાના છે, ઉદાસીનતાવડે નહિ. તિનિદ્રા અર્થાત્ સહન કરી લેવાની શક્તિ, નિષ્પક્ષપાતી ઉદાસીનતા અને શાંત સમર્પણ વગેરેની મદદથી સુખ અને દુઃખની લાગણી થયા વિના, સમતાપૂર્વક, આપણે હર્ષશોકના કાગણીથી પર થઈ શકીએ. પરંતુ એ સ્થિતિ હજી ખરી સમતા નથી. એ તો માત્ર ખરી સમતાની સ્થાપના માટેની પ્રાથમિક ભૂમિકા હોઈ ત્યાં મુધી એ સમતા પ્રેમ અને આનંદનું બાવાત્મક સ્વરૂપ ધારણ કરે નહિ ત્યાં લગી તે પૂર્ણ થઈ મનાય જ નહિ. ઈન્દ્રિયજન્ય સંસ્કારોને વશ વર્તનાર મનને સૌન્દર્યસાર

પરમાત્માનો સમાન રસ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, હૃદયમાં તેમજ અન્યત્ર સર્વ રથે સમાન પ્રેમ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ તેનામાં આવરી જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ સુદૃઢ પ્રાણમાં એ રસ, પ્રેમ અને આનંદ વ્યાપી જવો જોઈએ પરંતુ એની ભાવાત્મક પૂર્ણતા તો મુક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી જ આવે છે જ્ઞાનયોગમાં તો આપણે પ્રાથમિક હિંદેશ કામનામય મન તથા આવેશ અને વિકારમય ચિત્તમાંથી વિરક્ત થઈને જે મોક્ષ મળે છે તે પ્રાપ્ત કરવાનો છે

વિચારમાંથી કામનાઓને બાતલ કરવી

વળી, કામનામય મનને વિચાર કરવાના કરણમાંથી આપણે બાતલ કરવું જોઈએ તેમ કરવાનો સાગમાં સારો ઉપાય એ છે કે પુરુષે પોતે અભિપ્રાય, વિચાર વગેરેથી અનગ થઈ જવું એ પ્રમાણે કેરી રીતે કરવું તે આપણે પૂર્ણ શુદ્ધિના વિષયની ચર્ચા વખતે જોયું પણ હવે જ્ઞાન પ્રાપ્તિની જે જે સાધનાઓ અત્યાર સુધીમાં આપણે વર્ણવી તે બધી ખરૂં જોતા તો શુદ્ધિ અને મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવાની જ પદ્ધતિઓ છે એ શુદ્ધિ અને મુક્તિને હીંધે જ અતે આત્મ-સાક્ષાત્કાર શક્ય બને છે તેમ ક્રમેક્રમે વિકાસ પામતા આત્મસાક્ષાત્કારને હીંધે એ શુદ્ધિ અને મુક્તિમાં પણ વધારો થવો જાય છે અત્યાર સુધી બીજા કાણોની માનના જે પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયો છે તેનો જ ઉપયોગ કરીને આપણે

ચિત્ત અને મનના બંધનો માથી મુક્તિ

વિચારશક્તિથી પણ અનગ થઈ શકીએ છીએ વિચારશક્તિને પહેલાં તો શરીર, પ્રાણ અને મનની જોડેની એકતાનો નાશ કરવા માટે પુરુષ વાપરે છે, પરંતુ તેનો એ હેતુ સરતા જ તે વિચારશક્તિના સામો થઈને કહે છે, “હું આ વિચારશક્તિ પણ નથી વિચાર કે વિચારક નથી તેમ તત્ત્વવેત્તા એ નથી આ બધા વિચારો, અભિપ્રાયો, તરંગો, તર્કો, અનુમાનો, ભુદ્ધિના પ્રયાસો, તેની પસંદગીઓ, સંશયો, દૃઢઆમ્રહી મંતવ્યો તથા ખીમના દોષ કાઢવાની ટેવ એ કાંઈ હું નથી એ બધું તો પ્રકૃતિમા આવી રહેલું પ્રકૃતિનું જ કાર્ય છે” આ પ્રમાણે કરવાથી વિચાર તથા તપ શક્તિનો ઉપયોગ કરનાર મન યાને વિચારશક્તિ અને, સંક્ષીરૂપે તટસ્થ રહેનાર મન યાને અત કંચણ એ બન્ને વચ્ચે ભેદ પડે છે પુરુષ તો કેવળ સાક્ષીરૂપ જ બની રહે છે તે પોતાના મનમા કાર્ય કરી રહેના વિચારોને તથા તેના નિયમોને નિહાળે છે ખરો, પણ તે તેમનાથી વિખૂટો રહીને તટસ્થતાથી જ નિહાળે છે એ પ્રમાણે અત કંચણની ક્રિયા ચાલતી હોય છે તેના પ્રત્યેથી તે પોતાની અનુભૂતિ પાછી ખેંચી લઈ પોતાના સ્વામીત્વનો ઉપયોગ કરે છે, એટલે પરિણામે ચિત્ત અને મનની ક્રિયાઓ તથા ભુદ્ધિનું કાર્ય વગેરે બંધ પડે છે, અને તે પુરુષ પોતે વિચારશક્તિના બંધનમાંથી છૂટો થઈ સંપૂર્ણ શાંતિ ભોગ વધાને શક્તિમાન થાય છે

શક્તિનો ઉપયોગ અને વિજ્ઞાનની જાગૃતિ

પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ કરવા માટે તો પુરુષે પોતાની પ્રકૃતિના ઈશ્વર તરીકે પોતાનું કાર્ય કરીથી પોતાના હાથમાં લેવું જોઈએ. વિજ્ઞાન જાગૃત થતા પહેલાં તો તેણે સંપૂર્ણ નીરવતા, કેવળ શાંતિ સેવવાની જરૂર છે. આત્માને આપણે એવા મૌનમાં, એવી શાંતિમાં જ જોઈ શકીશું, નહિ કે વિચારોમાં! મતલબ કે, તે સ્થિતિમાં આત્માનું આપણને જ્ઞાન થશે, ખાલી વિચારો જ માત્ર તે નહિ આપે. એમ કરતાં આખરે મનો-મય—પુરુષમાંથી મનના મૂળ પ્રત્યે આપણી ગતિ થશે. પરંતુ આ મુક્તિ મેળવવા માટે પણ સાધકે છેવટની મુક્તિ સંપાદન કરવી જોઈએ, અને તેને માટે અંતઃકરણમાં યાને સૂક્ષ્મ દેહમાં લપાઈ રહેલી અહંતાની લાવનામાંથી જિલકુલ છૂટવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૯ મું

અહંતામાંથી છૂટકારો

અહંતાનું અંતિમ સત્ય

પોતાની પ્રગતિશીલ ઉત્ક્રાંતિમાં ચિન્મય અહંતાની ઉત્પત્તિ એ વિરાટ - જીવનનો સૌથી પ્રથમ અને મહાન ઉદ્યોગ છે અને અહની ગાંઠને છોડવી એ દિવ્ય જીવનનો આસ્વાદ લેવાની એક માત્ર શરત છે. આ બેવડી ક્રિયાને સાધારણ રીતે “પતન” અને “પુનરુદ્ધાર” તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. ધર્મ અને મીમાંસાના મતભેદ અનુસાર અહંતાની ઉત્પત્તિ અને તેમાંથી થતી મુક્તિને જુદી જુદી રીતે વર્ણવવામાં આવે છે. જુદા જુદા વિચારભેદોમાં બે પ્રકાર મુખ્યત્વે જણાઈ આવે છે. તેમાંના એકને આપણે “વ્યવહાર,” અર્થાત્ ઉપયોગિતાના પૂજક, એવું નામ આપી શકીએ. તેઓ માનસિક, શારીરિક કે પ્રાણીની અહંતાને,

વ્યક્તિમાં કે સમષ્ટિમાં, સંપૂર્ણ રીતે સતોષવામાં જ નિહંગીનો અનિમ આદર્શ માને છે, અને તેઓ એથી વધુ ઉચ્ચ આદર્શ સ્વીકારતા નથી બીજા મતને આપણે ‘પાગમાર્થિક,’ અર્થાત્ આધ્યાત્મિક, — અને ધાર્મિક કહી શકીએ. તેઓ આત્માના, અથવા તો જીવનના કાર્ષ્ણ્ય પછી ઉપાયે અતિમ તત્ત્વના દૃષ્ટાણને અર્થે અહંતાને જીતવી એ કેવળ આવશ્યક ગણે છે. જે પ્રમાણે ઉપર આપણે જે મન જણાવ્યા તે પ્રમાણે અહંતા પ્રત્યે પણ જે ભુલું ભુલું દૃષ્ટિબિંદુઓ હોઈ શકે. ઐદિક સુખવાદ, — અથવા જડવાદ, — પ્રમાણે પણ દેહના અને મનના મૃત્યુ સાથે મગ્ન પામનાર માનસિક અહંતા આપણા મનનો એક જમ માત્ર છે એમ મનાય છે એ વિચારના અને એ નીતિના પાયામાં સિદ્ધાંત એ હોય છે કે સનાતન પ્રકૃતિ સમસ્ત માનવજાતિમાં કાર્ય કરી રહેલી છે. એટલે વ્યક્તિની અંગત સાર્થકતાને નહિ પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિની સાર્થકતાને તે જીવનના — વ્યવહારના — નિયામક તરીકે સ્વીકારે છે. બીજો વાદ પ્રાણશક્તિ તરફ પક્ષપાતી છે, એ વાદ તો સચેતન અહંતાને બાવી શક્તિના પ્રતિનિધિ અને પ્રકૃતિના ઉત્તમોત્તમ પરિપાક તરફ ગણીને તેની મહત્તાની સ્તુતિ કરવામાં અને તેના સતોષની વાછળ જ મંજા રહેવામાં નિહંગીનો અતિમ આદર્શ માને છે આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની ભુદી ભુદી પદ્ધતિઓ, અને માર્ગો વચ્ચે — ભુદા ભુદા દર્શનોમાં, — માનવમાં રહેલા

અંતિમ તત્ત્વને વિશે ધણો મનભેદ પડે છે. જૌદ્ધમનવાદીઓ આત્મામાં, અદંતામાં કે વિરાટ-પરાત્પર એવા કોઈ પણ તત્ત્વમાં માનના નથી; ત્યારે અદ્વૈતવાદીઓ વ્યક્તિમાં રહેલા જીવાત્માને જ સ્વલ્પસ્વરૂપ માનીને માયારૂપ વૈયક્તિક જીવનનો ત્યાગ કરવામાં જ મોક્ષ રહેલો છે એવું કહે છે. ખીજા કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ વિરાટ પુરુષમાં અનેકતા વ્યક્ત કરવાના પાયા તરીકે, અથવા તેા વિરાટથી ગૌણ, જાં જુદી અને જરૂરી, વ્યક્તિ તરીકે, જીવાત્મા સનાતન છે એવું સ્વીકારે છે.

અહંતાથી પર રહેવું તત્ત્વ

ઉપર જણાવેલા જુદા જુદા અને વિરોધી અભિપ્રાયો-માંથી સત્યના શોધક સાધકે પોતાના જીવન માટે કયું સત્ય પોતે સ્વીકારે છે તેનો નિશ્ચય કરવો અર્થાત્ તે પોતે “જ્ઞાન” શાને કહે છે તેનો નિર્ણય કરવો જરૂરનો છે, કારણ કે યોગનો અંતિમ હેતુ અને તેનું સ્થાન એ નિર્ણયના ઉપર આધાર રાખે છે. જ્ઞાનયોગમાં અસ્તિત્વની ખરી તાત્ત્વિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે શોધ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ચૈતન્યની સત્ત્વ ભૂમિકા તથા સર્વ વસ્તુઓનો અન્યોન્ય વાસ્તવિક સંબંધ જાણી લઈ અજ્ઞાન, પાપ, દુઃખ વગેરેથી મુક્ત થઈ, પરાત્પર પરબ્રહ્મમાં પોતાનું જીવન ધારણ કરવું અને તેને અનંતની સાથે સંવાદિ બનાવવું એ જ્ઞાનયોગનો

અતિમ હેતુ છે માનવની શુદ્ધ અહતાને સંતોષવામા કાંઈ એવી દિવ્યતાની ધનિશ્રી, કિંવા દૈવી પરાકાષ્ઠા, કે મુક્તિ હોઈ શકે નહિ એ તો નિર્વિવાદ છે અહતાપ્રધાન વૃત્તિ માથી વ્યક્તિની શુદ્ધિ થાય છે ત્યારે જ નૈતિક પ્રગતિ અને ઉન્નતિ થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ શાંતિ, શુદ્ધિ અને આનંદ પણ ત્યારે જ મળે છે અર્થાત્ જેમ જેમ આપણે અહતાના બંધનોમાથી મુક્ત થતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણે વિશાળતર જીવન, મહત્તર અસ્તિત્વ અને ઉચ્ચતર ચેતનાને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ એવું અનુભવથી જણાય છે એટલે વ્યવહારમા વ્યવહાર દર્શન પણ અહતાને સંતોષવાનો જે આદર્શ સ્વીકારે છે તે, — એટલે કે, વ્યક્તિની પૂર્ણતા, તેની સાર્થકતા અને તેની તૃપ્તિ, — પણ અહતાને સંતોષવાથી નહિ પરંતુ અહતાથી પર રહેલ કોઈ ઉચ્ચતર તત્ત્વમા ઉત્થાન કરવાથી જ સારામા સારી રીતે સાધી શકાય છે

વ્યક્તિત્વ અને સમષ્ટિ બંનેથી પર તત્ત્વ

માનવજાતિની પ્રગતિ અને સુખને માટે અહતાને ગૌણ ગણવાનો જે વિચાર અત્યારની દુનિયાના વિચારોમા અને નીતિની પદ્ધતિઓમા અગ્રસ્થાન ભોગવે છે તે પણ એ પ્રશ્નનો સાચો ઉકેલ લાવી શકે તેમ નથી માનવજાતિની પ્રગતિ ફરતાફરતી હાથડીઓની લાખી હાર જેવી છે, અને

માનવઆત્માને તેમાં નિશ્ચયાત્મકતા અગર નક્કર જમીન દેખાતી નથી. વળી, સમગ્ર માનવજાતિની ચેતના પણ કાંઈ વ્યક્તિની ચેતના કરતાં વધારે સ્થાયી, વધારે શાંતિપ્રદ, આનંદમય અને મુક્તિપ્રદ હોતી નથી. તે તો ઉલટી વધારે પીડિત, અશાંત અને તમાચાદિન હોય છે. માનવને તેના જીવનમાં શાંતિ, શાંતિ, મુક્તિ અને ચૈતન્યની ઉચ્ચ જૂમિકા પ્રાપ્ત થવાની હોય તો એટલું તો નક્કી જ છે કે તે વ્યક્તિથી અને સમષ્ટિથી પર એવી કોઈ જૂમિકામાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. વળી, માનવમાં પોતાની અહંતાની આહુતિ આપી સમસ્ત માનવજાતિની સેવા કરવાનો જે બળવાન અને વેગપૂર્ણ જુસ્સો પ્રગટે છે તેનું મૂળ પણ અહંતાની કે માનવજાતિની ચેતનામાં નથી, પરંતુ એ જાન્યેથી પર રહેલા કોઈ આધ્યાત્મિક, ગહન, તત્ત્વનું તે પરિણામ છે. આપણે એ પરાતપર આદિની શોધ કરવાની છે એ અનંત, પરાતપર સત્ ચૈતન્યમાં સમષ્ટિની અને વ્યક્તિની અહંતાનો આવિર્ભાવ કેવળ ગૌણ છે.

વ્યવહારમાં જે પ્રેરણાઓ અસરકારક નીવડે છે તેમની પાછળ કાંઈક ને કાંઈક સત્ય કાર્ય કરી રહેલું હોય છે જેનો અન્ય - વ્યાવર્તક આધ્યાત્મવાદ અસ્વીકાર કરે, ઇન્કાર કરે, યા તો તેને ઉતારી પાડે એ અનવાજોગ છે, પરંતુ એનું પ્રતિપાદન કરવાની જરૂર હોય છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બન્ને

પરાતપર જીર્ણ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ છે એટલે તેમની પૂર્ણતાને
 પણ પરમ અનંત સત્-તામા પ્રાપ્ત વાસ્તવિક સ્થાન હોવું
 જોઈએ — પ્રભુની સર્વસત્તામા તેનો પણ કાંઈ ઉચ્ચ હેતુ
 સમાયલો હોવો જોઈએ — પ્રભુના અનંત આનંદમા એ સુરની
 મિતારટ પણ જરૂરની હોવી જોઈએ — અર્થાત્ વ્યક્તિ અને
 નિગટ એ કાંઈ નકામા ઉત્પન્ન થતાં નથી એ જે ગૌણ
 ચેતનાઓની સાર્થકતા યાને વ્યક્તિની તથા માનવજાતિની
 પૂર્ણતા અને સનોપ વગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે જે પરાતપર
 વિરાગ અને વ્યાપક જીર્ણ ચૈતનાના તેઓ આવિર્ભાવ છે
 તેને આપણે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ હવે આપણે સ્પષ્ટ જોઈ
 શકીએ છીએ કે વ્યક્તિને અથવા તો માનવજાતિને અહતાથી
 પણ થતાનો માગ તૈયાર કરી આપી તેમના સત્ય સ્વરૂપનું
 તેમને દર્શન કરાવવું તથા તેમા જીવન ગાળતા શીખવવું એના
 કમતા માનવજાતિની વધારે મોટી સેવા અને તેની પ્રગતિનો
 વધારે સગીન પાવો હોઈ શકે જ નહિ એ પ્રયત્ન કરવામા
 પણ સનાતન આત્માની શોધ પ્રત્યક્ષ જ સિદ્ધિ મળે છે
 આધુનિક વિચારો અને આદર્શવાદ પરોપકારવૃત્તિનાજો
 સમાજની ઉત્થિતિનો આદર્શ આપણી સમક્ષ મૂકે છે તેની
 સિદ્ધિ માટે પણ પ્રકૃતિની ઉત્ક્રાંતિની ધીમી ગતિમા
 મર્યાદિત ન રહેતા સનાતન પરાતપરની શોધ કરવી એ જ
 સારામા સારો ઇનાજ છે

અકુંતાનો ખરો પાયો જીવાત્મભાવ

જ્ઞાનયોગની સાધના કરનારે આધ્યાત્મિક દર્શનના અને ધર્મોના જ ચીકામા નવો આદર્શ અને નરીન ધ્યેય પોતાની નજર આગળ ગખીતે જવાનું છે એમ આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે પરંતુ તેણે એ માર્ગમા ક્યા સુધી આગળ જવું એ પ્રશ્ન બાકી રહે છે અત્યાર સુધી આપણે જે વિચાર કર્યો તેમા શરીર, પ્રાણ અને મનને વળગી રહેલી અહતાનો ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે એવું આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોધુ અદના એ બધાને વળગીને કહે છે, “હું અમુક શરીર, પ્રાણ અથવા મન, છુ” સાધકે તેનો ત્યાગ કરવાનો છે આપણે “હું કર્તા છુ” એવા કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ કરીને પ્રભુ પોતે જ સર્વ કર્મોનો કર્તા છે એ સત્ય સ્વીકારીને તેની તપ શક્તિ જ પ્રકૃતિ રૂપે આપણામા કાર્ય કરી રહી છે એમ અનુભવવું જોઈએ એ અનુભવ કર્મયોગનું પણ પ્રથમ પગથીકે ગણાય હવે જ્ઞાનયોગમા આપણે તેનાથી પણ આગળ જઈને આપણા કરણો અને આપણો આવિર્ભાવ કરવાના સાધનો પણ આપણો આત્મા નથી એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ યશે કે હવેટ બાકી શુ રહે છે? શરૂઆતમા તો એ મધી અહતાઓના પાયારૂપ એક સામાન્ય “અહ” બાકી રહે છે તે કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર ‘હું આ છુ’ એમ માની આસક્ત થતો નથી, અથવા તો સમષ્ટિ માથે એકતા કરીને તેના ઉપર પણ તે આસક્ત રહેતો નથી

પરંતુ, બાકી રહેલી એ સામાન્ય અહંતા પોતે પરિમિત છે અને શારીરિક, પ્રાણમય અને માનસિક ક્રિયાઓ તેના પરિમિત સ્વરૂપમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એવું અનુભવે છે. તે પોતે તો એ બધી ક્રિયાઓથી ભિન્ન છે એવો અનુભવ કરે છે,—બીજા પદાર્થો જોડે તે એકતા કરી શકતો નથી. અત્યાર સુધી જે બીજી પરિમિત અહંતાઓ પોતાનામાં હતી તે બધી પ્રકૃતિની લીલા ઉપર આધાર રાખનાર હતી એવી સાધકને પ્રતીતિ થાય છે; પરંતુ હમણાં જે સામાન્ય અહંતા જાણાવી તે પુરુષના ઉપર આધાર રાખતી હોઇ પ્રકૃતિની લીલાની પાછળ ગહેલા મનોમય પુરુષમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે, “હું શરીર, પ્રાણ અથવા મન છું” એવો ભાવ તે ઉત્પન્ન કરતી નથી. પરંતુ “હું મનોમય અહંતા છું અને મારા ઉપર શરીર, પ્રાણ અને મનની ક્રિયાઓનો આધાર રહેલો છે.” એવું તે માને છે. ત્યાં સુધી ઉપર જાણાવી તેની અહંતા પણ અવશેષ ગહે છે ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ મુક્તિ મળી છે એમ માની શકાય નહિ, કારણ કે અહંતામય જીવન એટલો ટેકો મળે તો પણ ચત્રારી લક્ષને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે અલગત, એ અહંતામાંથી વેગ અને સામર્થ્ય કમી થયા હશે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે વિશાળ, શુદ્ધ, અને વધારે સ્થિતિસ્થાપક પણ થઇ હશે વળી એ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કર્યાથી મુક્તિ નજીક આવેલી ગણાય. તો પણ અત્યાર સુધી મુક્તિ પ્રાપ્ત થઇ નથી એ તો ચોક્કસ આપણે તો પુરુષના ઉપર

જેનો આધાર છે એવી અહંતાને છોડીને આગળ વધવાનું છે, તથા એ અહંતા જેની હાયા છે તે પુરુષનેા આપણે સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. અર્થાત્ આપણે મૂળ પદાર્થ યાને તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરીને ફેવળ હાયારૂપ જે દેખાય છે તેનો ત્યાગ કરવાનો છે.

જીવાત્માનું સ્વરૂપ અને અંતિમ આધ્યાત્મિક આદર્શ

એ તત્ત્વને આપણા દિદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જીવ અથવા “જીવાત્મા” કહે છે. તે જ માનવનું ખરૂં વ્યક્તિત્વ અને તેનું સત્ય સ્વરૂપ છે પ્રકૃતિએ ઉત્પન્ન કરેલી માનસિક અહંતા તે “જીવ” નથી. વળી તે “જીવ” કાંઈ પ્રકૃતિની દેવધી, ક્રિયાઓથી કે નિયમોથી, — શારીરિક, પ્રાણમય કે માનસિક અહંતાની પેઠે — ગ્રધાત્ત જતો નથી. જીવ તો આધ્યાત્મિક તત્ત્વ હોઈ પ્રકૃતિથી પર છે. એ જીવ પ્રકૃતિના કાર્યોને અનુમતિ આપે છે, તેની સર્વ સ્થિતિ પરિસ્થિતિઓને પોતાનામા પ્રતિબિંબિત કરે છે, અને શરીર પ્રાણ અને મનનું જે બંધારણ પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન કરે છે તેને ત ધારણ કરીને ટકાવી રાખે છે. પરંતુ જીવાત્મા પોતે વિરાટ આત્માનું એક પ્રતિબિંબ માત્ર છે : તે વિરાટ અને પરાત્પર જેણે પોતાના વિશિષ્ટ ગુણો વિશ્વમા અને આત્મામાં વ્યક્ત કર્યા છે તેનો અંશ છે. પરાત્પરે પોતાના અસ્તિત્વનો અંશ માત્ર ગુણ રૂપે વિશ્વમાં અને વ્યક્તિમા પ્રગટ કર્યો છે. એ

પરાત્પર આપણા જીવાત્માનો પણ આત્મા છે, તે એક છે, અનિર્ણયનીય છે આપણે તે પરાત્પરનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે, — તે અનંત ચેતનામા આપણે વિદ્યાર કરવો જોઈએ આટલે સુધી એકમતનાળા ઉપદેશકો આગળનો વિચાર કરતા જુદા પડે છે, જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ એ સર્વે અતિમ લક્ષ્ય તે પરાત્પર પુરુષ છે એટલું તો બધા જ સ્વીકારે છે વળી માનુષી પ્રકૃતિમાથી, અથવા માયાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી અહતામાથી જીવાત્મા મુક્ત થાય તો તે પરાત્પરને પામી શકે એ પણ બધા સ્વીકારે છે હવે અદ્વૈતવાદીઓ કેવળ જ્ઞાનમાર્ગના ઉપર ભાર મૂકી જીવાત્માએ પરબ્રહ્મમાં પૂરેપૂરું પાછા ફરી તેમાં જ લય પામી જવું જોઈએ એવું માને છે, ત્યારે દ્વૈત યા તો વિસિષ્ટાદ્વૈત મતનાળાઓ ભક્તિના માર્ગનો સ્વીકાર કરે છે અને નિમ્ન પ્રકૃતિની અહતાનો તથા જૈહિક જીવનનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે, તો પણ માનસઆત્માની ઉચ્ચતમ સાર્થ તા બૌદ્ધમત વાદીઓની પેઠે અહતાનો કેવળ નાશ કરી નિર્વાણ પ્રાપ્તિમાં અથવા તો અદ્વૈતવાદીની પેઠે કેવળાદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર પ્રરામા નહિ, પરંતુ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ અને તેના આનંદ અને વિચારમાં મગ્ન એવા સનાનન અસ્તિત્વને પ્રાપ્ત કરવામાં રહેના છે એમ તેઓ માને છે

અદ્વૈતની અગત્ય

પૂર્ણયોગના સાધકને માટે કાંઈ ગૂંચવણો ગહેતી નથી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે નીકળેલા શોધક તરીકે તેણે જ્ઞાનયોગની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને વિશાળ, સર્વગ્રાહી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, અને તે પણ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોનાં ગૂંચળાં-ઓમાંથી નહિ, પરંતુ પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કારરૂપે. હવે સર્વ આધ્યાત્મિક અનુભવોનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ શિખર, યાને સર્વ સાક્ષાત્કારોમાં શ્રેષ્ઠ સાક્ષાત્કાર, તો વ્યક્તિનું વિશ્વ અને વ્યક્તિથી પર એવા બ્રહ્મ જોડેનું કેવલ અદ્વૈત જ છે; તે બ્રહ્મ વ્યક્તિ અને વિશ્વની પગ છતાં બનેલો આધાર છે. ગમે તે માર્ગ ચીકારે તો પણ એ સાક્ષાત્કાર કરવો એ તો સાધકનું અંતિમ ધ્યેય હોવું જોઈએ. ન્યાં સુધી કર્મયોગી કેવળ પોતાનાં કર્મમાં અને તપશક્તિમાં જ નહિ પરંતુ પોતાની ચેતનામાં અને આત્મામાં પણ પરમાત્મા જોડે એકતાને પ્રાપ્ત થયો નથી ત્યાં સુધી કર્મયોગ સાર્થક, સંપૂર્ણ, અને સિદ્ધ થયો ન ગણાય. અસત્ય, કર્મયોગી પોતે કર્તા છે એવા કર્તૃત્વાભિમાનથી છૂટે છે ખરો, પરંતુ દ્વૈતભાવથી અને પોતે હથિયાર છે એવી કમળની માન્યતામાંથી તે છૂટી શકતો નથી અર્થાત્ પોતે જુદો છે અને પ્રભુનું હથિયાર માત્ર છે એવી માન્યતા તેનામાંથી જતી નથી. પ્રભુના સેવક અને હથિયાર તરીકે પોતાના માર્ગમાં સાધનાની

શરૂઆત કરે, પરંતુ કર્મયોગીના સર્વ પ્રયત્નને અંતે તો તેણે પોતાના સેવ્ય અને ઉપાસ્ય પ્રભુની જોડે એકતા પ્રાપ્ત કરવી જ જોઈએ. વળી ત્યાં સુધી પ્રભુથી યુગલની પેઠે ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચેનો ભેદ દિવ્ય અદ્વૈતની મસ્તીમાં લય પામતો નથી ત્યાં સુધી ભક્તિયોગ પણ પૂર્ણ થયો માની શકાય નહિ. જ્ઞાનયોગ તો એ અદ્વૈતને જ પોતાનું લક્ષ્ય ગણીને તેના પ્રત્યે જ સીધેસીધો માર્ગ લે છે, અને લોહ-સુલકની પેઠે તેના પ્રત્યે જ આકર્ષાય છે. એટલે જ્ઞાનયોગની શરૂઆતમાં તો શારીરિક, પ્રાણમય અને મનોમય અદંતામાંથી મુક્ત થઈ જવું એ આપણી પ્રથમ જરૂરિયાત છે. ત્યાર પછી મનોમય પુરુષની અદંતાનો સાક્ષાત્કાર કરી આપણે જીવાત્માનો, આપણા માનવવ્યક્તિત્વના પ્રભુનો, અનુભવ જ્ઞાનયોગમાં કરીએ છીએ. દરે, એ પ્રમાણે પોતાની જાતને પરમાત્માને અર્પણ કરી દેવી એ આગળનું પગથિયું છે. એ પ્રમાણે કરવાથી માનવનો જીવાત્મા સર્વ - વિરાટ - જોડે એકતા પ્રાપ્ત કરે છે : પરિમિત અને સાન્ત અપરિમિત અને અનંત બને છે.

અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર

ઉપર આપણે અદંતાનો જે લય વર્ણવ્યો તે આખરી છે, કારણ કે અદંતાને પાશમાંથી જ અને જડમાંથી તે ઉત્તેરી નાખે છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં મનને એક અનંતના ઉપર બધી

વખત એકાગ્ર કરી રાખવાથી અને તેના ચૈતન્યમાં આપણું ચૈતન્ય અર્પણ કરી દેવાથી એ પરિણામ સધાય છે. મનને એ પ્રમાણે એકાગ્ર કરવાનું કાર્ય શરૂઆતમાં, ન્યારે શારીરિક, માનસિક અને પ્રાણુની અહંતાઓ મજબુત અને ચંચળ હોય છે, તથા આપણામાં અશાંત ગૂંચવાડો અને નડતર કરતી અશુદ્ધિ ન્યારે પૂરજોસમાં હોય છે ત્યારે, ધણું જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે; પરંતુ એ ત્રણે અહંતાઓનો નાશ કર્યા પછી અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કરણોને શુદ્ધ કર્યા પછી, તે ધણું જ સરળ અને સ્વાભાવિક થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે કેવળ શુદ્ધ અને પવિત્ર થયેલી વ્યક્તિની ચેતનામાં તે એક, અનંતની પવિત્રતા, અનંતતા અને શાંતિ સ્વચ્છ, નિર્મળ સરોવરમાં આકાશના પ્રતિબિંબ પેઠે અભિરુદ્ધ પડે છે. ત્યાર પછી મિંબ અને પ્રતિબિંબ બન્નેનું મિલન, અર્થાત્ નિર્વિકારી શાંત, વિરાટ, ચૈતન્ય, અને એક સમયે વિકારી એવા વ્યક્તિની ચેતના વચ્ચે આવી રહેલા અંતરનું ઉલ્લંઘન, એક અશક્ય લાગતું નથી! કેટલીક વાર, તો પૂરેપૂરી શુદ્ધિ થયા પહેલાં પણ, જો હૃદય અને મનમાં રહેલાં અહંતાના બંધનો શિથિલ થઈ ગયાં હોય તો, જીવાત્મા પોતાના મુખ્ય બંધનો તૂટવાને પરિણામે એકદમ એક અનંત રૂપી આકાશમાં પક્ષીની પેઠે ઉડી જઈ પોતે વિરાટ-વિશ્વાત્મા જોડે એકતા પામે છે અને ત્યાંથી પરાતપર - જોડે અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરવાનો અભિલાષી બને છે. એવે સમયે આપણી ચેતનાને બંધનમાં રાખનાર

કેદખાનાની દિવાલો એકદમ તૂટીને ધસી પડે છે, અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ, કાલ અને દિશાના ખ્યાલો, પ્રકૃતિના નિયમો અને કાર્યો, વગેરે સઘળું ઓચિંતુ લય પામી જાય છે — અને જીવાત્મા એકદમ અમર, સનાતન, અનત થઈ જાય છે। એ સાક્ષાત્કાર પછી જીવાત્માની દરિતની નિશાની તરીકે સનાતનમા કેાઈકે સ્થલે શાંતિ, મુક્તિ અને આનંદથી પુલકિત સંગીતનો સ્વર માત્ર જ અવશેષ રહે છે।

અશુદ્ધ અંતર દશા : અહતાનો લય

જ્યારે માનસિક ચેતનાની ખરોખર શુદ્ધિ થઈ હોતી નથી ત્યારે શરૂઆતમા એવી મુક્તિ સાધકને તાત્કાલિક અને અધુરી લાગે છે મુક્તિ પછી જીવાત્મા પાછો અહપ્રધાન જીવનની અધોગતિમા આવી પડે છે, અને વિરાટ ચેતન્ય પાછું લુપ્ત થઈ જાય છે ખરૂં જોના એ પ્રમાણે બને છે ત્યારે આપણી નિમ્ન માનુષી પ્રકૃતિ અને એ ઊર્ધ્વ ચેતના વચ્ચે વાદળાઓ આવી જાય છે, અથવા તો પડદો પડી જાય છે એટલે પ્રકૃતિ પોતાની જૂની ટેવ પ્રમાણે પાછી કાર્ય કરવા માડે છે, — અલમત, એ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારના દબાણમાં રહીને એ જૂના કાર્યોને ઊર્ધ્વ ચેતનાની કે સાક્ષાત્કારની અનુમતિ મગેલી હોતી નથી, તો પણ જૂની અહતાના મગ્ધ પછી બાકી રહેલું તેનું પ્રેત જૂની ટેવોનું શુષ્ક યાત્રિક પુનરાવર્તન કર્યો કરે છે, અને આધારમા ગંદી ગયેલી અપવિત્રતા

અને અજ્ઞાન તેને મદદ આપે છે. એ અપવિત્રતા દૂર થાય નહિ ત્યાં સુધી ઉપર જાણાવેલાં વાદળાંઓ આવ-ગત કર્યા જ કરે છે. પૂર્ણયોગમાં આવી આંતર દશા ધણી વાર લાંબા કાળ સુધી ચાલે છે, કારણ કે પૂર્ણયોગને માટે આધાર પણ પૂર્ણ રીતે તૈયાર થવો જોઈએ. સર્વ સમયે, સર્વ સ્થિતિમાં અને સંતેગોમાં—કર્મમાં કે અકર્મમાં—સાધકે પરાત્પર ચૈતન્યમાં પોતાનું જીવન ધારણ કરવું જોઈએ. વળી સમાધિમાં કે નિશ્ચય શાંતિમાં જ એ અનુભવ સાધકને પ્રાપ્ત થાય એટલું જ બસ નથી, પરંતુ જાગૃતમાં કે સમાધિમાં, નિષ્ક્રિય કે ક્રિયાત્મક સ્થિતિમાં, તેણે બ્રહ્મોસ્થિતિની સતત સમાધિમાં જ રહેવું જોઈએ. ત્યારે આપણો આધાર શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય છે ત્યારે ઉચ્ચ ભૂમિકામાં સ્થિર થઈ શકાય છે. વિરાટ—વિશ્વાત્માના સ્પર્શથી તેની જોડે એકતા પામેલો અથવા તે પરાત્પરના સ્પર્શથી મુગ્ધ થયેલો જીવાત્મા પ્રકૃતિના જૂના અભ્યાસને લીધે પોતાના આધારમાં જે કાંઈ અપવિત્રતા આવે છે તેના પ્રત્યે ઉદાસીન * ભાવે શાંતિથી જીવે છે. તેની માનુષી પ્રકૃતિમાં થતા ત્રણે ગુણોનાં કાર્યથી તે જરા પણ ડગતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ દુઃખ અને શોકના હુમલાઓથી પણ તેની આધ્યાત્મિક સ્થિતિ ઉપર

* ઉદાસીન એટલે આધ્યાત્મિક “બેપરવાઈ”—જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ થયા પછી આત્માની નિર્લિપ્ત સ્વનંત્રતા.

મુદ્દલે અસર થતી નથી છેવટે, એ બેની વચ્ચે કાંઈ પણ પ્રકારનો અંતરાય નહિ હોવાથી આધ્યાત્મિક વિરાટ શાંતિ વ્યક્તિની અશાંતિને તથા વિકારને વશ કરે છે. આગળ, પાછળ, ઉપર, નીચે એમ ચારે બાજુએથી અનંત અને નિશ્ચય શાંતિમાં આત્મા પોતાનું સામ્રાજ્ય ભોગવે છે।

પ્રાચીન જ્ઞાનયોગનો આદર્શ : માયાવાદનું મૂળ

પરંપરાથી જે જ્ઞાનયોગ આપણા હિંદુસ્તાનમાં સ્વીકારાય છે તેનો અંતિમ હેતુ કાંઈ ઉપર ગણાવી તેની રિયલિટી પ્રાપ્ત કરવાનો હોતો નથી. તે યોગમાં તો ઊર્ધ્વ અને અધો બન્ને ચેતનાઓમાંથી છૂટા થઈને અનિર્વચનીય, નિરપેક્ષ, સ્વદેવ સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ અંતિમ લક્ષ્ય મનાય છે. પરંતુ જ્ઞાનયોગનો અંતિમ હેતુ ગમે તે હોય તો પણ શરીર-આત્મામાં તેનું એક પરિણામ તો સાધકે અનુભવવું જોઈએ, અને તે છે નિરપેક્ષ શાંતિ. કારણ કે જ્યાં સુધી આપણામાં પ્રકૃતિનું જૂનું કાર્ય તદ્દન શાંત પડ્યું નથી ત્યાં સુધી આત્માની ઉચ્ચત બુદ્ધિનો અથવા તો દિવ્ય કર્મોનો પાયો ચલાવેો અશક્ય નહિ તો પણ મુશ્કેલ તો છે જ. આપણી સામાન્ય પ્રકૃતિ કર્મમાં પ્રેરાય છે તે અચ્ચવસ્થિતપણે અને અશાંતિમય દબાણ થવાથી : પ્રભુ કેવળ સ્વતંત્રતાથી અને અગાધ શાંતિમાંથી પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરાય છે. એટલે વિશ્વાત્મા જોડે એકતા પામેલો જીવાત્મા પ્રથમ તો નીરવતાને પ્રાપ્ત કરે છે। તે

બૃહત્, પ્રશાંત અને નિષ્ક્રિય થાય છે ! શરીર, ઇન્દ્રિયો કે મન વગેરેમાં જે કાંઈ કર્મો થાય છે તેને જીવાત્મા સાક્ષી રૂપે નિહાળે છે ખરો, પરંતુ પોતે તેમાં સક્રિય ભાગ લેતો નથી કે તેને અનુમતિ આપતો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેની જોડે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ સુધ્ધાં રાખતો નથી. કર્મ થાય છે પરંતુ કર્મ કરનાર કોઈ કર્તા હોતો નથી; કોઈને પણ તેનું બંધન હોતું નથી — જીવાત્માના ઉપર તે કર્મની જવાબદારી પણ હોતી નથી. જો કોઈ પણ પ્રકારના અંગત કાર્યની જરૂર પડે છે તો જીવાત્મા પોતાની જૂની અહંતાનું ખોખું ઊંચું કરી પોતે જ્ઞાતા, ભક્ત, મેવક કે હથિયાર રૂપે તે કાર્ય કરે છે, પરંતુ એ અહંતા કેવળ ખોખું જ છે; એમાં કાંઈ દમ હોતો નથી. એ પ્રમાણે અહંતાનો ટેકો ન મળે તો પણ ઘણી વાર પ્રકૃતિના પહેલાંના વેગને લીધે જ કર્મો થયે જાય છે. તેનો કર્તા કોઈ પણ હોતો નથી. કારણ કે જે આત્મામા જીવ પોતાનો લય કરે છે તે અકર્મ હોય છે, અગાધ શાંતિમય હોય છે. કર્મયોગને અતિ સાધકને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ખરો, પરંતુ તેને પ્રભુનું જ્ઞાન થવાનું બાકી રહે છે. કર્મયોગમાં શાંત નિષ્ક્રિય પુરુષ અને સક્રિય પ્રકૃતિ એ બે જ તરવો અનુભવાય છે. પ્રકૃતિ પોતાનો વ્યવહાર સજીવ પદાર્થો જોડે નહિ, પરંતુ એક આત્મામાં રહેલાં કેવળ નામ અને રૂપોની જોડે જ કરે છે એવો અનુભવ સાધકને થાય છે. એ સર્વ નામ અને

રૂપો આત્મામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે ખરું, પરંતુ આત્મા તેમને સત્ય તરીકે સ્વીકારતો નથી. જીવાત્મા ઘણી વાર આ સાક્ષાત્કારથી પણ આગળ વધી શકે છે. આ વિશ્વમાં જે બધું દેખાય છે તેના અભાવરૂપે, આત્માના સત્ય સ્વરૂપ, પ્લહને તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ પ્લહમાં અનિર્વચનીય શાંતિ અને સર્વ વસ્તુઓનો અભાવ હોય છે એટલું જ નહિ પણ વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના પાયારૂપ જે સત્-તા છે તેનો પણ તેમાં અભાવ થઈ જાય છે. અથવા તો, અનિર્વચનીય તત્ત્વોએ આત્મા એકતા કરી શકે છે; કારણ કે તે તત્ત્વોમાં આ વિશ્વ તથા એમાંની કોઈ પણ સત્-તા અસ્તિત્વ મુદ્દાં ધરાવતી નથી. પરંતુ આપણા મનને કેવળ સ્વપ્નના જેવી જ લાગે છે. અરે! આપણને આવતાં, અથવા તો આપણે કંઈપી શકીએ તેવાં સ્વપ્ન કરતાં પણ વધારે અસત્ય અને અવાસ્તવિક, વિશ્વ તથા તેના પદાર્થો આપણને પ્લહમાં લાગે છે! એટલે વિશ્વની નરી અવાસ્તવિકતા યાને મિથ્યાત્વ દર્શાવવા માટે “સ્વપ્ન” એ શબ્દ પણ વધારે નિશ્ચયાત્મક લાવાત્મક લાગે છે. મનુષ્યનું મન જ્યારે પોતાના બંધનો વટાવીને પર થઈ જાય છે ત્યારે એવા સાક્ષાત્કારો થાય છે અને તેમના ઉપર જ માયાવાદનો ઉદાત્ત સિદ્ધાંત રચાયો છે.

માયા પછીનો આધ્યાત્મિક અનુભવ : નાગાયણુનું
દર્શન અને વિશ્વસીલા

ઉપર જે “સ્વપ્ન” અને “માયા” વગેરે વિચારો દર્શાવ્યા તે બધા જીવાત્માએ નવીન સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કર્યો હોય છે તેની આપણા બાકી ગૂઢી ગયેલા મનોમય અસ્તિત્વના ઉપર થતી અસરરૂપ છે. અને જીવાત્માના ભૂતકાળના અભ્યાસને લઈને, અને જીવન પ્રત્યેના દૃષ્ટિનિદુ અનુસાર, તેના ઉપર જૂના માનસિક સમયો જે હક્ક યાને દાવા કરવા મળે છે તેમનો ઇન્કાર કરવાને માટે એ વિચારો ધણા ઉપયોગી છે ખરૂં જોના પ્રકૃતિ જાતે એ પ્રમાણે સ્વપ્ન અથવા માયારૂપી સંસાર ગચી શક્તી નથી, અથવા તો પોતાની જ ગતિથી કર્મમા પ્રવૃત્ત થઈ શકતી નથી આત્મા જ પ્રકૃતિનો અધિકારી છે, તેની અનંત નીચવતામાથી આ બધું વિરાટ કર્મ સ્ફુરે છે, શુદ્ધ, શૂન્ય જેવો લાગતો બહા પોતે જ અનંત કર્મના ઐશ્વર્યમાં વ્યક્ત થઈ રહ્યો છે ! પૂણ્યગામના સાધકે આ અનુભવને દેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો તેનો માર્ગ આપણે આગળ જોઈ લઈશું ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે જીવાત્મા પોતે વિરાટને સ્વીકારે અને પોતે વિશ્વમા છે એવું અનુભવવાને બદલે પોતાનામા વિશ્વ આવી ગહેલું જોવા માંડે ત્યાર પછી જીવાત્માનું સ્થાન કયું રહેશે અથવા તો અહંતાનું સ્થાન કઈ વસ્તુ લેશે એ પ્રશ્ન અહીં ઉદ્ભવે

છે. અત્યંત, વિરાટ—ચૈતન્યને કાર્ય કરવાને માટે એક પ્રકારનું બીજું કાયમ રહેશે ખરું. તો પણ અહંતાની ભાવના નહિ રહે, કાચુ કે સર્વ વસ્તુઓમાં સાધકને તે એક જ દેખાશે. પ્રત્યેક પુરુષ એ અનંતબ્રહ્માનાં અનેક સ્વરૂપોમાંનું એક સ્વરૂપ, અથવા તો એક જ બ્રહ્માની જુદી બાજુ અને જુદી સ્થિતિરૂપ જણાશે. બ્રહ્મ જોડે બ્રહ્મ જ વિલસતો જણાશે—સર્વત્ર એક જ *નરનારાયણનું દર્શન થશે. પ્રભુની એ વ્યાપક લીલામાં અહંતાને વશ ચેતનામાં પડી ગયા સિવાય દિવ્ય પ્રેમનો સબંધ પણ અનુભવી શકાય છે. માનવપ્રેમની ઉચ્ચમા ઉચ્ચ સ્થિતિને બે જુદા દેહમાં એક જ આત્માના અનુભવરૂપે વર્ણવવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે દિવ્ય પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર પણ એવો જ હોય છે. વિશ્વમા સર્વ વસ્તુઓના અતિમ સત્યને ઉઘટાવી નાખનાર અને જ્યાં ત્યાં પ્રવૃત્તિનો વંટોળીએ પેદા કરનાર અહંતા વિશ્વલીલાને માટે જોઈએ જ એવું કંઈ નથી કારણ, વાસ્તવિક રીતે તો એક અદ્વૈત, બ્રહ્મ પોતે જ પોતાના ઉપર કાર્ય કરી રહ્યો છે,—તે પોતે જ પોતાની જોડે લીલા કરી રહ્યો છે—એક રૂપે પણ તે અનંત છે. સર્વ રૂપે પણ તે

*નરનારાયણ—નાગાયણસ્વરૂપે પ્રભુ પોતે મનુષ્યજાતિ જોડે એકતા કરે છે, તે જ પ્રમાણે નરરૂપે મનુષ્ય પ્રભુ જોડે એકતા કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

અર્જન છે । ત્યારે જીવાત્મા વિશ્વગોલાના એ અનિમ્ન સત્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેમા જ જીવે છે, ત્યારે કર્મ કરવા છતાં અને નિમ્ન માનવપ્રકૃતિ ધારણ કરવા છતાં પણ તે પરમાત્મા જોડે એક રહી શકે છે । ત્યાર પછી તેને બંધન ગ્રહેતું નથી અને માયા નડતી નથી. આમ થાય ત્યારે જીવ આત્મપદને પ્રાપ્ત કરે છે અને અહંતામાયી મુક્ત થાય છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું

વિરાટનો સાક્ષાત્કાર

આત્મા અને વિશ્વનો પરસ્પર સંબંધ આત્મ
ભાવની અવ્યયતા વિશ્વજીવનનું મિથ્યાત્વ

મૃત પ્રાણ અને શરીરની અલગતાનો ત્યાગ કરવાથી
આપણે નિત્ય આત્મા સિનાયની બંધી વસ્તુઓથી પર થઈ
ચક્રીએ છીએ એમ કરવામાં મુખ્ય હેતુ એ છે કે આપણા
મનમાં આત્મા વિષે જે ખોટા ખ્યાલો બધાવવા હોય છે તે
દૂર થઈ જાય, કારણ કે એવા ખોટા ખ્યાલોથી આપણે દૂર
અને નશ્વર દુનિયાના ક્ષર અને નશ્વર પદાર્થ જોડે એકતા
કરીને નિમ્ન પ્રકૃતિ જોડે તાદાત્મ્ય કરીએ છીએ. વળી
આપણે આત્મા છીએ પુરુષ સ્વરૂપ છીએ, નિત્ય છીએ
એવો સાક્ષાત્કાર પણ આપણે મરવો જોઈએ તથા આપણા
ખરા સ્વરૂપમાં જ્ઞાનપૂર્વક જીવન ધારણ કરતા શીખવું

જોઈએ. જ્ઞાનમાર્ગની સાધનામાં એ હેતુ એકલો નહિ તો પણ મુખ્ય તો હોવો જોઈએ. પરંતુ મનાતન આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી લઈએ, તથા ચિરકાળને માટે આપણે એ આત્મસ્વરૂપ બની ગઈએ, ત્યાર પછી પણ એક ગૌણ હેતુ બાકી ગઈ જાય છે: તે એ કે જે મનાતન આત્મસ્વરૂપ આપણે છીએ તેની અને આપણા સાચા વ્યક્તિત્વની તથા આ વિકારી વિશ્વની જોડે સત્ય સંબંધ સ્થાપન કરવો. અર્થાત્ અત્યાર સુધી આપણે જે વિકારી સ્વરૂપને જ આપણા સત્ય જીવન તરીકે સ્વીકારતા હતા, અને જેને આપણી ઉત્તમોત્તમ દશા માનતા હતા તેને બદલે નિત્ય આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીને તેની અને સંસારની જોડે સાચો સંબંધ સ્થાપન કરવો. ખરેખરો સંબંધ જો બાંધવો હોય તો તે સંબંધ બે વાસ્તવિકતાઓ વચ્ચે હોય તો જ નહીં શકે એક સત્ અને બીજું અસત્ એ બે વચ્ચે વાસ્તવિક સંબંધ કેવી રીતે સંભવે? શરૂઆતમાં તો આપણે નિત્ય સનાતન આત્માને કેવળ ઈન્દ્રિયજન અને એક અવાગ્નવિકૃત નહિ તો પણ ત્રિયાગ્ના એક જુદા પેઢે આપણા સસારી જીવનથી ઘણો દૂર અને દુઃપ્રાપ્ય તો ગણીએ છીએ, કારણ કે કાલના પ્રસાદમાં વિકાર પામતા મન, પ્રાણ અને શરીરથી પર, કેાઇ જુદો જ વસ્તુ આપણે છીએ એવો ખ્યાલ કુદગતી રીતે જ આપણને આવી શકતો નથી. જ્યારે આપણે એ નિમ્ન પ્રકૃતિમાંથી છૂટા થઈએ છીએ ત્યારે આપણા માનસમાં જુદા જ પ્રકારની અનિશ્ચયોક્તિ

આવી જવાનો સભવ ઉપસ્થિત થાય છે અર્થાત્, આત્મા અને જગત વચ્ચેના સંબંધ વિષે આપણે ખોટો ખ્યાલ બાધી બેસવાનો ભય હોય છે આત્માના નિત્ય સનાતન સ્વરૂપનો વધારે ને વધારે સાક્ષાત્કાર કરતા આપણે પેતે તરૂં જ છીએ એવો નિશ્ચય આપણા મનમાં થતો જાય છે, અને ધીમે ધીમે પોતે કેવળ આત્મસ્વરૂપ જ છીએ એની દૃઢ પ્રતીતિ બધાંધને જગત તથા માનવજાતિ આપણાથી સુદૂર, — અસતતવિખ્તાઓ છે માયા છે એમ લાગે છે કારણ કે એ બેભાનનો અનુભવ આપણા નરીન આત્મસાક્ષાત્કારથી તદ્દન ઉતરો હોય છે આપણે પોતે એ દ્વૈતની દશામાંથી આગળ વધ્યા હોઈએ છીએ — આપણી ચેતનાનું ઉત્થાન પણ થયેલું હોય છે — એટલે માનસનું એક પ્રકારનું રૂપાંતર થઈ જાય છે ત્યાર પછી આપણને એ દ્વૈતની દશા સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હોય એવું લાગતું નથી શરીર પ્રાણ અને મનની અદ્વૈતામાંથી વિમુખ થતી વખતે જો આપણે કેવળ એક સનાતન આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો આદર્શ — મુખ્ય આદર્શ તરીકે જ નહિ પરંતુ એક માત્ર અને સર્વ શ્રેષ્ઠ આદર્શ તરીકે — દૃષ્ટિ સમક્ષ ગમ્યો હોય તો ઉપર જો અતિશયોક્તિ જણાવી તે સાધકમાં ખાસ કરીને પ્રગટ થવાનો સભવ છે એ આદર્શ રાખવાથી સાધક મનોમય દોષમયી એકે ક્રેદકે શુદ્ધ સનાતન આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે ખરો — પરંતુ એ એની વચ્ચે જ સીડી છે તેનો ખ્યાલ

તેને આવતો નથી. એટલે એક વાર પ્રાપ્ત કરેલી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાંથી દુઃખકારક પતન થયા સિવાય શરીર, પ્રાણ અને મનના જીવનનો તે ફરીને સ્વીકાર કરી શકે નથી.

આત્માથી જડ તત્ત્વ સુધીની જીવનની સરણી : ભૂત-
માત્ર જોડે અદ્વૈત

પરંતુ આત્મા અને જગત વચ્ચે સનાતન, ગાઢ અને વાસ્તવિક સંબંધ રહેલો છે; એ બે વચ્ચે કાંઈ કુદાવી જવાનું અપરિહાર્ય અંતર નથી. આત્મા અને સ્થૂળ જગત, યાને, ચેતના અને જડ પદાર્થ, એ બન્ને અરામર ક્રમસઃ ગોઠવાયેલી અસ્તિત્વની સીડીનાં બે છેડે આવી રહેલાં બે પગથિયાં છે. એટલે એ બે વચ્ચે એવો વાસ્તવિક સંબંધ હોવો જોઈએ જેથી ફરીને નિત્ય, સનાતન સ્વભાવ આત્મસ્વરૂપે શુદ્ધ અને અવિકારી રહેવા છતાં, વિશ્વને પોતાનામાં જ ધારણ કરી શકે. એ સનાતન સ્વભાવ જોડે જ આત્મા અદ્વૈતને પામ્યો હોય તે પણ અચાનકડે જગતમાં ખૂંપી જવાને બદલે સ્વભાવની પેઠે એકતા સાથે અનેકતાને ધારણ કરવાને શક્તિમાન હોવો જોઈએ. આ બે વચ્ચે જ સંબંધ છે તેને આપણે,—આત્મા અને મૂર્તાની—,આત્મા અને ભૂતમાત્રનું સનાતન અદ્વૈત એવું નામ આપી શકીએ. એ અદ્વૈત પણ મુક્ત થયેલા આત્માએ, ઈશ્વરની પેઠે, ભોગવવું જોઈએ,—અને તે પણ

શુદ્ધ, અવિકારી આત્માના સાક્ષાત્કાર સાથે સંપૂર્ણ આત્મ-
પ્રાપ્તિ થવા માટે સાધકે આત્મા અને પરમાત્મા બેંડે અદ્વૈત
પ્રાપ્ત કરવું બસ નથી,—પરંતુ જૂતમાત્ર બેંડે પણ તેણે
તેવું જ અદ્વૈત સિદ્ધ કરવું જોઈએ. વ્યક્ત જીવનથી ભરેલું
વિશ્વ, તેમ જ માનવબધુઓથી ભરેલું જગત આપણે પ્રથમ
ત્યાગી દઈએ છીએ, કાગણ કે આપણે તેની બેંડે અજ્ઞાનતા
બંધનથી બધાયવા હોઈએ છીએ, અને બેદલાવને વશ વ્યક્તિ-
ત્વને લીધે કાવમાં ઉત્પન્ન થયેલું અસત્ય જીવનમાં વિરોધો,
વિસવાદો, અને દ્વેન ઉત્પન્ન કરતું હોય છે પરંતુ સત્ય જ્ઞાન
થવા પછી એ બે વચ્ચેનો સાચો સબધ આપણને માસૂમ
પડે છે અને તેથી સર્વ પ્રાણીઓને તથા પદાર્થોને આત્માના
સનાતન ચૈતન્યમાં આપણે સ્વીકારવા જોઈએ,—અને તે પણ
તેમના અને આપણા આત્માનું તાદાત્મ્ય જાણીને, નહિ કે,
પોતાની, જુદી અલ્પપ્રધાન વ્યક્તિતા જાળવી રાખીને

વિરાટનો સાક્ષાત્કાર

ઉપર જે વિચારો જણાવ્યા તેનો સાર એ છે કે શુદ્ધ,
પરાત્પર, સત્, — કાલાતીત, દિશાતીત, સ્વયંબૂ એવું ચૈતન્ય
પ્રાપ્ત કરવાની સાથે સાથે જ સાધકે વિરાટ ચૈતન્યનો સ્વીકાર
કરવો જોઈએ તથા વિરાટમય થવું જોઈએ અર્નત પોતે
વિશ્વરૂપે સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થના ઉપાદાન અને આદિ
કારણ રૂપે કાર્ય કરે છે એનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરવો

જોઈએ. પ્રાચીન વેદાંતીઓ આ સાક્ષાત્કારને “આત્મામાં સર્વ ભૂતાનું દર્શન”* અને “સર્વમાં આત્માનું દર્શન” કહેતા. વળી જે આત્મામાં વિશ્વની ઘટનાનો આદિ ચમત્કાર ફગીને ઉપજ્યો છે તેને વિશે ઉપનિષદ કહે છે કે તેવા યોગીને મન તો “તેનો પોતાનો આત્મા જ સર્વ ભૂત રૂપ થઈને વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યો હોય છે” આપણી પરિમિત અહંતાને દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણે કેવા પ્રકારનો સબધ વિશ્વ સાથે બાંધવો તેનો ખ્યાલ આપણને ઉપર જણાવેલાં ત્રણ સૂત્રોમાં મળી આવે છે. એ પ્રકારનું અનંત ચૈતન્ય આપણે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ; અને સર્વ જોડે ઉપર જણાવી તેવા પ્રકારની એકતા સ્થાપન કરવી જોઈએ.

સર્વ સાથે અદ્વૈત : સર્વમાં એક આત્મા જોવાનો અભ્યાસ

મનોમય પુરુષ હાંપ આપણા આત્માનું સાચું સ્વરૂપ નથી, — એ તો તેનું એક કાર્ય માત્ર — તેનો આભાસ માત્ર — છે. આપણો આત્મા વિરાટ છે, અનંત છે. અર્થાત્, તે સર્વના આત્મા સાથે એક છે અને પ્રાણી માત્રમાં વસી

* યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપश्यति ।

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજુગુપ્સયતે ॥ ૬ ॥ ઇશં

યસ્મિન્યર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈ વા ભૂદિજાનતઃ

તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઃ એકત્વમનુપश्यતઃ ॥ ૭ ॥ ઇશં

રહેલો છે. આપણા મન, પ્રાણ અને શરીરની ચેતનાની પાછળ જે અનંત આત્મા છે તેજ માનવ માત્રમાં તેમનાં મન, પ્રાણ અને શરીરની ચેતના પાછળ આવી રહેલો છે. એટલે આત્માને પ્રાપ્ત કરીને પછીથી તે સર્વેની સાથે પાખ અંકતા કરવાને આપણે સ્વાભાવિક રીતે પ્રેરાઈશું. એ અર્થ કરવાના પ્રયત્નમાં આપણું મન અંતઃગયો નાંખે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ જે આપણે છડી લગામ મૂકીએ તો મન પોતાનું ધાર્યું કરવા ખાતર જ્ઞાનને અજ્ઞાનના પડદાથી ઢાંકી દેવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે. મન પોતે એ સત્ય દર્શન અને સત્ય જ્ઞાન પ્રમાણે પોતાનામાં ફેરફાર કરીને તેને અનુસાર વર્તવાને જરા પણ પ્રયત્ન કરતું નથી. પરંતુ યોગનો અભ્યાસ કરવામાં આપણે જે સાચી રીતે આગળ વધ્યા હોઈશું તો શુદ્ધ મન અને પવિત્ર હૃદય થયા પછી જ આપણને આત્મસાક્ષાત્કાર થશે અને વિશુદ્ધ થયેલ મન ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રત્યે નિષ્ક્રિય, અનાવરિત રહે છે. ખીલું એ પણ છે કે પગિમિત નામ-રૂપાત્મક દેખાવ માત્રથી અંજાઈને હૈત પ્રધાન, - બેદલાવવાળા વિચારો કરવાને બદલે એકતાના સનાનન, સંવાદિ સુઝ પ્રમાણે વિચાર કરવાનો અભ્યાસ પણ મનને પાડી શકાય છે. તાત્પર્ય કે સાધક મનને ધ્યાન અને એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરાવી સર્વ પ્રાણીઓ અને પદાર્થો ભુદા ભુદા છે એવો ખ્યાલ કરવાને બદલે સર્વ પ્રાણીપદાર્થમાં એક આત્મા વ્યાપી ગયો છે, તથા તે સર્વે એક આત્માના પ્રતિબિંબો

છે એવો જ વિચાર કરવાનો સાધકે અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. અત્યાર મુખી શરીર, પ્રાણ અને મન વગેરેની અદંતામાંથી વિમુખ થવાનું સાધકને કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એકલી એ ક્રિયા કરીને સાધકે અટકી જવું જોઈએ નહિ. પૂર્ણગિમના સાધકે ઉપર જાણવેલી બને ક્રિયાઓનો એકીસાથે અભ્યાસ કરવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અદંતામાંથી પોતાની જાનને એકી લેવાને પરિણામે સાધકને તેના અંતરમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર થશે અને ખીજાઓ જોડે આત્માની એકતા અનુભવવાથી તેને પોતાની જ્ઞાતની ગણાતી વસ્તુઓમાં પણ તેનું જ દર્શન થશે. સર્વ પ્રાણી પદાર્થમાં એક જ વિરાટ પુરુષ, પ્રજુ.-પ્રજ્ઞા-વ્યાપી રહ્યો છે એ અભ્યાસથી શરૂ કરીને વિરાટચેતનાની પાછળ રહેવ પરાત્પરને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પરંતુ એ માર્ગે જતા કેટલીક ખાસ અડચણો નડવાનો સંભવ હોવાથી બનતાં મુખી ઉપર જાણવેલી બનને ક્રિયાઓનો સાધકે એકીવખતે અભ્યાસ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

વિરાટના સાક્ષાત્કારની ત્રણ ભૂમિકાઓ

સર્વવ્યાપી પ્રજ્ઞાનો જે અનુભવ ઉપર જાણાવ્યો તેના સાક્ષાત્કારની ત્રણ ભૂમિકાઓ પડી શકે તેમ છે. પ્રથમ, સર્વ પ્રાણીઓ જેમાં જીવન ધારણ કરી રહ્યાં છે તેવા વિરાટ આત્માનો અનુભવ. પ્રજુ પોતે અનંત વ્યાપક સ્વરૂપે,

સ્વયંભૂ, શુદ્ધ ચેતન્ય રૂપ છે. તે કાળ અને દિશાનાં બંધનોમાં પડેલો નથી. પરંતુ કાળ અને દિશા બંનેને પોતાના અસ્તિત્વને પ્રગટ કરવાના સ્વરૂપ તરીકે તે ટકાવી રાખે છે. તે પોતે સર્વે વિશ્વો કરતાં પણ વિશેષ અને વિશાળ હોઈ પોતાની સ્વયંભૂ, અનંત સત્-તા અને ચેતનામાં સર્વને સમાવી શકે છે. છતાં તે પોતાના સરજેલા કે પોતે ધારણ કરેલા પદાર્થવડે યા તો પોતાના રૂપાંતરવડે બંધાતો નથી. કારણ કે તે સ્વતંત્ર, - મુક્ત, - અનંત અને સર્વમાં આનંદ અવરૂપે રહે છે. એક પ્રાચીન ઉપમા પ્રમાણે આકાશ જેમ સ્વર્ પદાર્થોને ધારણ કરે છે તે પ્રમાણે તે વિરાટ સર્વ પ્રાણી પદાર્થોને પોતાની ચેતનામાં ધારણ કરે છે. શરૂઆતમાં વિગટનો વિચાર સાધકને કેવળ કલ્પનામય અને અગ્રાહ્ય જોવો લાગે છે, - અને તેથી જ તે અનંત વિરાટના ઉપર એકાગ્રતા - ધ્યાન - કરી શકતો નથી. પરંતુ આકાશપ્રહ્લનો વિચાર એ ધ્યાન કરવામાં ઘણો સહાયજૂત થાય છે. વિરાટને સ્થૂળ આકાશરૂપે જ નહિ પરંતુ બૃહત્ સત્-તા રૂપે, ચેતનારૂપે અને આનંદના આકાશરૂપે જોવાથી સાધક પોતાના મનથી તે અનંત વિગટને જોઈ શકે છે અને મનથી તેને પ્રાપ્ત કરીને પોતાના આત્મા સાથે તેનું અદ્વૈત સાધી શકે છે. એ પ્રમાણે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવાથી મન વિજ્ઞાનમાયી ઉત્તરી આવતા સત્યના પ્રવાહને ઝીવવાને તૈયાર થઈ રહે છે, અને એ જ્યોતિ - પ્રવાહને લીધે સાધકની દષ્ટિમાં સમૂચો

ફેરફાર થઈ જાય છે એ પ્રમાણે જેમ જેમ દૃષ્ટિનો ફેરફાર સિદ્ધ થતો જાય છે — અને તે વધારે સગળ અને સુદૃઢ બની ચેતન્યમાં વધારે ને વધારે સમય ટકી રહે છે, — તેમ તેમ આપણું જીવન તેના સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પામી જશે. અર્થાત્, આપણે જેનું દર્શન કરીએ છીએ તદ્રૂપ બની જઈશું. આપણી ચેતના ફક્ત વિગટ જ નહિ, પણ વિરાટથી પર — પરાત્પર, અનંત થઈ જશે. તે પછી મન, પ્રાણ અને શરીર એ અનંત ચેતન્યમાં ફક્ત આદોલનરૂપે, ગતિરૂપે, જણાશે; અને આત્મા તો અનંત ચેતન્ય જેડે તાદાત્મ્ય કરી લય પામશે એ સાક્ષાત્કારમાં આપણને જણાય છે કે જગતરૂપે જગતનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ — એક માત્ર અનંત આત્મા જ સર્વત્ર વિદ્યસ્તી રહ્યો છે. એ આત્માની અનંતતામાં તેના પોતાના સચેતન આધિર્ભાવનાં રૂપોનો સમર્થ, વિગટ-સવાદ પ્રગટે છે.

નામરૂપાત્મક વિશ્વનું સત્ય

હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે એ વિશ્વ-સવાદ જે નામ અને રૂપને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે તે નામ અને રૂપોનું શું? તે બધા શું કેવળ ચિત્રના જ જેવા ખાલી નામરૂપાત્મક, અર્થાત્, વાસ્તવિકતા વિનાના, નિર્જીવ, શુદ્ધ જ લાસવાનાં? એક સમયે જાણે તે બધા આપણને બધા, સમર્થ અથવા તો સુદર લાગ્યાં હોય, પરંતુ હવે તો તેઓને તદ્દન નકામા ગણીને તેમનો ત્યાગ જ કરવાનો રહે છે કે શું? ના, એમ

નથી. સર્વને પોતાનામાં સમાવનાર વિરાટ આત્માના પ્રથમ સાક્ષાત્કારને પરિણામે એવી ત્યાગવૃત્તિ પેદા થઈ આવે એ શક્ય છે, પરંતુ અનંત વિરાટમાં પણ જે અનંતનાઓ રહેલી છે તેમની ઉપેક્ષા કરીએ તો જ એ પરિણામ આવે. એ નામરૂપો કાંઈ વિરાટ — મને ઉત્પન્ન કરેલાં ખાલી નામ અને રૂપો જ નથી. ખરું જોતાં, એ બધાં ય આત્માએ પોતે જ્ઞાનપૂર્વક ઉત્પન્ન કરેલાં તેનાં પોતાનાં જ સ્વરૂપો છે અર્થાત્, જે પ્રમાણે આપણામાં આત્મા છે તે જ પ્રમાણે સર્વમાં પણ તે જ આત્મા છે અને તે પોતાના ભિન્નભિન્ન આવિર્ભાવને જાણે છે, તેની ગતિના ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવે છે, અને પોતાનાં સર્વે રહેઠાણોમાં તે આનંદપૂર્વક વસી રહ્યો છે. ધડામાં જેમ આકાશ વ્યાપી રહ્યું છે છતાં પણ તે ધડાને ધારણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે વિરાટ પણ સર્વમાં વ્યાપી રહ્યો છે છતાં પણ તેમને પોતાનામાં ધારણ કરે છે — અલગત, સ્થૂલ રૂપે નહિ પરંતુ આધ્યાત્મિક રીતે એ વિરાટ જ પ્રત્યેક નામ-રૂપનું સત્ય સ્વરૂપ છે. સર્વમાં વ્યાપી રહેલા એ વિરાટનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. આપણે જાને તે વિરાટનું દર્શન કરવાનું છે એટલું જ નહિ પરંતુ જૂતમાત્રમા તે વિરાટને આપણા આત્મારૂપે જાણીને આપણે પોતે તદ્રૂપ થઈ જવું જોઈએ. આપણી ભુદ્ધિના અને હૃદયના સર્વે ખોટા ખ્યાલોને અને વિરોધોને બાજુએ મૂકીને પ્રભુ સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહ્યો છે અને તે જ સર્વ પદાર્થોનું અંતિમ સત્ય

છે તથા ઘટઘટમાં જ્ઞાનપૂર્વક વસનાર આત્મા છે એ સત્યને આપણે સ્વીકારવું નોંધીએ,—અને તે કેવળ શુદ્ધ બુદ્ધિથી જ નહિ પરંતુ સાક્ષાત્કારને પરિણામે સ્વીકારવું નોંધીએ. જેથી આપણી મનોમય ચેતનાનું પણ તેની દિવ્ય લીલામાં રૂપાંતર થઈ જાય.

વિરાટનો આવિર્ભાવ : આપણું શરીર, પ્રાણ અને મન વિરાટ છે.

ઉપર જણાવેલો આત્મા સર્વ પ્રાણી પદાર્થથી પર તેમજ વધારે વ્યાપક હોવા છતાં આપણા ચૈતન્યમાં તો જ્યાંની નેડે તેનું અદ્વૈત હોવું જ નોંધીએ તે વિરાટ સર્વને પોતાનામાં ધાગણ કરે છે, સર્વમાં વસી ગયો છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે પોતે કેવળ આત્મ-સ્વરૂપે નહિ પરંતુ નામ, રૂપ, ક્રિયા કર્તા,—મન, પ્રાણ અને શરીરના અધિવાસીરૂપે પણ સર્વમાં રહેલો છે એવો સાક્ષાત્કાર આપણે પ્રાપ્ત કરવો નોંધીએ. પ્રથમ સાક્ષાત્કારને અતે આપણે જે જે પદાર્થનો ત્યાગ કરી તેનાથી દૂર જતા હતા તે સર્વેની સાથે પણ, ઉપર જણાવ્યો તેવો સાક્ષાત્કાર થયા પછી, આપણે સત્ય સંબંધથી નોંધીએ છીએ. આપણા મન, પ્રાણ અને શરીરનો આપણે ત્યાગ કર્યો હતો કારણકે તે આપણું સત્ય સ્વરૂપ ન હતું પરંતુ હવે તે બધાને આપણે

વિરાટ આત્માના રૂપો તરીકે સ્વીકારી શકીશું, — તથાપિ તે આપણી વ્યક્તિક સંકુચિતનાના અર્થમાં નહિ આપણા મનને એક છટી, અનડી, વ્યક્તિગત ક્રિયા તરીકે નહિ જોતા વિગટ — મનની એક ક્રિયા તરીકે જ આપણે સ્વીકારીશું. વળી, આપણા પ્રાણને પણ પ્રાણસક્તિના, જ્ઞાનતુઓના અને કામનાના અગત કાર્ય તરીકે નહિ પરંતુ વિગટ — પ્રાણની એક મુક્ત ક્રિયા તરીકે જ આપણે જોઈશું. શરીરને પણ આત્માના પિંગ્વ તરીકે ગણવાને બદલે તેના એક ગૌણ સાધનરૂપ જ ગણીશું. શરીર પર ધ્યાન કરેલા કપડા જેમ શરીરથી જુદાં છે, તેમ આત્માએ ધ્યાન કરેલું શરીર આત્મા થી કેવળ નિરાળું હોવા છતાં વિગટ તત્ત્વનું તો તે પણ એક સ્વરૂપ જ છે, — વિરાટ — દેહનો એક જીવન પુટ છે એવું આપણે અનુભવીશું. દ્વકામા, વિરાટપૃથ્વીનું ચૈતન્ય આપણા દેહના ચૈતન્ય સાથે એક થયેલું લાગશે. ઓગરદમ કાર્ય કરી રહેલી વિવિધ શક્તિઓ કેમ જાણે આપણી પોતાની જ શક્તિઓ ન હોય એમ કાર્ય કરતી જાણીએ વિગટના હૃદયના ધમકારાઓ અને તેની ઈચ્છાઓ આપણા પોતાના હૃદયને તેના દિવ્ય આનંદ જોડે તાનમદ્દ કરી નાખશે, અને વિગટ — મનનો વિચાર — પ્રવાહ આપણા પોતાના મનમા વહી આવતો જાણીએ તેમ જ આપણી પોતાની બુદ્ધિનો પ્રવાહ સમુદ્રના મોઝા પેઠે તે વિગટ — સમુદ્રમા ઉઠી ગયેલો અને તેની સાથે અદૈત રૂપ પામેલો જાણીએ બુદ્ધિથી પર એવા સના

નન સત્યને પામીને સર્વ મન, સર્વ પ્રાણ, અને સર્વ દેહને પ્રેમપૂર્વક પોતાનામાં સમાવનાર, એ અદ્વૈત વિજ્ઞાનમય સત્યની જ્યોતિને અને આધ્યાત્મિક આનંદના ધ્યકારાને લઈને આપણી અંદર રહેવા પ્રબુની સાર્થકતા થઈ ગણાય. વિરાટની સમગ્ર એનના જોડે સાધકની સંપૂર્ણ એકતા થાય છે.

વિરાટનો આત્મા અને આવિર્ભાવરૂપે સાક્ષાત્કાર

પરંતુ આપણે તો વિગટનો તેની સત્ - તા અને તેના આવિર્ભાવ બન્નેમાં સ્વાકાંક્ષ કરવાનો છે, એટલા માટે આપણું જ્ઞાન પણ પૂર્ણ અને સમગ્ર હોયું જોઈએ એટલે કેવળ શુદ્ધ ચિન્મય આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને બેસી ગહે નહિ યાત્રે. આપણે તો આત્મા જોટયા જોટયા સ્વરૂપોમાં આવિર્ભાવ પામે છે, જોટલી જોટલી રીતે તે વિકાસ પામતો જણાય છે અને વિશ્વના જે જે વિગટ સ્વરૂપોમાં પોતાની જાતને વ્યક્ત કરે છે તે સર્વેનો પણ આપણે વિરાટ આત્મા તરીકે સાક્ષાત્કાર કરવો જ જોઈએ મતલબ કે, આત્મજ્ઞાન અને વિશ્વજ્ઞાન બન્ને પ્લહજ્ઞાનના બાપક ક્ષેત્રમાં એક થઈ રહેવા જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૧ મું

આત્માની અભિવ્યક્તિના પ્રકારો

આત્મજ્ઞાનમાં ભૌતિકજ્ઞાનનો સમાવેશ

જ્ઞાન યોગના માર્ગમાં આપણે જે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીએ તે આત્મા આપણી આધ્યાત્મિક અને માનસિક સ્થિતિ તથા ક્રિયાઓની પાછળ રહીને તેમને ટપાની ગળે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે જ આત્મા ત્રિગટ - વિશ્વસ્વરૂપ અને પગલપગ પરબ્રહ્મ હોઈ વિશ્વમાં જુદે જુદે રૂપે આનિર્ભાવ પામી રહ્યો છે એટલે કરીને, સત્ - તાતા જુદા જુદા ગુણોનું જુદા જુદા પ્રકારોનું અને વ્યક્ત વિશ્વના તત્ત્વોનું જ્ઞાન પણ આત્મજ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે ઉપનિષદમાં બ્રહ્મની વ્યાખ્યા આપતા એક સ્થળે યસ્મિન્ જ્ઞાને સર્વે વિજ્ઞાત ભવતિ — “જેને જાણવાથી આખું વિશ્વ જાણી શકાય તેનું નામ બ્રહ્મ” એવું કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ પણ ઉપર જણાવેલા ત્રિયાગમાં આવી જાય છે આત્માનો સાક્ષાત્કાર પ્રથમ શુદ્ધ

સત્-તા તરીકે કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી તેના આનિ-
ર્ભાવના પ્રકારો આપોઆપ માલુમ પડી આવે છે. સાક્ષાત્કાર
યના પહેલાં પણ તર્કશક્તિ વડે સત્ શું છે તે સંખધી
નિર્ણય કરીને, બુદ્ધિવડે તેનું પૃથક્કરણ કરીને, અસ્તિત્વ
તથા વિશ્વને જાણવાનો પ્રયત્ન આપણે કરી શકીએ છીએ
ખરા પરંતુ એ પ્રકારની તાર્કિક સમજૂતીને આપણે ‘જ્ઞાન’
કહી શકીએ નહિ વળી દેવજ્ઞ જ્ઞાન અને દર્શનકાગ
આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય તો પણ જ્યાં સુધી આપણા સંપૂર્ણ
અંતગતમાને તે સાક્ષાત્કાર થાય નહિ ત્યાં સુધી—અર્થાત્,
આત્મા જે સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરે તેની જોડે આપણું સમગ્ર
જીવન એકતાને પામે નહિ ત્યાં સુધી, આપણે તેને ‘સાક્ષાત્કાર’નું
નામ આપી શકીએ નહિ પુરુષોત્તમ પ્રભુને સંપૂર્ણપણે
જાણવો એ યોગશાસ્ત્રનો હેતુ છે, તેની સાથે એકતા સાધવી
એ યોગની કલા છે, જેથી કરીને આત્મામા જ આપણે અસ્તિત્વ
ધારણ કરી શકીએ, અને તે ઉચ્ચ ભૂમિકામાથી જ કર્મો
કરીએ, અને આપણા આત્માના અસત્ય સ્વરૂપમા જ નહિ
પરંતુ આપણી પ્રકૃતિના સક્રિય ધર્મમા પણ આપણે પગાત્પર
પ્રભુની સાથે એકતા પામીએ તેનું જ નામ યોગ સર્વ
પ્રાણીઓ અને પદાર્થો પોતાના નિમ્ન કળ્છોકાગ, અપૂર્ણ
કિંવા સંપૂર્ણ જ્ઞાન સાથે, તે પુરુષોત્તમનો આનિર્ભાવ કરવા
મંથી રહ્યાં છે. ઉત્તમોત્તમ સત્યને યાને પુરુષોત્તમને
જાણવો, તેનું જ્ઞાન મેળવવું, અને તેની સાથે સવાદિ

જીવન ગાળવું એ સત્ય જીવનના યાને સમ્યક્ - રિયલિટી પ્રાપ્ત કરવા માટેની પ્રથમ શરત છે. આપણા સમગ્ર આધારદ્વારા, આપણી સર્વે અનુભૂતિઓદ્વારા, તથા કર્મોદ્વારા એ સત્યને અને સંવાદનો વ્યક્ત કરવો એ સત્ય જીવન - સમ્યક્ જીવન - ગાળવાની શરત છે

બુદ્ધિથી પર સત્ય જ્ઞાન: સમષ્ટિ તથા વ્યક્તિમાં
અનંત

પરંતુ માનવ હજી બુદ્ધિપ્રધાન પ્રાણી છે, એટલે તેને માટે પુરુષોત્તમનું અને તેના આધિભાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ કાંઈ સહેલું નથી. કારણકે ઉત્તમોત્તમ સત્ય તથા તેના આધિભાવના પ્રકાર મનથી પર છે. બુદ્ધિને તથા મનને જે તત્ત્વો અસ્તિત્વના પરસ્પર વિરોધી છેડાઓ જેવા જણાય છે તથા જે વિચારો અને તત્ત્વો મનને છેક જ વિરોધી અને પરસ્પર ધાનક જેવા જણાય છે તે બધાની તાત્ત્વિક એકતા ઉપર જ આધિભાવના એ પ્રકારોનો આધાર રહેલો છે. મનથી પર વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં તે બધાં એક જ સત્યનાં પરસ્પર ન્યૂનતાપૂર્વક સ્વરૂપો છે. આત્માને આપણે એકી વખતે એક અને અનેક એ બન્ને સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. વળી સર્વોની એકતાને પણ તેનામા જોઈને પ્રત્યેક વસ્તુનું અંતિમ સ્વરૂપ પણ તેજ છે એવો સાક્ષાત્કાર પણ

કુવો જોઈએ: સર્વના સગવાગાની એકતા તથા પ્રત્યેક વસ્તુના અતિમ તત્વનો અમેદ અનુભવો જોઈએ અને તેનાથી પણ પર, પગતપરૂપે પણ આપણે તેનો સાક્ષાત્કાર કુવો જોઈએ: એ પગતપર એકતા અને અનેકતા બન્નેથી પર છે દિશા, કાલ અને પરિસ્થિતિને આધીન હોઈ દેહના અને મનના દેખીતા બંધનોમા જકડાયેલી હોવા છતાં દરેક દરેક વ્યક્તિ દિવ્ય છે, આત્મસ્વરૂપ છે, પ્રભુનું જ પ્રતિનિધ છે જેમ નાનીમોટી વ્યક્તિ દિવ્ય છે તેમ દરેકદરેક નાની-મોટી સમષ્ટિ પણ દિવ્ય છે, અર્થાત્ સમષ્ટિમા પણ ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિ અનુસાર પ્રભુ પોતાનો આવિર્ભાવ કરી રહ્યો છે દરેક વ્યક્તિ કે સમષ્ટિ પોતાની જાતને પોતાના અતરંગમા જેની જાણે છે તેની, અથવા તો, મહાગથી બીજાને જેવી દેખાય છે તેની જ જે આપણે તેને જાણ્યા કરીએ તો વાસ્તવિક સ્વરૂપમા તેને આપણે કદી પણ જાણી શકીશું નહિ પરંતુ જે તેને પ્રભુસ્વરૂપે -આપણા પોતાના આત્મા-રૂપે, જુદા જુદા સંજોગોમા અને પ્રકૃતિના ગુણોમા જુદી જુદી રીતે આવિર્ભાવ પામનાર એક જ આત્મારૂપે જાણી શકીએ તો જ આપણે સમષ્ટિને યથાર્થ જાણી કહેવાય જ્યાં સુધી આપણા અતરંગજાને એ એકતામા સર્વ બેદોનો લય કરવાનો અભ્યાસ પડ્યો નથી ત્યાં સુધી આપણું જીવન સત્ય-મય થયું નથી એમ સમજવું કારણકે આપણે વાસ્તવિક એકતામા જીવન ધાગણું કરતા નથી સર્વને એક, સમગ્રતા

જાગ, - એક સમુદ્રની લહરીઓ, - ગણવામાં ખરી એકતાની જાવના સમાતી નથી, પરંતુ પ્રત્યેક પદાર્થને તેના સ્વતંત્ર સ્વરૂપમાં, તેમજ વિવિધ પદાર્થના સમૂહને પણ, જ્યારે પ્રભુસ્વરૂપે જાણવામાં આવે ત્યારે જ એકતા સંપૂર્ણ થઈ ગણાય. વળી તે પ્રત્યેક પદાર્થ અને સકલ વિશ્વને આપણુ પોતાનું જ સ્વરૂપ ગણી શકીએ ત્યારે તે અભેદની જાવના સિદ્ધ થઈ ગણાય.

વિશિષ્ટાદ્વૈતમાં રહેલું સત્ય : આત્માને અને તેના
આધિભાવને જાણવાની અગત્ય

અને છતાં, અનંતની માયા એવી અટપટી છે કે એક અર્થમાં જોવા જતા સર્વ પદાર્થો સમમના જુદા જુદા વિભાગો જ છે, - એક જ સમુદ્રનાં મોગાંઓ છે! અરે! કેવળ જુદી અને સ્વતંત્ર સત્ - તાઓ છે એવી દ્વૈતમય દ્રષ્ટિ પણ સમમ સત્ય અને પૂર્ણજ્ઞાનને માટે અગત્યની બને છે. આત્મા તો સર્વમાં એક સ્વરૂપે જ હોય છે તો પણ વિશ્વમાં સીવાને અર્થે તે જુદાં જુદાં અનંત જીવનાં સ્વરૂપો ધારણ કરે છે, અને તે જીવ આપણી વ્યક્તિતાઓના અને તેની અભિ-વ્યક્તિના ઉપર અધિષ્ઠાતા તરીકે અનંત યુગો સુધી આધિપત્ય બોમ્બે છે. આપણા નિરંતર વિકારી વ્યક્તિત્વની પાછળ સતત એક રહેનાર, જીવાત્મા, છે અને તે જ આપણુ ખર

અમિત છે આપણુ સાચુ અમિત, જ્ઞાતમા,—અદતાની પેઠે પરિમિત હોતુ નથી, પરંતુ અનંત હોય છે ખરૂં જોતા, જ્ઞાતમા એને પોતાની ગર્ભ ભૂમિકા ઉપરથી નીચે ઉતરી સ્વેચ્છાપૂર્વક બંધનો સ્વીકારનાર અનંત અનેક બીજરૂપ અનંત, મુક્ત અને અમિત વિનાના આત્માઓનો,—એક વિગત—પ્રકૃતિની ક્રિયાઓને પોતાની અદ્ય પ્રતિનિધિત કરનાર અને પુરોનો સાખ્યમતમા સ્વીકાર કરનાર આત્મા છે તેમા પણ એ જ સત્ય રહેલું છે કેવનાદૈતના માયાવાદની અને બૌદ્ધમતના શૂન્યવાદની તાર્કિક અતિશયોક્તિ સામે, વિગિષ્ટાદૈતનો જે મત ગમેો થયો તેમા પણ આત્માના અમિતનો અને તેની બિન્નનાનો સિદ્ધાંત ભુદી ગીતે આવી ગયો છે અર્ધ—બૌદ્ધ અને અર્ધ—સાખ્ય મતના મિશ્રણ જેવા પ્રાચીન મત પ્રમાણે વિશ્વમા વ્યાપી ગહેના શાંત નિષ્ક્રિય પુરુષ ઉપગત રૂક્ત પચમહાભૂતો અને જડ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો અને તેમનું મિશ્રણ જ બાકી ગહે છે એ પચ મહાભૂતો અને પ્રકૃતિના ત્રિગુણો મિથ્યા યાને અસત્—ક્રિયા તે શાંત, નિષ્ક્રિય પુરુષમા પ્રતિનિધિત થાય છે, અને પુરુષના ચૈતન્યને લીધે ચિન્મય સજીવ, હોય તેની દેખાય છે જના એ નિષ્ક્રિય અને શાંત પુરુષમા અનંત બ્રહ્મનું સંપૂર્ણ સત્ય સમાધ જતુ નથી મન પ્રાણ અને શરીરના એક જન્મથી બીજા જન્મ સુધીમાં બદલાતા વિકારી તત્ત્વોનો સમૂહ એ મર્ત આપણુ ખરૂં સ્વરૂપ નથી અર્થાત્,

આપણા જીવનમાં કાર્મ સમયે પણ ખરે આત્મા, જીવનને જ્ઞાનપૂર્વક ધારણ કરનાર કોઈ વ્યક્તિવાન, આપણા વિચારી રૂપની પાછળ હોતો જ નથી એ વિચાર ખગમો જ નથી પ્રકૃતિથી સર્વ પ્રકારે અમાધિન અને ઉદાસીન રહેનાર, શુદ્ધ, નિષ્ક્રિય પુરુષ વિના બીજું કાર્મ પણ સત્ય જીવનમાં નથી એ વિચાર ખોટો છે આપણા માનસિક, પ્રાણમય, અને શારીરિક વ્યક્તિત્વમાં થતા સતત વિકારોની પાછળ આપણા જીવનમાં વાસ્તવિક અને નિર્વિકાર શક્તિ જીવાત્મા રૂપે આવી ગહેરી છે તે જીવાત્માને આપણે જાણવો જોઈએ અને અનંત બ્રહ્મ પોતાની તપશક્તિ અનુસાર, તેની સનાતન મિશન - ક્રિયામાં આપણી પ્રકૃતિદ્વારા પોતાનો આવિર્ભાવ કરે તેમલા માટે આપણે તે જીવાત્માને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ

શુદ્ધાદૈતના ભક્તિમાર્ગનું સત્ય

અસ્તિત્વ એ એક, સનાતન અને સર્વ વસ્તુના અધિગત રૂપ આત્માના અનંત સબધોનું બનેલું છે તેને આપણે સ્વીકારીએ તથા દૈત જેનું મૂળ અદૈતમાં - એક સનાતન આત્મામાં - રહેલું છે તેનો તથા, અદૈત તથા દૈતના સબધોને ટકાવી રાખનાર પ્રકૃતિના યાને શક્તિના અસ્તિત્વનેયે સ્વીકારીએ તો પછી આપણને સર્વ પ્રાણીઓની એમતાનો તીવ્ર ઈન્કાર કરનાર અને આત્મા તથા પરમાત્મા વચ્ચે

અપરિહાર્ય ભેદ સ્થાપન કરનાર દર્શનો અને દ્વૈતમતવાદી ધર્મોમાં પણ કાંઈક સત્ય તો રહેયું છે એમ જરૂર જણાઈ આવશે દ્વૈતમત માનનારા ધર્મોમાંના અસંગ્રહી ધર્મો સ્વર્ગ અને એવા ખીળ સુખભોગો ભોગવવાનો અજ્ઞાનપૂર્ણ આદર્શ પોતાના અનુયાયીઓ આગળ રજુ કરે છે, તો પણ એ ધર્મનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને ગહન રહસ્ય એક ભક્ત કવિના ધરમથ્યુ, છતાં સમર્થ, રૂપકમાં આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે તે કવિ પરમાત્માના આલિંગનનો આનંદ સનાતન યુગો પર્યંત ભોગવવાના માનવઆત્માના હકનું સમર્થન કરીને કહે છે કે “મારે સાકર થઈ જવું નથી. મારે તો સાકર ખાવી છે” સર્વમાં વ્યાપી રહેલા એક આત્માના અદ્વૈત ઉપર આપણે ગમે તેટલો ભાર મૂકીએ તો પણ ભક્તના એ ઉદ્ગારને આધ્યાત્મિક વિવાસવૃત્તિની અભિલાષા તરીકે, અથવા તો, અતિમ સત્યના શુદ્ધ અને હિચ્ચ સ્વરૂપનો અજ્ઞાન અને આસક્ત આત્માએ કરેલા નિષેધ તરીકે તો આપણે ન જ ગણી કાઢવો જોઈએ ઉલ્લુ, એ ઉદ્ગારના ભાવાત્મક સ્વરૂપમાં આપણને અસ્તિત્વનું ઊંડામાં ઊંડું અને ગહન સત્ય છુપાઈ રહેલું માલૂમ પડે છે વાચ્ય તેને વર્ણવી શકતી નથી, અને માનવબુદ્ધિ તેનો પાર પામી શકતી નથી છતાં તેને પ્રાપ્ત કરવાની ચાવી હૃદયમાં રહેલી છે. અને આત્મજ્ઞાનીનું અભિમાન કેવળ નિરપેક્ષ અદ્વૈતના ઉપર ગમે તેટલો ભાર મૂકે તો પણ ભક્ત હૃદયની

એ અભિલાષાને અને તેમા રહેલા સત્યને તે દૂર કરી શકશે નહિ પરંતુ એ તો ભક્તિયોગની પરાકાષ્ટાની વાત થઈ, અને ભક્તિયોગનું વર્ણન કરતા આપણે તેના વિષે વધારે વિચાર કરીશું.

પૂર્ણયોગનું દૃષ્ટિબિંદુ

પૂર્ણયોગનો સાધક પોતાના આદર્શ અને સાક્ષાત્કારને સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતા શીખશે પ્રભુના સનાતન આધિભાવના અનેક પ્રકારો અસ્તિત્વમા હોય તે અનેક ભૂમિકાઓમા પ્રભુ પોતાની જાનને પ્રગટ કરે છે, તેમ જ પોતાની જાતને પ્રાપ્ત કરે છે,—મેળવે છે આધિભાવના પ્રત્યેક પ્રકારમા કાંઈક હેતુ રહેલો હોય છે, અસ્તિત્વની પ્રત્યેક ભૂમિકાને તેની સાર્થકતા હોય છે અને તે પણ ઉચ્ચતમ શિખરની અને સનાતન અદ્વૈતની વિશાળતામા સિદ્ધ થાય છે આપણે તો આપણા વ્યક્તિત્વમાથી તે એક અનત આત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો છે, કારણકે આપણા બધા અનુભવોનો પાયો જીવાત્મા છે જ્ઞાનને અતિ આત્મા જોડે તાદાત્મ્ય થાય છે, કારણકે દ્વૈતવાદીની માન્યતા છતાં, આત્માનું સંપૂર્ણ અદ્વૈત પણ શક્ય છે તે અદ્વૈતને લીધે આપણે પરમાત્મામા મગ્ન થઈ શકીએ છીએ અને વ્યક્તિત્વના સર્વ બંધનોથી મુક્ત થઈ વિરાટના મધનોમાથી પણ છૂટી જઈએ છીએ એ અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર કેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે અથવા તો

શુદ્ધ ચિન્મય અસ્તિત્વને માટે જ લાભદાયક છે એવું કાંઈ નથી.

દ્વૈત્ય-દ્વૈતની એકતા

કર્મયોગની ઉત્તમમાં ઉત્તમ જુમિકા આપણી તપઃશક્તિ-
ને પ્રભુની દિવ્ય તપઃશક્તિ જોડે સર્વ કર્મોમાં એક કરવાથી
પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ ભક્તિયોગની પરાકાષ્ટા પણ પ્રેમ અને
ભક્તિભાજન પ્રભુ જોડે હર્ષપુલકિત એકતામાં મગ્ન
થવામાં સમાયલી છે. પરંતુ વિશ્વમાં દિવ્ય કર્મો કરવા માટે
જીવાત્મા, દિવ્ય મહાશક્તિના કેન્દ્રરૂપે, પ્રભુનાં પ્રેમ અને
જ્ઞાન જોડે એકતા કરીને તૈયાર થાય છે તથા વિશ્વની
અનેકતા પર પોતાની જાતને રેલાવે છે. વળી, એ પ્રમાણે
આપણા આત્માનું પરમાત્મા જોડે અદ્વૈત સાધીને આપણે
ખીજા માનવ-અધુઓ જોડેની આપણી એકતાને - તાદાત્મ્યને
પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. અર્થાત્, આપણી પ્રકૃતિમાં તે એકતા
કેન્દ્રરૂપે જીવાત્માને જાગવી રાખીને સર્વ પ્રાણીઓ અને
પ્રભુ સાથે એક પ્રકારનો અદ્વૈતમાં પણ દ્વૈતનો સંબંધ
આપણે રાખી શકીએ છીએ. આપણે જ્યારે અજ્ઞાન હતા
અને અદ્વૈતની જાવના આપણા મનને કેવળ એક વિચાર
માત્ર, એક અભિપ્રાય માત્ર હતી, ત્યારે આપણે જે સંબંધ
ધૃત્વર તથા વિશ્વ જોડે હતો તેના કરતાં આ નવો સંબંધ
તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો હશે. એવા જીવનમાં આત્માનું અદ્વૈત
એ તો અસ્તિત્વનો નિયમ થઈ રહેશે અને દ્વૈત તો કેવળ

બેનના વિવિધ આનંદ લેવા પૂરતું જ ગહેગે અદ્વૈતાને વળગી ગહેના? દ્વૈતની ભૂમિમાં ઉતર્યા સિવાય, કિંવા, સર્વ બેદાને ટાળીને ફરણ અદ્વૈતને જ પ્રાપ્ત કરવાની એકવચાથી કામના પ્રત્યે આસક્ત થયા સિવાય આપણે દ્વૈતના તથા અદ્વૈતના સામસામા છેડાઓના વિરોધોને પગત્પર પુરુષોત્તમની અનંતામાં ટાળી શકીશું અને તે બન્નેને આનંદથી વધારી લઈશું.

પુરુષના ત્રણ પ્રકાર : ક્ષર અક્ષર ઉત્તમ

આપણા મામાન્ય વ્યક્તિત્વથી આપણો જીવાત્મા અને આત્મા બન્ને જુદા છે આપણું વ્યક્તિત્વ કાંઈ હમેશા અવિચારી હોતું નથી તે પોતે મૌનિક ચેતના નથી પરંતુ ચેતનાના સ્વરૂપનો વિકાસ છે, સતની શક્તિ નથી પરંતુ સતના વિવિધ નિભાગોની લીના છે, અસ્તિત્વનો આનંદ ભોગવનાર બોમ્બા નથી, પરંતુ આનંદને પ્રાપ્ત કરીને દ્વૈતમાં ગહેલા જુદા જુદા સંબંધોદ્ધાર આનંદની ખેલમાં પડેલી કામના છે આપણે તેને ‘પુરુષ’નું નામ આપી શકીએ પરંતુ તે ક્ષર છે – અક્ષર નથી પ્રભુના અસ્તિત્વની ભૂમિકા અને તેના કાર્ય પરત્વે ગીતા પુરુષના ત્રણ નિભાગ પાડે છે ક્ષર, અક્ષર અને ઉત્તમ એ ઉત્તમ ક્ષર અને અક્ષર બન્નેથી પર હોઈ, બન્નેને પોતાનામાં સમાવે છે જ્યારે આપણે પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિમાં સ્થિત થઈએ છીએ ત્યારે આપણે શાત નિષ્ક્રિય નિર્વિકારી અને સમ એવા

અસૂરને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. વળી શક્તિમાંથી, ચેતન્યની લીલામાંથી તથા આનંદની શોધમાંથી નિવૃત્ત થઈ આપણે શુદ્ધ, સનાતન અને સમાન એવા સ્થિર અક્ષર ચેતન્યને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે આપણને જાણાય છે કે તે શક્તિનો તથા આનંદનો - બન્નેનો - પાયો છે. પુરુષોત્તમ - પ્રભુ એ અક્ષરદ્વારા અનાસક્ત રહીને આપણા વિશ્વને ધારણ કરે છે અને તેની લીલાનો આનંદ ભોગવે છે. આપણા વિશ્વમાં જુદા જુદા વિકારી સંબંધો જોને લીધે શક્ય બને છે તેવા સર્વે વિકારી વ્યક્તિત્વના સમૂહનું મૂળ કારણ ક્ષરમાં રહેલું છે. હવે મનોમય પ્રાણી ક્ષરમાં જીવન ધારણ કરે છે એટલે તે વિકારવશતાના પ્રવાહમાં તણાવે જાય છે, - પરંતુ તેના આત્મામાં સનાતન શાંતિ, શક્તિ કે આનંદનું સાત્ત્વજન્ય હોતું નથી. હવે અક્ષરમાં સ્થિત થયલા જીવાત્મામાં એ સર્વ શક્તિઓ હોય છે એ સાચું, તથાપિ એ સસાગ્રમાં કાર્ય કરવાને અશક્ત થઈ જાય છે. પરંતુ જોનો આત્મા પુરુષોત્તમમાં સ્થિર થઈ શકે છે તે સનાતન શાંતિ, શક્તિ અને આનંદને ભોગવેનો હોઈ વિશાળ ચેતનામાં વિદરે છે. તેનું આત્મજ્ઞાન અને તેની આત્મશક્તિ કાંઈ વ્યક્તિત્વનાં સ્વરૂપોથી મર્યાદિત થઈ જતી નથી. છતાં પણ વિશ્વમાં પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ કરવા માટે એ સર્વેને તે પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી વાપરે છે. એ રૂપાંતર કાંઈ આત્માની પ્રકૃતિમાં થયેલા રૂપાંતરનું પરિણામ નથી હોતું, પરંતુ પુરુષોત્તમની મુક્તિ અને

પોતાના અસ્તિત્વના સત્ય, દિવ્ય ધર્મને પ્રાપ્ત કર્યાનું પરિણામ છે.

સગુણ નિર્ગુણનો ભેદ : તેનાથી પર પુરુષોત્તમ

ઉપર જે ત્રણ પુરુષો વચ્ચે ભેદ વર્ણવ્યો તેની સાથે સંબંધવાળો ખીલો પણ એક ભેદ આપણાં દર્શનામાં જોવામાં આવે છે. એ ભેદ તે સગુણ અને નિર્ગુણનો ભેદ. મુરોપના તત્ત્વવેત્તાઓ અને પ્રભુનું વ્યક્તિત્વવાળું અને ગિનંગત સ્વરૂપ કહે છે. આપણાં ઉપનિષદોમાં એ ભેદ કેવળ સાપેક્ષ છે એવું સ્પષ્ટ કરવા માટે પ્રભુને નિર્ગુણો ગુણી — “નિર્ગુણ છતાં સગુણ” કહેવામાં આવ્યો છે. અહિં આપણને જે તત્ત્વો, જે મૌલિક સ્વરૂપો, આગળ પડતાં જણાઈ આવે છે. એ બન્નેના વિરોધો પરાત્પર પુરુષોત્તમમાં શમી જાય છે. વાસ્તવિક રીતે એ ભેદ વેદાંતમાના નીરવ, નિષ્ક્રિય, ક્ષણ અને સક્રિય અથવા સગુણ — ક્ષણને મળતો આવે છે. એક દૃષ્ટિબિંદુથી જોવા જતાં આખું વિશ્વ આપણને ક્ષણના અનંત ગુણોના અનંતવિધ આવિર્ભાવ રૂપ જ જણાશે. તે પોતાની સચેતન તથા શક્તિદ્વારા ચૈતન્યના સ્વરૂપોને તથા વિશ્વના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખનારા સર્વ ગુણોને ધારણ કરે છે : વિગટ ચેતનાની લાક્ષણિકતાવાળા અભ્યાસોનું, અને સક્રિય ચેતનાની શક્તિનું — ગુણોનું — સ્વરૂપ પણ તે ધારણ કરે છે. પરંતુ ક્ષણ તેના એકાદ ગુણથી, કે સર્વ-

ગુણના સમૂદયો પણ, બંધાતો નથી ગુણોની અનંત શક્તિના તેને બાધ કરી શકતી નથી. તે પોતાના સર્વે ગુણોથી પર છે અને તેમનાથી તદ્દન સ્વતંત્ર પણ છે. નિર્ગુણ એટલે કાંઈ ગુણનો અભાવ માત્ર નથી, અથવા તો, તે ગુણોને ધારણ કરી શકતો નથી એમ પણ નથી. ખરૂં જોતાં તો, નિર્ગુણ પોતે જ સગુણ તરીકે વ્યક્ત થઈને અનંત ગુણોને ધારણ કરે છે. તે પોતાની નિરપેક્ષ સત્-તામાં સર્વને ધારણ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. નિર્ગુણ ગુણોથી સ્વતંત્ર છે એનો અર્થ એટલો જ છે કે તે તેમનાથી પર છે. જો તે ગુણોથી પર ન હોય તો પછી તેને અનંત કહેવાય પણ કેવી રીતે? પોતાના જ ગુણોથી ઈશ્વર બંધાય તો પછી તે ઈશ્વર કેમ કહેવાય? એ પ્રમાણે થાય તો પ્રકૃતિ જ સર્વોપરિ ગણાય, અને પુરુષ એ તેના હાથનું રમકડું જ થઈ રહે! સનાતન બ્રહ્મ સગુણતા કે નિર્ગુણતાથી, વ્યક્તિત્વથી કે બિનગંતનાથી બંધાતો નથી. તે પોતે તો અનિર્વચનીય, અદ્વિતીય હોઈ, પોતે તે પોતે જ છે. આપણી ભાવાત્મક કે નિષેધાત્મક વ્યાખ્યાઓનાં બંધનથી તે હમેશાં પર હોય છે.

નિર્ગુણ અને સગુણના સાક્ષાત્કારનો પ્રકાર લોઢ

આપણે કદાચ અનંતની વ્યાખ્યા ન આપી શકીએ, પરંતુ આપણે તેની સાથે અદ્વિત તો સાધી શકીએ ખરા. બધી વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે સાધક નિર્ગુણ, વ્યક્તિ-

તાથી પર, ઈશ્વર સાથે તાદાત્મ્ય સાધી શકે પરંતુ તે સગુણ ઈશ્વર થઈ શકે નહિ એ વિચાર કેટલેક અંશે સાચો છે, કારણકે કોઈ પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિતરીકે, આખા વિશ્વની માલિક બની શકે જ નહિ પરંતુ આપણી સત્-તાને આપણે સાકારમાં કે નિગાકારમાં, ધારીએ ત્યારે, લઈ જઈ શકીએ અર્થાત્, આપણે એ બન્નેમાં ચેતનાને ધારણ કરીને બન્નેમાં આપણા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકીએ. પરંતુ તેના માર્ગ જુદા જુદા છે. નિર્ગુણ જોડે આપણા આત્મ ચેતન્યને એક કરીને આપણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, ત્યારે સગુણ જોડે આપણી પ્રકૃતિને, કિંવા, આપણા ક્રિયાત્મક જીવનને, એક કરીને આપણે તાદાત્મ્ય સાધી શકીએ પ્રભુ પોતે સનાતન શાંતિ, સમતા, અને નીરવતામાંથી પોતાની જાતને અનંત, મુક્ત, ક્રિયાઓમાં સનાતન કાળથી રેલી રહ્યો છે, અને તે પોતાના ક્રિયાત્મક સગુણ સ્વરૂપમાં અનંત ગુણોની વિધવિધ ભાતો સ્વતંત્રપણે, ગૂંથી રહ્યો છે. આપણે પણ તે શાંતિ, સમતા અને નીરવતાને પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ પરંતુ સાથે સાથે, પ્રભુ પોતે, કોઈ પણ ગુણથી બધામાં સિવાય સર્વ ગુણોમાં પ્રભુના કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે, આપણી જાતને છૂટથી રેવવાની શક્તિ પણ આપણે મેળવવી જોઈએ ફેર માત્ર એટલો જ કે પ્રભુ પોતે સર્વ વસ્તુઓના કેન્દ્રમાં — સર્વ પ્રાણીપદાર્થના હૃદય — કેન્દ્રમાં — રહીને કાર્ય કરે છે, ત્યારે આપણે તેની તપ શક્તિ, જ્ઞાન અને પ્રેમ કાર્ય

કરે તેનાવડે કર્મમા સચાનિન થવાનું છે પ્રભુ કથાને આંત્રીન નથી પરંતુ વ્યક્તિનો જીવાત્મા તેના પોતાનામા રહેલા પુરુષોત્તમને શરણે રહે છે વળી જોટલા પ્રમાણમા વ્યક્તિ પ્રભુને સપૂર્ણપણે શરણ થાય છે તેટલા પ્રમાણમા તેની શક્તિ અને મુક્તિ પણ નિરપેક્ષ થઈ વધતી જાય છે

યુરોપનો “Personal God” – વ્યક્તિ તરીકે પ્રભુનો

ખ્યાલ અને હિંદુમા સંપ્રદાયનો વિચાર

સાકાર અને નિરાકાર – સંપ્રદાય અને નિર્ગુણ – વચ્ચે હિંદુમા ને ભેદ છે તેનો જ ભેદ અંગ્રેજીમા Personal અને Impersonal વચ્ચે છે પરંતુ અંગ્રેજી શબ્દોમા અર્થની જે પરિમિતતા છે તે હિંદુના દર્શનમા અગ્રાત છે યુરોપના ધર્મો પ્રભુના જે વ્યક્તિ – સ્વરૂપને માને છે તેનું વ્યક્તિત્વ માનવના જેવું હોય છે બીજી રીતે, તેનામા સર્વ શક્તિમાન પણ અને સર્વજ્ઞના હોય છે તો પણ પોતાના ગુણોથી એ પ્રભુ મર્યાદિત હોય છે યુરોપીયનોતો પ્રભુના વ્યક્તિ – સ્વરૂપનો ખ્યાલ હિંદુઓમા શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુનો અથવા તો, કાલી, દુર્ગા વગેરે માતાઓનો ઇષ્ટ દેવતા તરીકે ને ખ્યાલ છે તેને ઘણો મગતો આવે છે ખરું જોતા ભક્તિ સેવા કરવા માટે પ્રત્યેક ધર્મ પોતાના ભાવ અને વિચાર પ્રમાણે પ્રભુનું જુદું જુદું વ્યક્તિ – સ્વરૂપ ગણુ કરે છે કતન કરતા છતા

પણ જે દયાળુ છે, અને વિનાશ કરીને પણ જે રક્ષા કરે છે એવી અદા પ્રેમાળ અને મગવદાતા, ચંડી-કાલી-જેમ કરુણાળુ વિધણના કરતા જુદી છે. તેજ રીતે, કૃષ્ણનનો કૂર અને સખ્ત પ્રભુ સેન્ટ ફાસીસના મધુર અને પ્રેમળ પ્રભુના કરતાં જુદો છે સર્વનો વિનાશ કરનાર, અવધૂત મહાદેવ, વિધણ અને ધ્વજા બનેના કરના જુદા છે : ધ્વજા અને વિધણ કરુણા અને પ્રેમથી પ્રેરાઈ પ્રાણીનું, જીવનનું અને સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરે છે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે પ્રભુ વિષે જે વિચારો ઉપર જણાવ્યા, તે અનંત, સર્વશક્તિમાન, સૃષ્ટા અને વિશ્વના શાસકની વ્યાખ્યા કરવા માટે ઘણા પરિમિત અને સાપેક્ષ છે સાકાર પ્રયુ. માને પુરુષોત્તમ ભગવાન પોતાના શુદ્ધોત્તી મર્યાદિત થતો નથી તે અનંત-ગુણ છે, ગુણાતીત પણ છે. તે સર્વ ગુણોનો સ્વામી-અધિક્રાતા-હોઈ સ્વેચ્છા પ્રમાણે તેમનો ઉપયોગ કરે છે વ્યક્તિની ઈચ્છા તથા જરૂરને મનોપરા માટે અનંત પ્રભુ વિવિધ નામોમા અને રૂપોમા પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે આ કારણને લઈને સામાન્ય યુરોપીય માનસને વેદાંતના કે સાખ્યદર્શનથી જુદો એવો હિંદુ ધર્મ સમજવામા આવેલી બધી મુશ્કેલી નડે છે. કારણકે સગુણ પ્રભુને અનંત ગુણનાજો તે કદીપી શકતું નથી આ રીતે પુરુષોત્તમ ભગવાન એક વ્યક્તિ નહિ, પરંતુ એકમાત્ર વ્યક્તિ છે,—સર્વ પ્રકારની વ્યક્તિઓનું મૂળ છે. પ્રભુના દિવ્ય વ્યક્તિત્વનું સંપૂર્ણ અને વાસ્તવિક સત્ય એજ છે

પુરુષોત્તમ - પ્રભુનું દિવ્ય વ્યક્તિત્વ

પુરુષોત્તમનું -, પ્રભુના દિવ્ય વ્યક્તિત્વનું, પૂર્ણયોગમાં સ્થાન નક્કી કરવા માટે ભક્તિયોગનાં પ્રકરણો સારામાં સાઈ સ્થાન છે. એટલે અહિં તો માત્ર એટલો ઇશારો કરવો બસ છે કે પ્રભુના દિવ્ય વ્યક્તિત્વનું સ્થાન પૂર્ણયોગમાં છે અને મુક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ તે સ્થાને તે કાયમ રહે છે. પ્રભુના દિવ્ય વ્યક્તિત્વને, - પુરુષોત્તમને, પહોંચવાનાં ત્રણ પગથિયાં છે. પ્રથમમાં વિશિષ્ટ રૂપ, યા તો વિશિષ્ટ ગુણોવાળાં પ્રભુનાં સ્વરૂપ - અર્થાત્ ઇષ્ટદેવતા, તરીકે, તેને કલ્પનામાં આવે છે. સાધક વ્યક્તિતાને અને પ્રકૃતિને ભગવાનનું એ સ્વરૂપ ગમે છે. તેથી તે ઇષ્ટ દેવતાને પસંદ કરે છે. ખીજામાં ભગવાન જ એકમાત્ર અને વાસ્તવિક વ્યક્તિ તરીકે સાધકને દેખાય છે : પ્રભુ સર્વ વ્યક્તિ સ્વરૂપ છે એવું અનુભવાય છે, તે અનંત-ગુણમય બને છે. ત્રીજામાં, વ્યક્તિતાના વિચારની અને ઘટનાની પાછળ, તેના મૂળ તરીકે, જે સત્ય આવી રહેયું છે તેને સાધક પ્રાપ્ત કરે છે. ઉપનિષદમાં વિશેષણ વિનાના એક જ શબ્દ 'સ' - "તે"વડે તેનો નિર્દેશ કરેલો છે. ત્યાં સાકાર અને નિરાકાર, - સગુણ અને નિર્ગુણ - વિષેના આપણા વિચારો એક મિંદુમાં મળે છે, અને પ્રભુની નરી દિવ્યતામાં એકરૂપ થઈ જાય છે. કારણકે નિરાકાર કાંઈ વિચારનું અમૂર્ત સ્વરૂપ, અશરીરીતત્ત્વ યા તો કેવળ

એક ચેતનાવસ્થા કે શક્તિ કેરળ નથી, — જેમ આપણે પોતે કેવળ વિચાર, તત્ત્વ, સ્થિતિ કે શક્તિ નથી તેમ માનવ બુદ્ધિ એ વિચારો માગ્ધત પ્રભુના તરફ ગતિ કરે છે. પરંતુ સાક્ષાત્કારમાં એ વિચારોનું ઉદ્ભવધન થઈ જાય છે વધારે ને વધારે ઉચ્ચ ચેતનાનો સાક્ષાત્કાર કરતા આખરે આપણે એક પ્રકારના લાવાત્મક શૂન્યમાં સર્વનો, — વિશ્વનો પણ, — લય થતો નથી અનુભવતા, યા તો કોઈ અનિર્વચનીય સ્થિતિમાં નથી જઈ પડતા અતે તો, આપણે પરાત્પર પુરુષોત્તમની ચેતનાને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ એ પગત્પર વ્યક્તિતાની વ્યાખ્યાથી પર છે છતાં સર્વ પ્રકારની વ્યક્તિતાના મૂળમાં તે રહેલ છે

પુરુષોત્તમમાં સગુણ નિર્ગુણનો સમન્વય

ત્યારે આપણે તે — પરાત્પર — મા આપણી ચેતનાને ધારણ કરીએ છીએ ત્યારે તેના બને પાસાઓ — સગુણ અને નિર્ગુણ — ને પણ આપણે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, ચેતનાની કોઈ પગમ અવસ્થામાં, અનંત નિર્ગુણતામાં, સ્વયંમૂ ચિતિમાં સ્વયંમૂ આનંદમાં આપણે અક્ષર નિર્ગુણને ધારણ કરીએ છીએ અને વ્યક્તિમાં રહેલ જીરાત્માદ્વાગ પુરુષોત્તમ — એટલે વ્યક્તિ સ્વરૂપ દિવ પ્રભુ પોતાની દિવ્ય પ્રકૃતિનો આવિર્ભાવ કરે છે આપણો નિગટ અને પગત્પરની સાથે જે સંબંધ છે તેની મારફત આપણે તેના વ્યક્તિ સ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત

કરીએ છીએ તેના નામ અને રૂપની માગફત પણ તેની
 લેહેરે આપણે સમર્થ સ્થાપન કરી શકીએ છીએ ઉદાહરણ
 તરીકે, આપણે પ્રેમનું કાર્ય જીવનમાં કરવાનું હશે તો પ્રેમના
 પ્રભુ તરીકે આપણે તેને શોધીશું, સેરીશું અને જીવનમાં
 વ્યક્ત કરીશું પરંતુ સાથે સાથે અન્ય સર્વે નામરૂપોમાં
 પણ આપણે સમગ્રરૂપે તેનો સાક્ષાત્કાર કરીશું, અને આપણા
 પ્રત્યે તેનું જે સ્વરૂપ અભિમુખ હશે તેને જ અનંત પ્રભુ
 માની લેવાની શ્રુતિ નહિ કરીએ

પ્રકરણ ૧૨ મું

સચ્ચિદાનંદનો સાક્ષાત્કાર

તત્ત્વજ્ઞાનનો હેતુ

પુરુષના ને પ્રકાશ આગના પ્રકરણમાં આપણે વર્ણવ્યા તે બધા એકદમ અમૂર્ત અને કેવળ વિચારમય લાગવાનો સભવ છે અર્થાત્ તે બધા તત્ત્વજ્ઞાનીઓને પૃથક્કરણ કરવા માટે ઉપયોગી દરો પરંતુ સાધના કરનાર સાધકને ઝાઝા ઉપયોગી નથી એમ લાગવાનો સભવ છે પરંતુ એ બેદૃષ્ટિ પણ આપણી બુદ્ધિ જ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે અકાગણ છે પ્રાચીન સમ્યક્તાનો અને આર્યાવર્તની સરકૃતિનો ખાસ સિદ્ધાન્ત જ એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ સમય માળવા માટેની એક બાંધ પ્રમાણની રમત, બુદ્ધિની ઝીણવટનો આનંદ, કિંવા તર્કવાદને ખાતર તાર્કિક સત્યની શોધ તરીકે કદી પણ ગણાવું બોધ્યે નહિ, પરંતુ અસ્તિત્વના મૂળમાં કાર્ય કરી રહેના

સત્યોની આપણી મર્દ શક્તિઓદ્ધાર શોધ કરીને તે મન્યો-
ને જીવનમાં આપણા નિવાસક તરોફે સ્વીકારવા તેનું જ નામ
ખરે તરવજ્ઞાન નર્મદાગ અને પૃથક્કરણશક્તિદાગ સત્યો
સાક્ષાત્કાર કરનાર આખ્યશાસ્ત્રની રીતે જ્ઞાનની એક બાબતનો
સાક્ષાત્કાર થાય છે યોગમાં તે સત્યોનો સમન્વય કરી તેમનો
અવધારમાં અને અતરમાં સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે,
અને તે જ્ઞાનની બીજી બાબત છે એ મન્ને માર્ગે માનવ
પોતાના જીવનમાંથી અમલ્યનો ત્વાગ કરી, અજ્ઞાનમાંથી મુક્ત
થઈ સત્યમય જીવન ગુરતરી શકે છે માનવ પગત્પર -
પુરુષોત્તમને જાણી શકે તેમ છે એટલે તેને માટે અધિકારી
બનવું એ વિચારમય - મનોમય પુરુષનો આદર્શ હોવો
જોઈએ વિચારદ્વારા મહત્તમ - સૌથી મહાન - સત્યની શોધ
કરવી જોઈએ અને જીવનમાં તેને સિદ્ધ કરવા માટે આપણે
મથવું જોઈએ

જ્ઞાનયોગનો અતિમ ઉદ્દેશ અને તેની ઉપયોગિતા

આપણે જે જ્ઞાનયોગને વિશે ચર્ચા કરીએ છીએ, તેની
અગત્ય અહીં આપણને જાણાય છે અસ્તિત્વના જે જે મૂળ
તત્ત્વોદ્ધારા પ્રભુ પોતાનો આધાર કરી રહ્યો છે તેમનું
જ્ઞાન - તરવજ્ઞાન મેળવવું એ જ્ઞાનયોગનો અતિમ આદર્શ
છે આપણા અસ્તિત્વનું અતિમ સત્ય જે અનત અદ્વિતમા
જ આરી ગહેલુ હોય, અને તેમાં જ સંપૂર્ણ નિશાળતા,

જ્ઞાન, સામર્થ્ય, આનંદ ગ્રહેવા હોય તથા આપણામાં ગ્રહેવા
અજ્ઞાન, નિર્મળતા, રોક, મેદ ઇત્યાદિ બંધનો વિશ્વમા દૈત
જોવાને પગિલામે, યાને શુદ્ધ શુદ્ધ અનંત જીવો પરસ્પર
સમઃ—કલ્પ કડી રત્ના છે એવી માન્યતાને પગિલામે જ,
ઉદ્ભવતા હોય તો તો એ અસત્ય અને અજ્ઞાનમાથી છૂતીને
સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ શોધી કાઢવો એ ઉચ્ચમા ઉચ્ચ
તત્ત્વજ્ઞાનનું અને ડ્રાપણનું કાર્ય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ
તે કાર્ય સૌથી વધારે બચ્ચાર, ઉપયોગી અને પ્રત્યક્ષ હોઈ
તદન વાસ્તવિક મનાવું જોઈએ વળી, આપણા માનસમા,
યાને ચિત્તત્રમા, જે ગુણોની, અર્થાત્ પ્રકૃતિના તત્ત્વોની,
હીના ચાલી રહી છે તેના અજ્ઞાનમય કાર્યમાથી તે એક
અનંત સ્વભાવથી જ પર હોય તો, અને આપણા જીવનના
સર્વે દુષ્ટો અને કલેષો કેવળ પ્રકૃતિની હીનાને આપણે
આધીન હોઈએ તે કાળે જ ઉદ્ભવતા હોય,—અર્થાત્ શુભ,
અશુભ, પાપ, પુણ્ય, જ્ય પરાજ્ય, દર્પ, રોક, મુખ, દુઃખ
વગેરે દ્વંદ્વોને આપણે આધીન હોઈએ તે પ્રકૃતિને હાથે એ
વિચાર સાચો હોય, તો પછી પ્રકૃતિના ગુણોથી પર થઈ
જવું અને તેમનાથી પર ગ્રહેવા એક, અનંતની સત્તાતન
શાંતિમાં રિયત થવું એ જ બચ્ચાર ડ્રાપણ નથી શું? વળી,
વિકારી, વ્યક્તિત્વ પ્રત્યે આસક્ત રહેવાને હાથે આપણે
આત્માને વિષે અજ્ઞાન હોઈએ, અને તે અહતાના બંધનને
હાથે જ આપણને અતઃમાં શાંતિ પ્રાપ્ત થતી ન હોય,

એટલું જ નહિ પરંતુ આપણે ખીજાઓ જોડે, અને જીવનના સર્વ પ્રદેશોમાં પણ, શાંતિથી રહી શકતા ન હોઈએ, તો આપણને જાણાશે કે વ્યક્તિત્વથી મુક્ત એવું એક ચૈતન્ય જોમાં એ સર્વ દુઃખ, અજ્ઞાન અને મિથ્યા પ્રવલ્નોનો કેવળ અભાર છે — કારણકે તે ચૈતન્ય પોતે સનાતન અદ્વૈતમાં રિયત હોઈ એકમૂર્તામય છે, — તેને પ્રાપ્ત કરવું તથા એ દુઃખ-રોક વિનાની એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ મનુષ્યના સર્વ પ્રવલ્નોનું ધ્યેય યત્ન રહે તો તેને આપણી ભુદ્ધિ “વ્યવહારપણા”નું નામ આપવાની અનુમતિ આપી શકે કે નહિ?

સર્વ ગુણોથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ; તેને પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર

મન અને શરીરદ્વારા પોતાના સર્વ સંબંધોની અને પ્રવલ્નોની ખરી દૃષ્ટી શોધવા માટે મથી રહેલી પ્રકૃતિના કલ્પથી આપણને પર લઈ જનાર, સર્વગુણોથી મુક્ત એવું અદ્વૈત, વ્યક્તિનાથી પર બિનંગન એવી ચૈતના જરૂર અસ્તિત્વમાં છે. પ્રાચીન ઉચ્ચતમ સાક્ષાત્કાર તો એવો પણ છે કે એ સત્ને પ્રાપ્ત કરવાથી જ — અર્થાત્ તે નિરપેક્ષ, એક, શાંત, આત્મનિરવનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી જ માનવને ચિર-સ્થાયી — કારણકે સ્વયંભૂ — શાંતિ અને આંતર ભુક્તિ મળી શકે. એ સત્ આપણા માનસિક અને પ્રાણમય જીવનથી સદા પર રહેલું છે. જ્ઞાનયોગનો પ્રથમ, અને એક અર્થમાં લાક્ષણિક અને તાત્ત્વિક, ઉદ્દેશ એની પ્રાપ્તિ જ છે. પરંતુ

આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે એ હેતુ પ્રથમ છે પરંતુ એક માત્ર હેતુ નથી : તે હેતુ આવશ્યક છે છતાં સંપૂર્ણ નથી. સર્વ સંબંધોનો, વ્યક્તિત્વનો, તથા અનેકતાનો ત્યાગ કરીને સંબંધોથી પર, વ્યક્તિત્વથી મુક્ત અને નિરાકાર, એક અનંતને પ્રાપ્ત કરતાં જ માત્ર આપણને શીખવે તો તે જ્ઞાન સંપૂર્ણ ન ગણી શકાય. જ્ઞાનને પગિણામે જીવનના સંબંધોની સમગ્ર સીધાનું, અનેકતાના સમસ્ત વિકારોનું, અને વ્યક્તિઓના પરસ્પર કાર્ય પ્રતિકાર્યનું તથા સંઘર્ષનું રદસ્થ, તેની આવી, આપણને પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. વળી જે જ્ઞાન કેવળ માનસિક વિચાર કે ખ્યાલ આપે છે, પરંતુ સાક્ષાત્કાર કિંવા અંગત અનુભવવડે તેને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવતું નથી તે ખરું જ્ઞાન નથી એ જ્ઞાનની કુંચી આપણે કાંઈ નકામા શોધી રહ્યા નથી. એ કુંચી શોધીને આપણે વ્યવહારને તે અંતિમ સત્યથી નિયત કરી શકીએ, અનેક વિરોધોની પાછળ આવી ગહેલી એકમુરતાને પ્રાપ્ત કરી શકીએ તે સર્વેના પગિણામરૂપ દુઃખ-શોકને દૂર કરી શકીએ, તેમ જ વિશ્વમાં જે ભુદા ભુદા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે તેમની અંતિમ એકતાનો આદર્શ આપણે જાણી શકીએ એ આપણો ઉદ્દેશ છે. આખા વિશ્વનું હૃદય અત્યારે કેવળ શાંતિ જ નહિ પરંતુ સાર્થકતા અને અસંકાગ્ર આત્મજ્ઞાનનાં પરિણામો મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. એ સિદ્ધિનો શાંતિ સનાતન પાયો છે, સાર્થકતાનું સ્વભાવિક વાતાવરણ છે.

ખરો સાક્ષાત્કાર કયો ? : તે એક અનંતની ખૂબી

વળી વિવિધતા, વ્યક્તિત્વ, ગુણ અને સંબંધોની હીનાનું ખરૂં ગદસ્ય જે જ્ઞાનમાં પ્રાપ્ત થાય, તે જ્ઞાનમાંથી વ્યક્તિથી સ્વતંત્ર એવી તટસ્થ મિનંગત ચેતના અને વ્યક્તિત્વનું, નિર્ગુણનું, તથા ગુણમાં જે પોતાનો આધારીત્વ કરે છે તે સગુણનું અને અસ્તિત્વની એકતા અને અનેક ગુણવાળી અનેકતાની તાત્ત્વિક એકતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ એ હોય વચ્ચે મોટો ભેદ પાડનારું જ્ઞાન—આપણી તર્કવાદપ્રધાન વિવેકશક્તિને બંધે મમે તેટલું યુક્તિપરંસર જણાય, અથવા તો દૈનના અનુભવને મમે તેટલું સતોષકારક લાગે, તો પણ તે કદી પણ અતિમ જ્ઞાન કદી શકાય નહિ. સર્વ વસ્તુઓની સમઘનાથી પર છતાં પણ સર્વને પોતાનામાં સમાવી શકે એ જ ખરૂં અદ્વૈત હોય જ્ઞાનદારા તે પ્રાપ્ત થવું જોઈએ જે એકતા સર્વથી દૂર નામે, સર્વનો સ્વીકાર કરવાને અશક્ત હોય, સર્વને પોતામાં સમાવી લઈ શકે નહિ તે ખરી એકતા નથી કાગળકે વિરાટમાં પોતાનામાં, અથવા તો પગાપર પુરુષ અને વિગટ વચ્ચે, એવું દુસ્તર દૈત કદી પણ હોય શકે નહિ એવું દૈત આપણને જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ લાગે છે એમને તે અનુભવ અને આત્મસિદ્ધિથી પણ વિરુદ્ધ જ હોવું જોઈએ જે સાક્ષાત્કારની પગાકાજમાં ઉપર જણાવ્યો તેવો ન તરી શકાય એવો અતર એ તરવો વચ્ચે રહી જતો હોય, તથા

તે બે પૈકી એકને સ્વીકારીને બીજાનો ત્યાગ કરવાથી જ તેની સિદ્ધિ થાય તેમ હોય,—અર્થાત્ તે બંને એકતામાં લય પમાડી શકાય તેમ ન હોય,—તો તે સાક્ષાત્કાર અંતિમ નથી એમ સમજવું. ગમે તો વિચારદ્વારા, અથવા તો વિચારથી કે મનથી પર રહેલી દષ્ટિદ્વારા, કે પછી જે સાક્ષાત્કારને જ્ઞાનયોગની ઉત્તમોત્તમ દશા તરીકે ગણવામાં આવે છે તેનાદ્વારા, આપણે તે સર્વ તૃપ્તિ કર અદ્વૈતને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ છે તેટલા માટે આપણે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી તે એકતાનો જ વિચાર કરવો જોઈએ, તેનો જ અનુભવ કરવો જોઈએ અને તેમાં જ આપણે જીવન ધારણ કરવું જોઈએ. તે એકનું વિચારમાં, દષ્ટિવડે, અને અનુભવમાં જ્ઞાન થતા આપણને જાણાઈ આવે છે કે તે એક છે છતાં પણ અનેકમાં આવિર્ભાવ પામતાં તેની એકતા નષ્ટ થતી નથી; તે ગુણોના બંધનથી મુક્ત છે છતાં, અનંત ગુણોને ધારણ કરી શકે છે, તે પોતાની અંદર સર્વ સંબંધોને ધારણ કરે છે અને તેમને એકત્ર કરે છે છતાં નિરપેક્ષ — કેવળ છે, તે અમુક એક વ્યક્તિરૂપ નથી છતાં સર્વ વ્યક્તિરૂપ છે, કારણકે તે સર્વરૂપ છે અને છતાં તે એક માત્ર સચેતન સત્-તા છે! આપણે જે વ્યક્તિત્વના મથકને આપણે પોતાની જાત ગણીએ છીએ તેને માટે તો પોતાની ચેતનાદ્વારા પરમાત્મા જોડે એકતા સાધીને તેની દિવ્ય પ્રકૃતિને પોતાનામાં પ્રગટાવવી તે આદર્શ ઉચ્ચ અને આશ્ચર્યકારક છતાં સંપૂર્ણ તર્કસિદ્ધ,

તેમ જ સૌથી વધારે ઉપયોગી અને વ્યવહારુ છે. આપણા વ્યક્તિત્વની, - અને આપણા વિરાટ જીવનની તે જ અંતિમ પૂર્ણતા છે. વ્યક્તિ અને વિરાટ વચ્ચે કાંઈ અપરિહાર્ય વિરોધ નથી : ઉલટું આપણો આત્મા અને વિશ્વનો આત્મા, યાને વિરાટ, એ બંને એક જ છે એવો એક વાર અનુભવ થયા પછી તો તે બંને વચ્ચે સંપૂર્ણ, ગાઢ, એકતા પ્રગટે છે

સર્વવ્યાપી સચ્ચિદાનંદ : તેનો સાક્ષાત્કાર

આપણે ઉપર જે વિરોધી દ્વંદ્વો જોયા તે વાસ્તવિક રીતે તો પરાત્પર પુરુષના આવિર્ભાવ માટેના આવશ્યક સંજોગો છે, કારણકે તે પરાત્પર સર્વની પાછળ આવી રહેલો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ દેખીતા પરસ્પર વિરોધી સંજોગોમાં પણ સર્વમાં તે વ્યાપી પણ રહેલો છે. એ સર્વેના સામાન્ય ચિન્મય તત્ત્વને વિચારની સગવડ ખાતર સચ્ચિદાનંદ - સત્ ચિત્ અને આનંદ - કહેવામાં આવે છે. એ ત્રણે તત્ત્વો અવિભાજ્ય રૂપે સર્વત્ર આવી રહેલાં છે; તેમાંનું એક પણ છૂટું નથી. તથાપિ આપણા મન અને તેના અનુભવમાં આપણે સચ્ચિદાનંદમાં પણ ભેદ ઉપજાવી શકીએ એટલું જ નહિ પરંતુ તેનાં સ્વરૂપોને બિન્ન પણ ગણી શકીએ મન “હું બેભાન હતો” એવો વિચાર લાવી શકે પરંતુ “હું બેભાન છું” એવો અનુભવ કદી પણ ન કરી શકે વળી તે “હું જિંદગીમાં કોઈ પણ પ્રકારના સુખ

મિનાનો - દુખી છું” એવો અનુભવ પણ કરી શકે છે હવે ખરૂં જોતાં એ અશક્ય છે, કારણકે આપણી જે વાસ્તવિક સત્-તા છે, સનાતન “હું છું” એવી અનુભૂતિ જેના વિશે ‘તે હતું’ એવું કદી પણ કદી શકાય તેમ નથી, તે કદી પણ જોભાન કે ચૈતન્યગ્રહિત હોતી જ નથી આપણે જે સ્થિતિને જોભાન અવસ્થા, અથવા ચૈતન્યની ગેરહાજરી ગણીએ છીએ તે સ્થિતિ ક્રૂર બીજી સજ્ઞા અથવા તો જુદી ચેતના છે અર્થાત્ જોભાન અવસ્થા એટલે બાહ્ય પદાર્થોને પોતાનામાં સ્વીકારનાર આપણી માનસિક ચેતનાની સપાળી ઉપરનું મોજુ હેંળ ગ્રહેતી અવચેતનામાં ડૂબકી મારે તે ઊંડા વિચારમાં ઉતરી ગયા હોઈએ છીએ અને આજુમાજુ ના સ્થૂલ પદાર્થોનું જ્ઞાન હોતું નથી તે વખતે આપણે જોટલા જોભાન હોઈએ છીએ તેટલા જ નિદ્રામાં, મૂર્છામાં, ઘેનમાં અથવા મૃત્યુમાં પણ જોભાન હોઈએ છીએ જે માણસે યોગના માર્ગમાં જગ પણ પ્રગતિ કરી હશે તે આ વિચાર સહજ સમજી જશે, — તેને ઉપરના વાક્યમાં રહેલો મર્મ સમજતા જરા પણ મુશ્કેલી પડશે નહિ, — કારણકે અનુભવથી તે વાત ડગલે ને ડગલે સિદ્ધ થાય છે અસ્તિત્વ અને ચૈતન્ય સાથે છે એ સમજવું તો રહ્યું છે પરંતુ અસ્તિત્વ અને જ્ઞાનદનો અભાવ એ બન્ને ંદી પણ સાથે ન રહી શકે એ અનુભવવું જરા કપરું છે આપણે જેને દુખ, શોક અને જ્ઞાનદનો અભાવ ગણીએ છીએ તે ખરૂં

જોનાં અસ્તિત્વના સ્વાભાવિક આનંદનું જ વિપગિત સ્વરૂપ હોય છે. આપણા દૈત્તભાવને પરિણામે જ તે જીવનમાં એવાં વિરોધી સ્વરૂપો ધારણ કરે છે, કારણકે આપણા મનમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતાં જ તે વક્ર થઈ જાય છે. પરંતુ એ માનસિક ચૈતન્ય એ કાંઈ આપણું ખરૂં અસ્તિત્વ નથી. એ તો આપણા અનંત અસ્તિત્વના મહાસાગરની સપાટી ઉપર ઉછળતા ચિત્-શક્તિના મોજાંના કુત્સિતરંગી શીણ જેવું છે, અથવા બહુ બહુ તો, ક્ષણિક મોજાંના મર્યાદિત આકાર જેવું છે. એ અનંત અસ્તિત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે આપણે માનસિક ચૈતન્યની સપાટી ઉપરથી ઊંડાણમાં ડૂબકી મારવી જોઈએ. અર્થાત્ ચૈતનાની છાછરી સપાટીના અભ્યાસના બધનમાંથી, આપણા મનની ક્ષુદ્ર ચાવાકીમાંથી - આપણે દૂર જતા રહેવું જોઈએ - અને ત્યારે એવી ડૂબકી આપણે મારીએ છીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે આપણું માનસિક જીવન કેટલું તો છાછરૂં અને મનના મુખદુઃખના કાટાઓ કેટલા તો હાસ્ય ઉપજાવે એટલા નિર્મળ, અને એની ધોય કેટલી તો આછી હોય છે! એ અનુભવ થયા પછી જ આપણને સત્ એટલે ખરા અસ્તિત્વનો, - ચિત્ એટલે ખરા ચૈતન્યનો અને આનંદ સત્ય આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

ચિત્-ચૈતન્ય એટલે શું ?

ચિત્ કિંવા દિવ્ય ચૈતન્ય એટલે આપણી માનસિક મંડા નહિ. માનસિક ચેતના એ તો આપણા ચૈતન્યનું એક રૂપ, તેની નિમ્ન અને પરિમિત ગતિ યાને પ્રકાર છે. યોગમાં જેમ જેમ આપણી પ્રગતિ થાય છે, અને આપણી અંદર તથા અન્ય પદાર્થોમાં રહેતા આત્માને આપણે જાણતા થઈએ છીએ તેમ તેમ આપણને જાણાય છે કે વનસ્પતિમાં, ધાતુમાં, પરમાણુમાં, વિદ્યુતના કણમાં તથા જડ સૃષ્ટિના એકેએક પદાર્થમાં ચેતના રહેલી છે. વળી, આપણને એ પણ જાણી આવે છે કે ચૈતન્યનાં એ સ્વરૂપો માનસિક ચૈતન્ય કરતાં કાર્ધ રીતે ઉતરતાં કે હલકાં નથી. ઊલટું કેટલાંક જડ સ્વરૂપોમાં તો તે તદ્દન સપાટી ઉપર આવેલું નથી જણાતું છતાં તે વધારે સમર્થ વેગવાન અને વિશાળ હોય છે. પરંતુ એ સ્થૂલ અને પ્રાણુમય ચેતના શુદ્ધ ચિતિની સરખામણીમાં કેવળ પરિમિત અને પામર જેવી લાગે છે. એ બધાં ચૈતન્યનાં નિમ્ન સ્વરૂપો એક, અખંડ, અનંત ચૈતન્યે જ્ઞાનપૂર્વક ધારણ કરેલાં સ્વરૂપો માત્ર છે. આપણી પોતાની અંદર પણ સ્થૂલ અથવા જડ પદાર્થના જેવું જ સ્થૂલ ચૈતન્ય આપણા સ્થૂલ શારીરિક જીવનના પાયામાં આવી રહેલું છે. વનસ્પતિ જીવનના જેવું અવ્યક્ત પ્રાણુમય જીવન પણ આપણામાં છે. વળી આપણી આજીવ્યાજી આવી રહેલી નિમ્ન પ્રાણી સૃષ્ટિના

જેવું ચૈતન્ય આપણામાં રહેલું છે. પરંતુ આપણામાં રહેલી એ બધી ચેતનાની દશાઓ વિવેકબુદ્ધિ તથા વિચારનાં માનસિક કાર્યોની સત્તા તળે એટલી બધી હોય છે કે આપણને માનસિક ચેતના સિવાય બીજી ભૂમિકાઓનું સ્વતંત્ર જ્ઞાન સરખું હોતું નથી. આપણી અંદર રહેલી ચૈતન્યની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ પોતે શું કાર્ય કરે છે તે યથાર્થ જાણવાને આપણે હમણાં શક્તિમાન થતા નથી, તેથી બધી ભૂમિકાઓ આપણા મન ઉપર જે અપૂર્ણ, ભાંગીતૂટી અસર ઉપજાવે છે તે ઉપરથી જ આપણે મનદ્વારા તેમનું ઉપર-ચોટિયું જ્ઞાન મેળવીએ છીએ. તો પણ આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે આપણામાં પાશવતા અને માનવતા બન્ને રહેલાં છે. પશુત્વ એટલે કેવળ અધ પ્રરણા અને આવેશને વશ થઈને જ બુદ્ધિ, વિવેક વગેરેનો ઉપયોગ કર્યા વિના વર્તન કરવાની વૃત્તિ, અથવા ટેવવાળો ભાગ. વળી, આપણામાં વિચારપૂર્વક કાર્ય કરનાર, તેમ જ પોતાની અનુભૂતિને જોનાર બુદ્ધિની શક્તિ પણ રહેલી છે. બુદ્ધિ આપણી અનુભૂતિઓને પોતાની જ્ઞાનજ્યોતિ સહિત સ્વીકારે છે અને કેટલેક અંશે તેમના ઉપર સંયમ સ્થાપન કરે છે, તેમનો ઉપયોગ કરે છે, અને તેમનામાં ફેરફાર કરે છે માનવમા રહેલી પાશવતા તેનામાં જે અધોમાનવ અંશ છે તેનાથી ઉપર - સદી-આતો - છે. પરંતુ પશુત્વથી પણ ઉતરતું કેવળ વાસના-મય ચૈતન્ય પણ માનવમાં છે. તેનું ઘણું ખર્ચ વર્તન કેવળ

અધ પ્રેરણા અને આવેશને લીધે જ થયાં કરે છે જેની ઉત્પાદક ચેતના જન્યત ચેતનાની તળે - તલસથી - આવી રહી હોય છે. વળી, એ અધોપાશવ ચેતનાનીયે નીચે એ વાસનામય ભૂમિકાથી યે ઉતરતી ચેતનાની એક ભૂમિકા રહેલી છે. યોગના અસાધારણ અનુભવો તથા જ્ઞાન આપણે જેમ જેમ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેમ તેમ આપણને જણાય છે કે શરીરની પણ એક પ્રકારની વિશિષ્ટ ચેતના હોય છે. શરીરને પણ ટેવો, અધ પ્રેરણા, આવેશ, તપ શક્તિ વગેરે સધળું હોય છે. એ બધા આપણા બીજા ભાગોથી નિગળાં હોવાથી ધારે તો તેઓ આપણા માનસના બીજા વિભાગો સામે વિરોધ પણ કરી શકે છે. આપણા જીવનના ઘણા ખરા વિરોધનું કારણ આપણી ચેતનાની સંકલ્પતામાં તથા ચેતનાના જીદા જીદા અને લિજ પ્રકૃતિ ગુણવાળા લોકોના કાર્ય પ્રતિકાર્યમાં ગ્રહેણ છે. કારણકે માનવ પણ ઉત્ક્રાન્તિનું જ પરિણામ હોવાથી તેનામાં છેક સ્થૂલ શરીર અને નિમ્ન પ્રાણથી માડીને ઊર્ધ્વમાં મન સુધીની ચેતનાની સર્વે દશાઓ આવી રહેલી છે.

મનથી ઉચ્ચ ચૈતન્યની દશાઓ : વિજ્ઞાન, મન,
પ્રાણ વગેરે ચૈતન્યનાં કાર્ય છે.

પરંતુ એ ઉત્ક્રાન્તિ એટલે ખરૂં જોનાં આવિર્ભાવ છે.

એગ્રે આપણામાં જેમ માનવથી ઉત્પત્તી ચેતનાની ભૂમિકાઓ છે તેજ પ્રમાણે માનવતાથી ઊચેની ભૂમિકાઓ પણ ગ્રહેલી છે એ ઉત્તર ભૂમિકાઓમાં ચિત્તિ, વિશ્વની ચિત્-શક્તિ જુદું રૂપ ધારણ કરે છે ત્યાં તેની પ્રકૃતિ પણ જુદા પ્રકારની હોય છે તેના કાર્ય કંઈ કંઈ માટેના મિદ્ધાતો, નિયમો અને સાધનો પણ જુદા હોય છે વેદવેત્તા ઋષિઓની શોધ પ્રમાણે મનથી પર જ્ઞાનમૂની અથવા તો, વિજ્ઞાનની ચેતનાની ભૂમિકા આવી ગ્રહેલી છે એ ભૂમિકા તે સત્યની ભૂમિકા અર્થાત્ સ્વયંબોધિતમય, અને સ્વયંસિદ્ધ યાને સત્ય, સકલ્પની ભૂમિકા આપણી માનસિક બુદ્ધિ યાને વિવેક-શક્તિ આપણામાં ગ્રહેલા પશુત્વને અને ઇન્દ્રિયજન્ય સસ્કારોને જેમ નીતિની બાવનાથી અને બુદ્ધિના કાર્યથી નિયમમા રાખે છે, તેમ એ જીર્ણ ચેતના આપણા મનની વિવેક શક્તિ, લાગણીઓ આવેશો અને સસ્કારો વગેરેને સયમમાં લાવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમનો ઉપયોગ શુદ્ધ કરે છે જીર્ણ ચેતનામાં જ્ઞાનની શોધ કરવાની નથી હોતી, ત્યાં તો જ્ઞાનની સ્વયંપ્રાપ્તિ જ હોય છે તપશક્તિ અને વિવેક બુદ્ધિ, અંધ પ્રેરણા અને આવેશ, કામના અને ઉપનિષ્ઠિ, વિચાર અને વસ્તુ એમની વચ્ચે એ જીર્ણ ચેતનામાં કશો જ ભેદ હોતો નથી એમાં તો એ સર્વ એકરાગ-સવાદિ-હોય છે તેમનું મૂળ, વિકાસ અને સિદ્ધિ એક હોવાને લીધે તેઓ વિરોધી હોતા નથી, ઉનટા, સમકાલોત્થ, પરસ્પર

પરિણામકારક હોય છે. પરંતુ એ ભૂમિકાથી ચે પર બીજી એવી ભૂમિકાઓ રહેલી છે જેમાં ચિત્ પોતે આવિર્ભાવ પામે છે - વિશ્વમાં વિવિધ ઘાટ ઘડવા માટે તથા અનુભૂતિ લેવા માટે જે ચિત્-તત્ત્વનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેનું આદિ મૂલ અને મૌલિક પૂર્ણતા એ ચિત્તિમાં છે એ તત્ત્વમાં આપણી તપઃશક્તિ, જ્ઞાન, સંસ્કાર, અને આપણી બીજી માનસિક શક્તિઓ, તેમજ ઇન્દ્રિયો અને પ્રકૃતિના ગુણો સર્વે, સર્વાદિ, સમકાલોત્થ, અને એકરસ થયેલા હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ચૈતનાની એક જ સત્-તા અને શક્તિ રૂપ જ હોય છે સત્યના લોકમાં, યાને ભૂમિકામાં, ચિત્તિ પોતે જ વિજ્ઞાન થાય છે, તેમ મનોમય ભૂમિકામાં મન પણ તે જ થાય છે અર્થાત્ તપ શક્તિ, શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, લાગણી વગેરે સ્વરૂપો પણ તે જ ધારણ કરે છે. વળી પ્રાણમય કોષમાં તે જ પ્રેરણા, અભ્યાસ, આવેશ વગેરેનું રૂપ ધારણ કરે છે. છતાં તે પોતે તો પોતાને વિષે અજ્ઞાન છે—નિદાન સપાટી ઉપર તો સચેતન નથી—એવું જ આપણને જણાય છે. સર્વ વસ્તુઓ ચિન્મય છે કારણ સર્વ સત્ છે; અર્થાત્ સર્વ પ્રાણી પદાર્થો આદ્ય ચિત્તિની વિવિધ ક્રિયારૂપ છે કારણકે સર્વ આદ્ય સત્-તાની ક્રિયા માત્ર છે ।

સર્વવ્યાપી આનંદ

આપણે જ્યારે ચૈતન્યના એ મૂળ તત્ત્વને—એ આદ્ય

ચિનિને જાણીએ છીએ, અનુભવીએ છીએ ત્યારે જ આપણને જાણાય છે કે તેનું દાર્દ આનંદ છે. આત્માને જાણવો એટલે જ આત્માનંદ માણવો. આત્માનું અજ્ઞાન હોય એટલે આત્માનંદની ગોધ માટેના વધારેઓછા અરપટ પ્રયત્નમાં ગૂંથાય ચિત્તમા સનાતન આનંદ સ્વયંસિદ્ધ હોય છે અને આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે એ ચિત્ત સર્વ વિશ્વમા પદાર્થના આદિ સ્વરૂપે વ્યાપી ગયું છે એટલે આનંદ પણ સર્વવ્યાપી છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વિગતમા આનંદની પ્રાપ્તિ મદન છે પ્રભુ સર્વગુણમય-સગુણ તરીકે, અથવા ગુણાતીત-નિર્ગુણ તરીકે, અથવા તે વ્યક્તિ તરીકે સાકાર, અથવા વ્યક્તિત્વથી પર નિગકાર સ્વરૂપે સર્વને પોતાનામા સમાવી દેનાર એક અદ્વૈતરૂપ અથવા એકમાથી આધિર્ભાવ પામતા અનેકરૂપે-ગમે તે સ્વરૂપે દેખાય તો પણ તે પોતે તો હમેશા આનંદમય છે, અને તે પણ સર્વાનંદમય છે! કારણકે તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. આપણે પણ જો આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો જ હોય અને આપણું સત્ય સ્વરૂપ અને આપણું વિશ્વ એ બંનેને આપણે વાસ્તવિક રીતે જાણવું જ હોય તો આપણે પણ એ વિરાટ-સર્વવ્યાપી આનંદને પ્રાપ્ત કર્યે જ છૂટકો છે વિરાટ આત્મા એને સત્ ચિત્ત આનંદનું જ સ્વરૂપ, તેથી જ્યાં જ્યાં વિરાટ પોતાનો આધિર્ભાવ કરે છે ત્યાં ત્યાં સત્ હોવાને લીધે ચિત્ત પણ હોય છે અને ચિત્તની સાથે આનંદ પણ અનિવાર્ય ગૂંથેલો હોય છે.

અજ્ઞાનનું કારણ : જીવાત્માની શરીર, મન જોડે એકતા

સમિધદાનદનો જે સ્વભાવ ઉપર વર્ણવ્યો તેને જીવાત્મા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, કારણકે તે પોતાના અતિમ સ્વરૂપથી અને વિરાટ આત્માથી પોતાની મેળે જ વિખૂટા પડે છે અને પોતાના સ્વભાવના આકસ્મિક સ્થૂળ લક્ષણો અને સ્વરૂપો તથા પ્રકૃતિ સાથે એકતા કરે છે પોતાનું મન, પ્રાણ અને શરીર એ જ પોતાનું અતિમ સ્વરૂપ છે એવું તે માની બેસે છે વળી, શરીર, પ્રાણ અને મનને વિરાટની વિરુદ્ધ ટકાવવાની તે ઇચ્છા રાખે છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિરાટ પણ જોનો આવિર્ભાવ છે તેવા પરાતપર પરમેશ્વરની સામે ચમ્પને પણ તેમને ટકાવવા મથે છે ! ન્યારે જીવાત્મા કોઈક ઉચ્ચ ભૂમિકાને ખાતર વિરાટમા પોતાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે અને તેને ટકાવવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેનો પ્રયત્ન યથાર્થ છે પરંતુ ન્યારે તે વિરાટની વિરુદ્ધ જમ્પને પોતાની ક્ષણિક ખડ-ચેતનાને ટકાવવા મથે છે ત્યારે તેનો પ્રયત્ન વૃથા થાય છે કારણકે એ ખડ-ચેતના તો વિરાટનો અપૂર્ણ આવિર્ભાવ માત્ર છે અને એ બધી ખડ-વ્યક્તિતાઓનું એક ગૂંચળું કરીને જીવાત્મા પોતે એક કૃત્રિમ, માનસિક અહતા ઊભી કરે છે, તથા પોતે તે છે એવું માનીને તેની સેવા કરે છે, અને તેને જ ખાતર જીવન ધારણ કરે છે પરિણામ એ થાય છે કે વિરાટપગમાત્મા

જેનો અપૂર્ણ આવિર્ભાવ સમસ્ત જીવન છે તેને ખાતર અદ્વૈતા જીવન ધાગજી કગતી નથી! એનું જ નામ અદ્વૈતનામ જીવન! એનું જ નામ અદ્વૈતાની શુભામી! પ્રભુની સેવામાં ગાજેલું જીવન એ નથી. એ પતન કેવી રીતે થયું? અને શા માટે થયું? એ પ્રશ્નો ખરી રીતે સાખ્યમા જ પૂછવા લેઈએ, યોગમાં નહિ. યોગમાં તો આપણે દ્વૈતભાવને સીધે ચેતનાની પરિમિતતામાં પડ્યા છીએ એ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારીને જ આગળ ચાલવાનું છે એ બધનને સીધે આપણને આપણા સત્ત્વ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી, અને તેથી જ આપણા મન, પ્રાણ અને શરીર અજ્ઞાન, અશક્તિ અને દુષ્ટને વશ છે અદ્વૈતના સાક્ષાત્કારનો અભાવ એ જ આપણા દુષ્ટનું મૂળ કારણ છે અદ્વૈતની પ્રાપ્તિ એ સર્વ અપૂર્ણતા દૂર કરવાનો ગમચાણ છે જાણ છે એ અદ્વૈત વિગટ જોડે, તેમજ વિરાટદ્વાર જે પગલપર પુરુષોત્તમ આવિર્ભાવ પામી ગયો છે તેની જોડે, સાધવું લેઈએ મતલબ કે આપણી પોતાની જાતનો, તેમ જ સર્વ પ્રાણીપદાર્થનો, આત્મા આપણે પ્રાપ્ત કરવાનો છે, એ આત્મા એટલે જ સચ્ચિદાનંદ!

પ્રકરણ ૧૩ મું

મનોમય સત્-તાની મુશ્કેલીઓ

કેવળ સત્ નહિ પરંતુ સમ્વિદાનંદ

જ્ઞાન યોગ માં પ્રથમ તો આ તથે મન પ્રાપ્ત અને શરીરથી પર એવા શુદ્ધ આત્માનો યાને સત્નો સાક્ષાત્કાર કરવો એ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે પરંતુ હવે આપણે તે આદર્શ પૂરતો વિશાગ નથી એમ સ્વીકારવું પડશે કારણકે આપણે તો આત્માના યાને ધ્વજના મૂળ પ્રમાણેનો અને સમ્વિદાનંદરૂપ ત્રિપુત્રીનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે ધ્વજનું અર રહસ્ય માત્ર તેના સત્ સ્વરૂપમાજ સમાર્પ જતું નથી, પરંતુ ચિત્ત અને આનંદમા પણ તે ગહેતું છે

સમ્વિદાનંદના સાક્ષાત્કારના બે પ્રકારો

વળી સમ્વિદાનંદના સાક્ષાત્કારના પણ બે પ્રકારો છે તે પૈકી એકમા નીચે નિષ્ક્રિય આત્મભાવમા નિમગ્ન

આત્મતૃપ્ત, સત્, ચિત્ અને આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે એક, અપૌરુષેય, નિર્ગુણ, વિશ્વતી અનંત હીસાથી કાં તો વિમુખ, કાં તો તેના પ્રત્યે ઉદાસીન, કે પછી તેનાથી વિરક્ત હોય છે. બીજામાં પણ તે જ સત્, ચિત્ અને આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પરંતુ તે મુક્ત, પ્રભુ, અનંત અને શાંતિમાં સ્થિત રહીને ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અને પોતાની સનાતન તપઃ-શક્તિમાંથી અનંત ક્રિયા અને અનંત ગુણોનો પ્રવાહ વહેવડાવે છે. તે પોતાનામાં સર્વ વ્યક્તિઓને ધારણ કરનાર, વ્યક્તિનાથી પર, પુરુષોત્તમ છે. તે પોતાનામાં વિશ્વની અનંત હીસાને આસક્તિ વિના, તેમ જ અન્યાયથી સિવાય, ટકાવી રાખે છે. તે પ્રભુ વિશ્વનો સ્વામી હોઈ અનંત જ્ઞાનનાં અને આનંદના કિરણોનો અંબાર છે. તે વિશ્વને પોતાના આવિર્ભાવ રૂપે ધારણ કરે છે, પરંતુ વિશ્વ તેને ધારણ કરતું નથી; તે વિશ્વના ઉપર મુક્તપણે સામ્રાજ્ય ચલાવે છે, પરંતુ પોતે વિશ્વથી બંધાતો નથી. ધાર્મિક માણસો જે ઈશ્વરને માને છે તે, યા તો મીમાંસકો જેને સગુણ બ્રહ્મ કહે છે તે, આ નથી. આ તો પરાત્પર પુરુષોત્તમ છે જેમાં વ્યક્તિ અને અવ્યક્તિ, નિર્ગુણ અને સગુણ સર્વેત્ સમાધાન થાય છે. તે પોતે તો પરાત્પરરૂપે બન્ને સ્વરૂપોને પોતાનામાં ધારણ કરે છે, અને આવિર્ભાવને અર્થે બન્નેનો ઉપયોગ પણ તે કરે છે. મૂર્ચ્ચયોગના સાધકે આ બીજા પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર કરવાને પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ.

મન, પ્રાણ, શરીરને છોડીને પાછા તેમને સચ્ચિ
દાનદમા ધારણ કરવા

હવે આ દષ્ટિનિદુથી જોતા આપણને જણાશે કે શુદ્ધ
નિષ્ક્રિય આત્માનો જે સાક્ષાત્કાર મન પ્રાણ અને શરીરથી
પગ થવાથી આપણને મળે છે તે કાંઈ અતિમ સાક્ષાત્કાર
નથી પરંતુ સર્વોત્કૃષ્ટ સાક્ષાત્કારને માટે ઉપયોગી પાયારૂપ
છે આથી કરીને મન, પ્રાણ અને શરીરની અહતામાથી
છૂટી આત્મા પ્રત્યે પ્રયાણ કરવાની પ્રક્રિયા આપણે આદર્શ
સિદ્ધ કરવાને પ્રયાપ્ત નથી આપણે તો વધારે વિશાળ અને
વ્યાપક તત્ત્વનો આશ્રય લેવો જરૂરનો છે જે પ્રમાણે આપણે
આપણી અસત્ય અહતામાથી અને વિશ્વની ક્રિયામાથી પાછા
ફર્યા અને સ્વયંબૂ ચિન્મય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કર્યો તે જ પ્રમાણે
આપણા મન પ્રાણ અને શરીરને પણ આપણે બ્રહ્મના
સ્વયંબૂ સત્, ચિત્ અને આનંદમા ફરીથી ધારણ કરવા
જોઈએ વિશ્વની હીતાથી સ્વતંત્ર એવી શુદ્ધ આત્મ સત્
તાનો જ સાક્ષાત્કાર કરીને આપણે સતોષ માની લેવો જોઈએ
નહિ, પરંતુ સર્વ સત્, સમસ્ત વિગટ પણ આપણુ જ
સ્વરૂપ છે એવો સાક્ષાત્કાર પણ મરવો જોઈએ વળી કાલ અને
દિશાથી સ્વતંત્ર એવું અપૌરુષેય અનંત ચૈતન્ય એ જ આપણુ
મૂળ સ્વરૂપ છે એટલું જાણવું બસ નથી પરંતુ કાલ અને
દિશામા ચેતના શક્તિ જે કાંઈ ઉત્પન્ન કરે છે તેની સાથે

પણ આપણે અદ્વૈત સાધવું નોંધ્યો. છેવટે આપણામાં અગાધ શાંતિ અને નિષ્ક્રિયતા ધારણ કરવાની શક્તિ ઉપરાંત વિરાટમાં અનંત, મુક્ત આનંદ ભોગવવાની શક્તિ પણ હોવી નોંધ્યો, કારણકે તે સમ્વિદાનંદ છે, તે બ્રહ્મ છે. સમ્વિદાનંદ કાંઈ કેવળ શુદ્ધ શાંતિ સ્વરૂપ જ નથી.

મનોમય ભૂમિકાની મુરકેલીઓ

જો આપણે વિજ્ઞાનમય ચેતનામાં સહેલાઈથી ઉત્થાન કરી શકીએ અને તેમાં આપણી ચેતનાને ધારણ કરી રાખીએ અને ત્યાંથી વિશ્વ, અસ્તિત્વ, ચેતન્ય, કર્મ, શક્તિનું બહિર્ગમન અને અંતરાભિમુખ ગતિ વગેરેનાં કાર્યોને વિજ્ઞાનની દિવ્ય શક્તિઓવડે જાણી શકીએ, તો ઉપર જે સાક્ષાત્કાર વર્ણવ્યો છે તે પ્રાપ્ત કરી લેવામાં જરા પણ મુરકેલી નડતી નથી. પરંતુ માનવ મનોમય પ્રાણી છે; વિજ્ઞાનને તે પહોંચ્યો નથી. એટલે મનનો ઉપયોગ કરીને જ માનવે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાંથી તેને જે કાંઈ સહાય મળે તે સ્વીકારે તો પણ તેને શરૂઆત તો મનથી જ કરવી પડે છે. આપણે મનોમય ચેતનામાં રહેનાર છીએ તેટલા માટે જ શરૂઆતમાં આપણને મુરકેલીઓ નડે છે, અને યોગમાં પરિમિતતા પણ આવે છે એ બંનેને દૂર કરવાના જે ઉપાયો છે. ૧. પ્રમુની કૃપા, ૨. યોગનો સતત અભ્યાસ.

ધણું ખરૂં તો આ એ ઉપાયો સાથે સાથે જ કાર્ય કરતા હોય છે હવે આગળ વધતા પહેલાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન, સમગ્ર સાક્ષાત્કાર, અને સોળે કળાનો આવિર્ભાવ સિદ્ધ કરવામાં જે મુશ્કેલીઓ નડે છે તેનું આપણે અહિં દિગ્દર્શન કરીશું

મનોમય અને વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં ભેદ

સિદ્ધ થયેલ મનોમય ભૂમિકા અને સિદ્ધ આધ્યાત્મિક ચેતના એ બંને આપણા માનસની વ્યવસ્થામાં જુદી જુદી છે તે પૈકી પ્રથમ માનુષી છે અને બીજી દિવ્ય છે એ દિવ્ય ભૂમિકામાં અનંત સત્, અનંત ચિત્, અગાધ આનંદ અને વિજ્ઞાનમય ચેતનાનું અનંત, સર્વશ્રેષ્ઠ સદાસક્તજ્ઞાન એ ચાર દિવ્ય તત્ત્વો આવી ગહેલાં છે બીજીમાં, મનોમય, પ્રાણુ-મય અને અન્નમય ચેતનાના ત્રણ માનુષી તત્ત્વો હોય છે બ્રહ્માગ્ની પ્રકૃતિ જોતાં એ એ ભૂમિતઓ પરસ્પર વિરોધી લાગે છે વિજ્ઞાનની દિવ્ય ભૂમિકામાં અનંતતા અને અમૃતત્વ છે, માનુષી ભૂમિકામાં જીવન કાળ, દિશા અને રૂપને લઈને પરિમિત થઈ જાય છે એ મર્ત્ય જીવન અગર બનવાતો પ્રયત્ન કરે છે પોતાની અંદર જે આવિર્ભાવ પોતે જ પ્રગટ કરે છે તેનો સ્વીકાર કરીને તેનાથી પર રહેનાર અનંત ચેતના તે પ્રજુ માનવચેતના જડતાની નિદ્રામાંથી મુક્ત થયેલી છતાં પોતે જે કરણો વાપરે છે તેમને વશ હોય છે વળી, તે શરીરની ચેતનાથી અને અહતાથી મર્યાદિત હોઈ

ખીજા માણુમે જોડે પોતાનો સંબંધ કાતો પ્રેમ અને સહાનુભૂતિવાળો કે પછી તિરસ્કાર અને વિરોધ રૂપે બાધે છે પ્રભુત્વ એટલે અખંડ આત્માનંદ અને અખંડ સર્વાનંદ, ત્યારે મન અને શરીરના માત્રાસ્પર્શોદ્ધારા આનંદને માટે આતુરતાપૂર્વક શોધ તે માનવતા પણ પગિણામે તો તેને સુખ, ઉદાસીનતા, અથવા દુ ખની જ પ્રાપ્તિ થાય છે પ્રભુમા સર્વ જ્ઞાન માટે પર્યાપ્ત વિજ્ઞાનની જ્ઞાનશક્તિ અને સર્વ - ક્રિયા-સમર્થ વિજ્ઞાનની તપ શક્તિ રહેલી છે, ત્યારે માનવમા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે વસ્તુઓનો ઢુકડે ઢુકડો લગ્નિ છેવે તને અત્યવશ્યક રીતે એમ્હુ કરનાર અજ્ઞાન જ્ઞાન પ્રત્યે હાથ પસારતુ હોય છે વળી તેની તપ શક્તિ પણ કેવળ ક્ષુદ્ર હોઈ તેના જ્ઞાનના પ્રમાણુમા પોતાનો પણ વિકાસ કરવા તે પ્રયત્ન કરે છે અર્થાત્ તેના અપૂર્ણ અને વિભક્ત જ્ઞાનના પ્રમાણુમા તેને અપૂર્ણ અને પરિમિત તપ શક્તિ જ પ્રાપ્ત થાય છે પ્રભુ પોતે એકતામા સ્થિત હોઈ સર્વ પગતપર તરવોનો તથા સમગ્ર વિશ્વનો માલિક છે ત્યારે માનવનો આધાર પરિમિત અહતા ઉપર ગ્રહેલો છે અને બેના ઉપર અને ખડોના ઉપર તથા મુરકેલી બરેના સાધાઓ અને જોખમાર એવી એકતા ઉપર તેનું પ્રભુત્વ હોય છે ત્યા પણ બંધનમા હોય છે એટલે કે પ્રભુત્વ અને માનવતા વચ્ચે એમ આડો પડેલો આવી ગયો હોય એમ લાગે છે, અને તેને

લઈને માનવ પ્રભુત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રભુત્વને જાણી સુધ્ધા શકતો નથી.

મનથી પર પ્રભુત્વનો સાક્ષાત્કાર

એટલે મનોમય જૂમિકામાંથી માનવ જ્યારે પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાનો, યાને તેનો સાક્ષાત્કાર કરી પ્રભુમય થવાનો, પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે પ્રથમ તો તેને એ પડદો ખસેડવો પડે છે,—

* ઢાકણ ઉઘાડવું પડે છે. પરંતુ એ ભગીરથ પ્રયત્નમાં માનવ જ્યારે સફળ થાય છે ત્યારે તેને પ્રભુ વિચાર પ્રાણ તથા શરીરની ચેતનાથી ઘણો જ ઉંચે, દૂર આની રહેલો લાગે છે. માનવ તેને પોતાની કનિષ્ઠ જૂમિકામાંથી જુવે છે અને તેના પ્રત્યે જવાનો પ્રયત્ન કરવાને ઉત્સુક પણ બને છે પરંતુ તેની મુગ્ધ જ્યારે પાર નથી પડતી ત્યારે છેવટે તે પ્રભુને પોતાની નિમ્ન જૂમિકામાં આવવાને પ્રાર્થના કરે છે, પોતે ભક્ત થઈને રહે છે અને સાનદાશ્ચર્ય લક્ષિતવડે તેને પૂજે છે પ્રભુને તે ઉચ્ચામાં ઉચ્ચી જૂમિકા તરીકે — સ્વર્ગ-લોક, સત્યલોક, કે નિર્માણ તરીકે — સ્વીકારે છે અથવા તો તે પ્રભુને પોતાનાથી તદ્દન જુદી જ સત્તા — નિદાન, પોતાના

* ઋશોપનિષદમાં કહ્યું છે, હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિ દિદા મુક્તમ્. “સત્યનું મુખ સુનર્ણના પાત્રને લીધે ઢાકાયે રહ્યું છે”

અત્યાગ્ના અદ્યથી જુદી સત્તા — તમે રચીકારી તેને પ્રભુ તરીકે કાર્મનામ આપી વ્યક્તિ કે અવ્યક્તિના તરીકે, સમુદ્ય કે નિર્મુદ્ય તરીકે, શાંત અને હિંસાસીન કે ક્રિયાત્મક પ્રભુ અને સખા તરીકે રચીકારે છે. અર્થાત્, પોતાના વિચાર, સાક્ષાત્કાર કે તેની એક આજુના દર્શનથી પ્રેરાઈને તે તેને ‘ક્ષત્રિ’, ‘આત્મા’, વગેરે નામે આપે છે અને તેની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ કરે છે : તેને સત્, અસત્, ટાઓ, નિહિત, શક્તિ, અજેય તમે પશુ ઓળખે છે.

મનથી સમ્યક્દાનંદનો સાક્ષાત્કાર : પરિમિનતા

હવે જો આપણે સમ્યક્દાનંદનો મનથી સાક્ષાત્કાર કરવા માગીએ તો આપણે તેને આપણાથી પર, ઉચ્ચ અને એક પ્રકારે આજુમાજુ પશુ આવી રહેલો જોઈશું પરંતુ આપણી અને તેની વચ્ચે ભેદ આવી ગયેલો જણાશે, અને તે ભેદ પશુ કેવો ? અગાધ ખાઈના જેવો હોડો અને પ્રત્યક્ષ, જેના ઉપર કાર્મ સેતુ નથી યા તો સેતુ બાધી શકાય તેમ નથી. આપણે અનંત સતને જાણીએ છીએ, છતાં, તેને જાણનાર આપણું મનોમય ચૈતન્ય તો તેનાથી તદ્દન નિર્ગળ જ હોય છે. આપણે તેને નથી પ્રાપ્ત કરી શકતા કે નથી તેના સ્વરૂપમાં મગ્ન થઈ શકતા. વળી આનંદપૂર્ણ અનંતતાનો આપણને પોતાના આત્મામાં તેમ જ વિશ્વમાં સર્વત્ર અનુભવ થાય તેટલા માટે આપણે તેને આપણી અંદર

આદવાન કરીને તેનું અવતરણ મ્હારી શકના નથી આપણે તે જૂમા, અપરિમિત અનંત ચેતનાને અને શક્તિને જોઈ શકીએ છીએ ખગ, છતાં આપણું ચૈતન્ય તો તેનાથી નિષ્પ્રદ જ રહે છે, જ્યે તે અનંતમા સમાવડા છતાં, પરિમિત, મુદ્ર, નિરાશામય, તથા પોતાનાથી કંટાળેનું રહે છે અનંત ચૈતન્યમા ભાગ લેવાને તે શક્તિમાન નથી હોતું આપણને સમ્વિદાનદમા અગાધ અને અખડ આનંદ જણાય છે પરંતુ આપણે કા તો અપગ પ્રકૃતિના સુખદુ ખના ગમમ્ડા જેવા જ રહીએ છીએ કે પત્રી ઉત્તસીન યદ તે દિવ્ય આનંદમા ભાગ લેવાને અસમર્થ થઈએ છીએ ! સમ્વિદાનદમા પૂર્ણ જ્ઞાન અને તપશ્ચક્તિની એમ્તાવાળી વિજ્ઞાનમય જૂમિકા છે પરંતુ આપણા જ્ઞાન અને તપ શક્તિ બન્ને અપૂર્ણ, અશક્ત અને પ્રભુની દિવ્ય પ્રકૃતિ સાથે એકતા સાધવાને પણ અશક્ત રહે છે અથવા તો ધ્યાનની અવસ્થામા સાધક એ સ્વરૂપમા ભાગ પણ લઈ શકે છે પરંતુ ધ્યાન છૂટતા જ તે પાછો પોતાની મૂળ સ્થિતિમા આવી પડે છે, એટલે તેનો સમ્વિદાનદનો સાક્ષાત્કાર પણ અપોપ યર્ષ જાય છે ! અર્થાત્ આપણે પાછા આપણી મુદ્ર માનવતામા જઈ પડીએ છીએ !

મનનો લય

એ ભેતને તો આપણે હૃદયકોષ ઈનાજે દૂર ક્યે જ છૂટકો છે. તેમા પણ મનોમય પ્રાણી માટે બે શકનતાઓ રહેલી

છે. એકમાં તો સાધક મનોમય બુમિકામાં ગ્દીને મદાન સનત, દીર્ઘ, એકાગ્રતાવાળા, સમર્થ પ્રયત્ન કરીને પોતાની ચેતનામાંથી ઉત્થાન કરી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ એ પ્રયત્નમાં તેજો મનોમય ચેતનાને હમેશને માટે, કે નિદાન થોડા સમયને માટે, દૂર કરી દઇ પોતાપણુ ગુમાવવું પડે છે,— તેને એ સમાધિમાં લઈ જઈ શકાય છે. એ કાચીથી રાજ-યોગ અને બીજા કેટલાક યોગોમાં અમાધિની દશાને અનિ-શય અગત્ય અપાય છે સમાધિમાં મન પોતાના સામાન્ય, રમૂસ અને બાહ્ય કાર્યોમાંથી પાછું વળે છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રથમ બાહ્ય કર્મેન્દ્રિયો અને અસ્તિત્વમાંથી પાછું જઈ અંતરની મુદ્દમ ક્રિયાઓમાંથી પણ તે પાછું ફરીને વિગમ પામે છે. એ સમાધિની દશામાં મનોમય પુરુષને પ્રભુના સાક્ષાત્કારો થાય એ સંભવિત છે. પરંતુ એ બધાનો મૂળ આદર્શ તો એ જ છે કે મનનો તદ્દન ત્યાગ કરી તેનાથી પર થઈ જઈ ઉચ્ચ ચેતનાના સાક્ષાત્કારની સમાધિમાં એવા તો લય પામી જવું કે પછી મનની કે અસ્તિત્વની ભાવના જ બાકી રહે નહિ ! પરંતુ એ દશા * વીરલા જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને તેમાંથી કોઈક જ પાછા ફરી શકે છે.

* વધારે માહિતી માટે જુઓ રાનયોગ ભા ૨ પ્રકરણ ૧૩મું “સમાધિ”

સમાધિ દશાના આદ્યકારની અપૂર્ણતા

મનોમય જાગ્રત અવસ્થાને જ માનસિક ચેતનાની દશા તરીકે સાધારણ નીતે માણસ અનુભવે છે એટલે આપણી જાગ્રત અવસ્થા અને સૂક્ષ્મ માનસિક ક્રિયાઓનો ત્યાગ કર્યા સિવાય તે ચેતનાની બીજી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ એ ઉધાકુ છે અને સમાધિ અવસ્થાની જરૂર પણ એટલા માટે જ છે પરંતુ બધો વખત માનવ સમાધિમાં ગદી શકતો નથી અથવા તો, સાધક સતત પ્રયત્નરૂઠે તે સ્થિતિ ટકાવી રાખે તો પણ શરીરની જરૂરીઆતો જાળી થતા તેનો ભગ થરાનો ! અને જેવો તે પાછો મનોમય ભૂમિકામાં આવ્યો કે તુરંત પાછો નિમ્ન ચેતનાના અજ્ઞાનને વશ થયો જ જાણવો ! એ પ્રમાણે અચૂક ચતુર હોવાથી જ દેહનો અને તેમાં રહેના પ્રાણનો સર્વથા ત્યાગ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી જન્મ મરણમાથી પૂરેપૂરો મોક્ષ મળતો નથી એમ કહેવામાં આવે છે જે યોગીઓ આ માર્ગે ચિચરે છે તેમની આગળ સર્વ ઈચ્છાઓ માનસિક જીવન, વગેરેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી જગતથી તદ્દન વિમુખ થઈને વાગવાર વધારે ને વધારે ઊંડી સમાધિનો અભ્યાસ કરનારો તથા છેવટે એ સમાધિ દશામાં જ શરીરનો ત્યાગ કરવાનો આદર્શ મૂકનારો આવે છે એટલે તેઓ પાશુભા લીન થઈ જાય છે મન અને આત્મા વચ્ચે આ જે બેદ - વિસવાદ - રહેલો છે તેને લીધે જ બધા

ધર્મોમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓમાં સસાગની છેક નિદા કરવામાં આવે છે અને સસાગથી અગાધ કાષ્ઠ સ્વર્ગમાં કે નિર્વાણની ગૂંચાવગ્થામાં, અનિર્વચનીય પરાત્પરમાં, અનત મુખની આશાઓ ગાખવામાં આવે છે ।

ચૈતન્યનું પરિવર્તન અને મનનું ઉપાતર

પરંતુ પ્રભુપ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરનાર મનોમય માનવે જાગ્રત અવસ્થામાં શુ કરવું? જો એ અવગ્યા મર્ત્ય સ્વભાવની સર્વ નિર્મળતાઓથી જ પૂર્ણ ગહેતી હોય અને જો તે શોક, ભય, કામ, ક્રોધ લોભ, વાસના વગેરેના હ્રમનાઓને વશ હોય તો પછી મૃત્યુ સમયે મનને સમાધિમાં એકાગ્ર કરવાથી આપણે પ્રભુના અનત ચૈતન્યમાં સદાને માટે ભગી જઈ શકીશું એમ ધારવું એ જીર્ણપુર સર નયો કાગળકે એના માનવની જાગ્રત અવસ્થા તો બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્રતિપાદિત “કર્મની સામ્પ્લ,” યાને કર્મના પ્રવાહને વશ હોય છે । જો મનોમય જીવન જાગ્રત અવસ્થામાં જુદા જુદા શક્તિપ્રવાહોને ઉત્પન્ન કરે છે તેને તેનું પગિણામ પણ મગીવું જ જોઈએ અગર જો આપણે એના એ જ પ્રશ્નને ખીજા દૃષ્ટિનિંદુથી તપાસીશું તો જણાશે કે જીવનમાં મુખ્ય બાનત ચૈતન્યની દશા છે, શારીરિક જીવન તો તેનું પગિણામ માત્ર છે એટલે ક્ષિત થાય છે કે માનવ તરીકે તેનામાં અપૂર્ણતા હોય ત્યાં મુંધી રથૂન શરીરમાંથી કદાચ નાસી છૂટાય તો પણ તેથી

મનોભય ચેતના કાંઈ દૂર થઈ જાય નહિ ! અર્થાત્ સ્થૂન, મર્ત્ય શરીરનો ત્યાગ કરનાથી મર્ત્ય મનનો કાંઈ ત્યાગ થતો નથી વળી સસારનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ કે પ્રાણમય જીવન પ્રત્યે ઉદાસીનતા, અથવા સ્થૂલ જીવન પ્રત્યે તિરસ્કારની વૃત્તિ રાખનાથી પણ સંપૂર્ણ અર્થ સરતો નથી કારણકે એ બધાએ કાર્યો મનોભય નિર્મળ ચેતનાની ક્રિયાના અને જૂમિકાના પરિણામ રૂપ છે ઉચ્ચામા ઉચ્ચો બોધ એ કે મુક્તિની માનસિક ઇચ્છાને પણ સાધકે વદાનવીજ જોઈએ તો જ આત્મા સંપૂર્ણપણે મુક્ત થાય અર્થાત્ જેમ ધ્યાનની કે સમાધિની અસાધારણ સ્થિતિમા આપણે મન સચ્ચિદાનંદને પ્રાપ્ત કરે તે જ પ્રમાણે સાધારણ જાગ્રત અવસ્થામા પણ તેને પ્રાપ્ત કરી શકે એવું મનને આધ્યાત્મિક બનાવી દેવું જોઈએ

જ્ઞાની ને જાગ્રત સમાધિ

હવે આપણે મનોભય જૂમિકાની ખીજ શક્યતાનો વિચાર કરીએ પ્રથમ શક્યતામા માનવ પોતે આધ્યાત્મિક જૂમિકામા ઉત્થાન કરે છે તો આ ખીજમાં માનવ પ્રભુને પોતાનામા અવતરણ કરવાને અહ્વાન કરે છે જેથીકરીને સમગ્ર માનસ પ્રભુના દિવ્ય સ્વરૂપમા રૂપાંતર પામે, દિવ્ય બને, આધ્યાત્મિક બને આ કાર્ય સર્વ-આતમાં તો મન પોતે જે વસ્તુને જાણતું હોય છે તેને

પ્રતિનિમિત્ત કરવાથી, કે, જેનું પ્યાન ધગતુ હોય તેને પ્રત્યક્ષ કરવાથી થઈ શકે અને થતુ જોઈએ કાગણકે મન તો કેવળ દર્પણના જેવું છે, માધ્યમના જેવું છે તેની ક્રિયાઓ પછી એક પણ તેની પોતાની હાતી નથી તેનામા એક પણ ક્રિયા ઉત્પન્ન થતી નથી સામાન્ય દસામા જડ વિશ્વના નિયમોને આધીન જે શક્તિ વિશ્વમા કાર્ય કરે છે તેનું જ પ્રતિનિમિત્ત મનમા પડે છે પરંતુ મન જો પવિત્ર, શાત, સ્વચ્છ, નિષ્ક્રિય થઈને એ સર્વ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરે તથા તેના સર્વ લાક્ષણિક મનોમય વિચારોને અને દૃષ્ટિમિદુને છોડી દે તો સ્વચ્છ દર્પણ અથવા તરંગરહિત નિર્મળ જળ પડે તેમા પ્રજ્વળ પ્રતિનિમિત્ત પડે છે પરંતુ એટલા ઉપરથી મને સંપૂર્ણપણે પ્રજ્વળે પ્રાપ્ત થઈ પાતો તે પોતે દિવ્ય જન્યુ એમ માની લેવાનું નથી જ્ઞાતે પ્રજ્વળ પ્રતિનિમિત્તથી અધિકૃત રહે છે, જ્યાં સુધી તે શુદ્ધ નિષ્ક્રિય અવસ્થામા ગમે છે ત્યાં સુધી પરંતુ જો મન પાછું સક્રિય થાય તો મર્ત્ય પ્રકૃતિની અશાંતિમા પડી જઈને તેને પ્રતિનિમિત્ત કરે છે, પ્રજ્વળે નહિ એટલા માટેજ સૌથી પ્રથમ સર્વ જાણ કર્મો અને તે પછી સર્વ આત્મ કર્મોનો લય કરવાનો આદર્શ ગમવામા આવે છે પરંતુ જ્ઞાનયોગીએ તો જાગૃત અવસ્થામા પણ એ- પ્રમાણની સમાધિમા રહેવું જોઈએ જે કર્મો અનિવાર્ય હોય તે સ્થૂલ ઈન્દ્રિયોના કેવળ યાત્રિક કર્મો થઈ રહે, અને તેમની ક્રિયામા આખરે શાંત મન જરા પણ

ભાગ ન હો અને તેમના પગિણામ કે લાભની મિનકુલ આશા ન રાખે એ વ્યવસ્થા શક્ય છે

પૂર્ણયોગનો આદર્શ

છતા પૂર્ણયોગને માટે એ આદર્શ પણ પૂરતો સતોષ કારક નથી. પૂર્ણયોગમા જનગત વ્યવસ્થામા ફક્ત નિષેધાત્મક અક્રિયતા સ્થાપન કર્યો નહિ ચાલે, તેનું સંપૂર્ણ રૂપાંતર જ થઈ જવું જોઈએ પ્રભુનું જ્ઞાન આપનારી દિવ્ય ભૂમિકાઓ આપણી મનોમય ચેતનાથી પર છે—અને સામાન્ય રીતે તેમને પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે સમાધિમા મનનો લય કરવો પડે છે,—તે છતાં આપણા માનસિક જીવનમા જ મનની સાધારણ સ્થિતિના કરતાં નિરાળા ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ આવી રહેલી છે, જે એ દિવ્ય ભૂમિકાની વ્યવસ્થા આપણને પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે, જો કે એ ભૂમિગને આપણી માનસિકતાનો પાસ લાગે છે અનમત દિવ્ય ભૂમિકાની અનુભૂતિમા મળે છે તે સંધળુ આપણને એ ભૂમિકામા મળે છે એ ખરું, પરંતુ મનોમય રીતે અને મનોમય રૂપમા દિવ્ય મનોમયતાની એ ભૂમિકામા ઉત્થાન કરવું એ વિકસિત માનવને માટે શક્ય છે અથવા તો તે ભૂમિકામાથી આવતા પ્રભાવના પ્રવાહો અને અનુભૂતિઓનો સ્વીકાર કરી આખરે તેમના પ્રત્યે ખુલ્લા થવું અને સમસ્ત જનગત અવસ્થાનું તેમની દિવ્ય પ્રકૃતિમા રૂપાંતર કરાવવું એ પણ શક્ય છે આપણી

મ નો મ ય સ ત્વ તા ની મુ રકે લી ઓ

પૂર્ણતાને માટે એ ઉચ્ચ દિવ્ય માનસિક જુમિકાઓ નિકટનાં સાધનો છે, તેઓ જ એ રૂપાંતર કરાવનાર કરણો છે — અરે! તેની પૂર્ણતાનાં વચલાં ધામ છે !

મનની પરિમિત હેતુપ્રધાન શક્તિ

પરંતુ એ જુમિકાઓને પ્રાપ્ત કરવામાં અથવા તે તેમાંથી કાંઈ પણ અસર મેલણ કરવામાં આપણા મનની પરિમિતતાઓ આપણને નડે છે. પ્રથમ તો આપણું મન અવિભાજ્યતા ભાગ કરવાની દુઃઆપ્ય હોવવાળું છે, તે એક સમયે એક જ પદાર્થના ઉપર એકાગ્રતા કરી શકે છે, અને તે સમયે બીજા સર્વ પદાર્થોનો તે વ્યનિરેક કરે છે અથવા તો તેનો અતિશય પક્ષપાત કરી બીજાઓને કેવળ ગૌણ બનાવી મૂકે છે. દાખલા તરીકે, સમ્વિદ્યાનંદનો સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરતાં તે કેવળ સત્ ઉપર જ એકાગ્રતા કરે છે અને તે વખતે ચિત્ અને આનંદ કેવલાદૈતમાં લય પામી ગયેલાં લાગે છે. એ પક્ષપાતી વચણને સીધે જ કેવલાદૈતમત અસ્તિત્વમાં આપ્યો. અથવા તો, તે કેવળ ચિત્-સ્વરૂપના ઉપર જ બધો ભાર મૂકશે, અને સત્ અને આનંદને ગૌણ અગત્ય આપશે; અનત, પરાત્પર ચિત્-શક્તિના ઉપર તેમનો આધાર છે એમ અનુભવશે. એવા સાક્ષાત્કારની અતિશયતાને પરિણામે જ નંત્રની ઉત્પત્તિ થઈ શક્તિપૂજનનો પ્રચાર થયો ! વળી, મન દિવ્ય આનંદના સ્વરૂપમાં જ મગ્ન

યદ્ય જ્ઞાય છે ત્યારે સત્ અને ચિત્ જન્ને તેમા લય પામી જાય છે, અને પરિણામે બૌદ્ધમનના નિર્વાણની શોધ યનાર સાધકની સ્થિતિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રમાણે મ ની પરિમિતતાઓ સાધકને નડે છે વગી એટલેથી જ પતી જતુ નથી વિજ્ઞાનની બુદ્ધિમતાના જ્ઞાન પ્રેમ અથવા તપ શક્તિના સ્વરૂપમાંથી સમ્યક્દાનદનુ કોઈ પણ સ્વરૂપ તેના મનમા આવતા સાધકની દૃષ્ટિ આગળથી બિનગત, અક્ષર સમ્યક્ દાનદનુ સ્વરૂપ લગભગ યા તો તદ્દન લય પામી જાય છે અને ઇષ્ટદેવતાને તેને અનુભવ થાય છે, એ ઇષ્ટદેવતાને સાક્ષાત્કાર સાધકને જુદા જુદા ધર્મોના સાક્ષાત્કાર અત્યે દોરે છે અને પ્રભુ જોડેના તેનો સંબંધ જન્યો રાખવા કોઈ પગધામ યા તો * દિવ્યલોકની પ્રાપ્તિ ડરાવે છે હવે જે સાધકને અતિમ હેતુ કોઈ પણ પ્રકારે સસારમાંથી છૂટી જવાનો હોય છે તેને તો સાક્ષાત્કારની એ બુદ્ધિકા સતોય કારક નીવડે છે કાગળકે ઉપર જણાવેલા તત્ત્વોમાંથી હરકોઈ એક સ્વરૂપનો યાને તત્ત્વનો આશ્રય લઈને પોતાના મનની દિવ્ય બુદ્ધિકાઓમાંથી કોઈ એકમા સ્થિત થઈને યા તો પોતાની જાગ્રત અવસ્થાનો કાણુ તેમને વેવા દઈને સાધક એ તત્ત્વમા - પ્રભુના એ સ્વરૂપમા - પોતાના મનને લય સાધી શકે

* વેદમા એ જ બુદ્ધિકાઓને સદસ ગ્રહ લય ધામ વમ ભૂમિ, ક્ષિતિ વગેરે નામે આપવામા આવ્યા છે

છે, યા તો, એકામતાપૂર્વક તેને પોતાનામા ધારણ કરી શકે છે

દૈત અદૈતને મામટાં ધારણ કરવાની શક્તિ

પરંતુ પૂર્વયોગના સાધકે તો સમિચ્છદાનદનો સપૂર્ણ અને સર્વમાદી સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ, અને તેથી તેણે તો સર્વ પ્રકારના સાક્ષાત્કારોનો સમન્વય કરવો ઘટે અર્થિ આપણને મનની સૌથી મોટામા મોગી મુરકેલી નડે છે એ મુરકેની એકતા અને અનેકતાને, અદૈત અને દૈતને, એમી વખતે ધારણ કરવાની અશક્તિની છે શુદ્ધ અનતના, અથવા ચૈતન્યસ્વરૂપ સત્ કે જે આનન્દસ્વરૂપ પણ છે તેના સાક્ષાત્કાર મુધી પહોંચી જતુ માર્ગ બહુ મુરકેલ નથી વળી મન પોતાના અદૈતના અનુભવ પ્રસારીને તેને સમગ્ર વિગાળમા સર્વ-વ્યાપી કરે જેથી કરીને પ્રત્યેક પદાર્થ, શક્તિ, ક્રિયા વગેરેમા તેનો જ આચિર્જીવ દેખાય અથવા તો, સત્, ચિત્, અને આનન્દ-સ્વરૂપ આખા વિશ્વને પોતાનામા સમાવી રહેન હોઈ સર્વ પદાર્થની આનુઆનુ તે વ્યાપી ગહેલ છે, અને ક્રિયામાત્રને તે જ ઉત્પન્ન કરે છે, એવો સાક્ષાત્કાર પણ શક્ય છે આ ગદ્યા અનુભવોને સવાદિ બનાવવાનું કાર્ય મનને ધણ જ કંઠણ લાગે છે, છતાં પણ તે પોતાનામા અને સર્વ પદાર્થમા વ્યાપી ગહેના, અને સર્વને પોતાનામા સમાવનાર સમિચ્છ દાનદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે પરંતુ આ વિશ્વ સમસ્ત સમિચ્છ-દાનદ સ્વરૂપ છે એવો સાક્ષાત્કાર ઉપર જણાવેના અનુભવો

જોડે બધેસતો - સંવાદિ - કરવો, અને સર્વ પદાર્થ, પ્રાણી, ક્રિયા, રૂપ વગેરે પણ તેજ છે એમ અનુભવવું એ મનને માટે વસતું છે. ઉપર ગણાવેલો પ્રત્યેક સાક્ષાત્કાર મન જોઈએ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; તે એક અનુભવ કરી બીજાને પહોંચતાં તેનો ધન્ધાર કરવું જાય છે, અને એકને નિમ્ન અને બીજાને “ઉચ્ચ” ચેતના કહે છે પરંતુ તે પૈકી એકેયને શુભાચ્યા વિના સર્વેને એકતામાં લય પમાડવા, અને કોઈનો પણ ત્યાગ કર્યા વિના તેમને સંવાદિ બનાવવા એ જ મનની મોટામાં મોટી મુશ્કેલી છે.

શ્રીઅરવિંદનાં છેલ્લાં પુસ્તકો :

૧. યોગ પર દીપ્તિઓ	૦-૧૦-૦
('Lights on Yoga'નો અનુવાદ)	
૨ યોગસાધનાના પાયા ભાગ ૧લો	૦-૧૦-૦
('Bases of Yoga'ના ત્રણ પ્રકરણોનો અનુવાદ)	
૩ મા ('Mother'નો અનુવાદ)	૦-૮-૦

પૂર્ણ યોગનું સાહિત્ય :

૧. પૂર્ણયોગનો જ્ઞાનયોગ • ભાગ ૧	૧-૪-૦
૨ પૂર્ણયોગનો જ્ઞાનયોગ • ભાગ ૨	૧-૪-૦
૩ પૂર્ણયોગનવનીત ભાગ ૧	૧-૪-૦
(કર્મ, જ્ઞાન લક્ષિતા પ્રકરણોના પૃથક્કરણોનો સંગ્રહ)	
૪ પૂર્ણયોગનવનીત • ભાગ ૨	૧-૦-૦
(આત્મસિદ્ધિ અને વિજ્ઞાનના પ્રકરણોના પૃથક્કરણોનો સંગ્રહ)	

લખો શ્રીઅરવિંદ કાર્યાલય • આણંદ

પા.રિ.જ.ત

●

પ્રો. બ. ક. હાકોરના પ્રવેશક સહિત

ગુજરાતના નાણીના કવિ શ્રી પૂજ્યલાલનાં
૧૨૧ ચૂંટેલા કાવ્યોનો દળદાગ સંગ્રહ

વિષયની, શૈલીની, પ્રયોગોની વિવિધતા, અભ્યાસપૂર્ણ
ટિપ્પણ અને સુદર પ્રવેશક આ પ્રકાશનને
અર્વાચીન કવિતામા અનેાખુ સ્થાન અપાવે છે

આપની નકલ મેળવવા આજ્ઞેજ લખેા

કિંમત રૂ. ૨

●

શ્રીઅરવિંદ કાર્યાલય • આણંદ
